

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

А. А. ГЕРАСИМЧУК,
І. К. ВІТЮК,
В. В. МЕЛЬНИЧУК

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ВИМІР ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Монографія

Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2011

УДК 27-145.6: 504

ББК 86.211.2

Г37

*Друкується згідно з рішенням Вченої ради
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 8 від 25 березня 2011 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

М. А. Козловець, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка;

В. І. Лубський, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

М. М. Стадник, доктор філософських наук, професор кафедри політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України.

Г37

Герасимчук А. А., Вітюк І. К., Мельничук В. В.

Християнський вимір екологічних проблем : монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. – 232 с.

ISBN 978-966-485-093-0

В монографії проаналізовані сучасні екологічні проблеми та їх інтерпретації християнськими теологами.

Лейтмотивом монографічного дослідження проходить думка, що в умовах екологічної кризи необхідно об'єднати всі сили, незалежно від їх світоглядних засад, для вирішення (нейтралізації) сучасних екологічних проблем.

Монографія адресована науковцям, викладачам, аспірантам і студентам, усім, кому небайдужа доля планети і наше майбутнє в умовах глобалізації.

УДК 27-145.6: 504

ББК 86.211.2

ISBN 978-966-485-093-0

© Герасимчук А. А., 2011

© Вітюк І. К., 2011

© Мельничук В. В., 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5	
РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ СИСТЕМИ "ЛЮДИНА-ПРИРОДА"		14
1. 1. <i>Взаємозв'язок людини з природою в ідеалі- стичній філософії і теології античності</i>		14
1. 2. <i>Система "людина-природа" в поглядах хри- стіянських мислителів середньовіччя</i>		32
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1		49
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА "ЛЮДИНА-ПРИРОДА" В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ		52
2. 1. <i>Причини виникнення сучасних екологічних проблем в християнській нарративній традиції</i>		52
2. 2. <i>Етичний аспект екологічних проблем в хри- стіянській теології</i>		92
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2		131

РОЗДІЛ 3. ХРИСТИЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІСЦЯ І РОЛІ ТЕХНІКИ В СИСТЕМІ "ЛЮДИНА- ПРИРОДА"	139
3. 1. <i>Техніка і технологія в сучасних християнських доктринах</i>	139
3. 2. <i>Техніка і людина в системі "людина- техніка-природа" в наративній традиції християнс- тва</i>	155
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3	176
РОЗДІЛ 4. ЕКОЛОГІЧНІ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ В НАРАТИВНИХ І МОДЕРНІСТСЬ- КИХ ПІДХОДАХ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАПРЯМКІВ	179
4. 1. <i>Демографічні проблеми і екологічна криза</i>	179
4. 2. <i>Демографічні і екологічні проблеми: україн- ські реалії</i>	212
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4	225
ПІСЛЯМОВА	229

ВСТУП

Проблема взаємодії людини з природою – одна з актуальніших філософсько-соціальних проблем сучасності. Сьогодні вже немає того протистояння між представниками екології і "чистого" прагматизму економічного кшталту, які в кінці 60-х на початку 70-х років ХХ ст. безапеляційно стверджували, що в системі "людина-природа" все треба розглядати через призму економіки, поклавши в основу інтересів суспільства кількість виробленої продукції незалежно від того, яким шляхом вона отримана. І якщо питання охорони людської праці в економічно розвинених країнах було вирішено позитивно, то вимоги раціонального використання природних ресурсів і охорони природи розпорошувалися в десятках і сотнях доповнь і уточнень. Цю тенденцію помітив і піддав аргументованій критиці відомий філософ і еколог Ю. Банька, який в праці "Філософія техніки" (1980) зазначив, що хоч про екологічні проблеми світ говорить вже 15-20 років, але багато економістів визнаючи небезпеку екологічної кризи, продовжують пропагувати виробництво практично непотрібних для життя, але привабливих товарів, що катастрофічно зменшує природні ресурси, збіднює довкілля. В 70-80-ті роки минулого століття завданням діячів науки, техніки, релігії, культури і т.д., на думку американських вчених (Б. Коммонер, У. Дуглас), іспанських (А. Каркола, Р. Доналісіо, А. Фортес), польських (Ю. Банька, Ю. Александровіч, Л. Захер), німецьких (Ф. Барнаби, Б. Беккер, П. Бюрклін, А. Шмідт), французьких (Ф. Сен-Марк) та інших науковців, повинно стати проголошення духовних цінностей, а не бездумного виробництва речей. І тут не можна не згадати видатного організатора

ра і президента Римського клубу Ауреліо Печчеї, який, за словами академіка Д. Гвішіані, був особливо яскравою, талановитою особистістю в усіх сферах суспільного життя впродовж 60-х, початку 80-х років минулого століття. Будучи одним з головних менеджерів фірм "Фіат" і "Оліветті", А. Печчеї в своїй праці "Людські якості" особливо велику увагу надавав проблемам збереженню довкілля. "...Порушуючи екологічну рівновагу, і непоправно зменшуючи життєвозабезпечуючу ємкість планети, – писав він, – людина таким шляхом може в кінці кінців розправитися сама з собою не гірше всякої атомної бомби. І це не єдине в чому бланонабута (благоприобретенная – рос.) могутність людини відобразилась на її власному положенні на планеті. Сучасна людина стала довше жити, що привело до демографічного вибуху. Вона навчилася виробляти більше, ніж це було раніше, різного роду речей, і до того ж в значно коротші терміни. Уподібнившись до Гаргантюа, вона розвинула в собі ненаситний апетит до споживання і використання, виробляючи все більше і більше, втягуючи себе в порочне коло росту, якому не видно кінця". Людство, закликав А. Печчеї мусить негайно повернутися до духовних цінностей – етичних, естетичних, справедливості, добра і пошани один до одного і через призму цих цінностей формулювати своє ставлення до природи.

Вплив людини на довкілля нині набув глобального характеру. І якщо людина, з одного боку, безперервно розширює сферу свого впливу на природу, змушуючи її служити своїм цілям то, з іншого – кожна нова "перемога" над нею вимагає все більше і більше співвідносити свої дії з законами природного середовища. Історія розвитку взаємодії природи і людини свідчить про те, що остання нама-

галася підпорядкувати природу всіма наявними засобами, але це підкорення йшло ззовні. Чим воно було масштабнішим, тим більше людина залежала від природи внутрішньо. Спроби подолати цю залежність лише посилювали її. Внутрішні зв'язки людини з природою детерміновані законами природного довкілля і найменші відступи від цих законів породжують вичерпальність природних ресурсів, забруднення рік, озер і морів, ґрунтів і повітря і т.д., що спричиняє безпрецедентне поширення серцево-судинних, алергічних і ракових захворювань. Як слушно зауважує Л. Сподаренко, все йде до того, що людина "... кінець кінцем, втратить своє пануюче положення. Вона не є «вінцем творіння», а залежала й буде залежати від природи".

Вже в першій половині минулого століття вчені забили тривогу в зв'язку з різким забрудненням природи, викликаного в значній мірі її "олюдненням". Згідно з дослідженнями грузинського вченого Ф. Давітая, з 1790 року по 30-і роки ХХ століття кількість пилу в атмосфері зросла до 1900 %. Директор Інституту проблем захисту довкілля при Висконсинському університеті Р. Брайтсон на основі копійного аналізу довів, що помутніння атмосфери над Чикаго і його околицями набрало катастрофічного вигляду. До 1930 р. в цьому місті було лише 20 туманних днів на рік, тоді як після 1948 р. таких днів було вже 320.

Проблема "людина–природа" на території СРСР почала активно обговорюватися в середині 70-х років, коли вже на Заході набрав широкого розмаху екологічних рух, основу якого склали різного роду "зелені" партії. В Росії, Україні, Білорусі з'являються все більше й більше публікацій, автори яких, попри офіційну позицію партійного керівництва (яке стверджувало, що в умовах планового господарю-

вання екологічних проблем не може бути), довели, що планова економіка зовсім не є панацеєю і екологічні негаразди не можна оцінювати лише через її призму. Поштовх для таких поглядів дали праці російського вченого Е. Гірусова та його учнів в Україні – В. Барякіна, Г. Бачинського, А. Герасимчука, М. Кисельова, в Білорусі – Є. Бабосова, В. Водоп'янова, Г. Мартиненка, А. Зеленкова та ін. У 80-і роки минулого століття почали формуватися й інші потужні групи вчених, дослідження яких були зосереджені на екологічній проблематиці. Це, передусім, праці А. Авцина, І. Герасімова, Г. Гудожника, Л. Дубініної, П. Капіци, В. Ковди, В. Комарова, В. Кравціва, В. Кучерявого, С. Лаврова, І. Левяша, В. Лося, С. Макарова, К. Маліновського, І. Мочалова, В. Петросяна, В. Преображенського, І. Реймерса, Є. Райха, Б. Розанова, С. Стойко, Н. Тітова, І. Фролова, А. Урсула, О. Шаркова, Г. Швєбса, С. Шварца, Н. Яшина та ін.

Враховуючи значимість у глобальному вимірі екологічної проблематики, вітчизняних вчених стали все частіше запрошувати за кордон для виступів на міжнародних конференціях, де іноземні дослідники мали змогу ознайомитися з їх досягненнями в царині екології, їх залучали до співробітництва в наукових часописах, доповідях у навчально-дослідницьких центрах, роботі міжнародних організацій тощо.

Ще за 10-15 років до суто наукового підходу до вирішення проблем в системі "людина-природа", з'явилась велика кількість праць представників різних християнських напрямків, в яких висвітлювалося критичне осмислення на перший погляд "незаперечних" досягнень в сфері науки і техніки стосовно причин виникнення і нейтралізації еколо-

гічних проблем. Достатньо проаналізувати матеріали "Журналу Московської патріархії", "Православного вісника", II Ватиканського собору (1962-1965 рр.), "Братського вісника" інші православні, католицькі і протестантські джерела за другу половину ХХ ст., щоб зрозуміти, наскільки актуальними були і є екологічні проблеми для християнських теологів. Свідченням цього може бути ряд християнських організацій та проєктів, зокрема Альянс релігій та захисту природи, Бюро Києво-Галицького Верховного Архієпископства УГКЦ з питань екології, Європейська християнська екологічна мережа, Євангелічна екологічна мережа, Францисканський екологічний проєкт та ін.

Сьогодні християнські теологи всіх напрямків, розглядаючи питання вирішення проблеми "людина-природа", особливо наголошують на формуванні в суспільстві почуття відповідальності. І це не випадково, адже саме відповідальність, наголошував Роман Інгарден, є тим стримуючим і спонукаючим чинником до всякої дії, особливо в такій важливій системі як "людина-природа". Відповідальність, зазначав Р. Інгарден, може здійснюватися, виходячи з внутрішньої духовності людини, але для багатьох людей вона є заклик до дії, який може бути принесеним ззовні (шляхом ознайомлення з екологічною ситуацією в країні, світі в пресі, передачах по радіо і телебаченню, особистими спостереженнями тощо). Ця відповідальність, стверджував Р. Інгарден, є не менш значимою ніж та, що сформована в процесі соціалізації людини і становить її єство. Всі християнські конфесії у своїй практичній діяльності особливий акцент роблять саме на формуванні відповідальності, виходячи із специфіки свого віровчення, культу, релігійно-етичних постулатів. Для переконаних віруючих з широкою

палітрою внутрішньої духовності складові релігійного мислення і практичної діяльності є опорою істинності їх переконань, для формально віруючих, тих, для кого релігійність часто виступає як щось зовнішнє, почуття відповідальності в царині релігійної аксіології хоч і є парадигмою позитивних підходів до вирішення сучасних екологічних проблем, але іноді не є твердим переконанням в слушності цих підходів. Це вимагає, вважають християнські теологи, більш активного поширення і зміцнення релігійної віри в суспільстві, що надасть значущості теологічним підходам до нейтралізації екологічних негараздів.

Через призму релігійного світогляду лейтмотивом в усіх працях християнських теологів проходить думка про загрозу людству з боку безвідповідального, некритичного використання результатів науково-технічних досліджень. Високо ставлячи успіхи науки і техніки, теологи завжди застерігали, що наукові досягнення слід співвідносити з реальним розвитком суспільства, тобто з його моральним рівнем, політичними амбіціями державних діячів, рівнем екологічної свідомості, прагматизмом економічних інтересів тощо. Сьогодні, справедливо наголошує Л. Сидоренко, "вирішують «долю людства» зовсім не вчені, а політики й бізнесмени". Тож не випадково в християнських колах, зокрема в католицизмі і протестантизмі, активно поширюється думка, що вирішення екологічних проблем сьогодні буде проходити успішно лише за умови, що поряд з пропагандою етичних засад стосовно бережливого ставлення до довкілля будуть опрацьовані і впроваджені в життя суспільства такі норми економічного характеру, згідно з якими порушувати екологічну рівновагу в системі "людина-природа" буде економічно вкрай не вигідно не

тільки суспільству в цілому, але й кожному підприємцю зокрема.

Звернення християнських теологів до проблем в системі "людина-природа" спочатку інтерпретувалося цілком безпідставно з боку окремих науковців як пристосовницька спроба релігійних діячів привернути до себе увагу, завоювати прихильність не тільки віруючих, але й невіруючих. Однак на конференціях, організованих представниками релігійних кіл за участю провідних вчених світу, погляди теологів на екологічні проблеми все більше і більше ставали в центрі досліджень як теології, так і світської науки. Особливо це стосувалося духовних аспектів нейтралізації порушень в підходах до системи "людина-природа". В останні роки ці підходи заслуговують на схвалення в більшості країн земної кулі. Тож розглядаючи інтерпретацію екологічних проблем і спроби їх вирішення християнськими теологами, автори монографії спиралися на категорії змісту і форми, де визначальним є саме зміст. Діяльність теологів і релігійних інститутів та наукових центрів в боротьбі з екологічною загрозою мало чим відрізняються один від одного. Цілком є зрозумілим, що науковий підхід до вирішення цих проблем за формою відрізняється від релігійного (християнського), але змістом і одного і другого є нейтралізація, а по можливості й елімінація негараздів, викликаних антропогенною діяльністю суспільства. Тому сьогодні зусилля християнських діячів в сфері екологічного виховання населення, формування в нього екологічної свідомості тощо не може не заслуговувати на увагу і підтримку. І цю підтримку релігійним організаціям у справі вирішення екологічних проблем слід всебічно надавати з

боку природоохоронних і господарчих органів, культурно-освітніх інституцій.

Аналізуючи проблему інтерпретацій екологічного питання християнськими теологами через призму категорій загального, одиничного і особливого, автори прийшли до висновку, що попри багато спільного в християнських поглядах на сучасні екологічні проблеми, в кожній з конфесій є певні відмінності, детерміновані особливостями віровчення в православ'ї, католицизмі і протестантизмі. Ці відмінності слід враховувати в процесі вироблення спільних проектів науковими центрами і релігійними інституціями в справі вирішення проблем, які виникають в процесі взаємодії людини з природою на сучасному етапі.

Враховуючи особливу актуальність екологічних проблем, особливостей їх висвітлення та спроб вирішення у філософському, етичному, економічному, природоохоронному, а також релігійному аспектах, наукова спільнота робить все можливе, щоб в умовах глобалізації представити всі позитивні і негативні прояви, які сьогодні мають місце в системі "людина-природа". І якщо наукові погляди у всій своїй багатоманітності представлені більш-менш широко, то релігійні інтерпретації екологічної тематики, зокрема християнські, вимагають свого подальшого вивчення. Значимо, що в умовах незалежної України з'явилась ціла плеяда релігієзнавців, які вже зробили вагомий внесок не лише в плані теоретичного висвітлення релігієзнавчого аналізу поглядів і дій теологів і релігійних організацій у вирішення проблеми "людина-природа" в умовах сьогодення, але і визначили точки дотику для співпраці з представниками християнських конфесій стосовно даної проблематики. І тут можна назвати прізвища таких науковців,

як І. Богачевська, І. Вітюк, А. Колодний, В. Лубський, М. Рибачук, П. Саух, Л. Сидоренко, М. Стадник, І. Фенно, Л. Філіпович, М. Хілько, Л. Шугасва, П. Яроцький та інші. Аналіз праць цих вчених свідчить про єдність у поглядах і діях релігієзнавців і релігійних діячів в царині практичної реалізації вирішення складних екологічних проблем, вміння поступитися несуттєвим у світогляді, коли на карту поставлена доля людства, на засадах гуманізму реалізовувати діалектичний підхід до формування єдиної платформи у справі пошуків шляхів виходу із сучасної екологічної кризи.

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ СИСТЕМИ "ЛЮДИНА-ПРИРОДА"

1.1. Взаємозв'язок людини з природою в ідеалістичній філософії і теології античності

Екологічні проблеми виникли не сьогодні. З ними зіткнулися вже люди північних регіонів нинішньої Голландії і Німеччини, коли велетенські пожежі знищили там майже всю рослинність, що призвело до вимирання всього живого. Збирання і полювання, а потім тваринництво і землеробство, які стали життєво необхідними заняттями, наголошує М. Кисельов, сприяли тому, що людство ще на зорі своєї історії мало певну уяву про взаємодію людини з природою [10, с. 15].

В античній Греції екологічні проблеми давали про себе знати час від часу в її портах, що звернуло увагу тодішніх мислителів на проблеми, які виникали в процесі взаємодії людини з природою. Основним методологічним стрижнем античної філософії, слушно зазначає М. Кисельов була космологічна ідея гармонії людини і природи ("мікрокосма" і "макрокосма"), яка істотно відрізнялася від первісних уявлень, за якими людина повністю "розчинялася" в природі [10, с. 23].

Природа в античній Греції й Римі розглядалася як результат пасивно-споглядального охоплення реальності, як аморфне і цілісне середовище, в якому співіснують люди,

тварини і рослини. Саме в античний період вперше на теоретичному рівні були сформульовані концепції про необхідність слідувати законам природи (матеріалісти) і настановам Божим (теологи і філософи-ідеалісти).

Сучасні екологічні проблеми виникли як результат стрімкого антропогенного впливу людства на природу. Проблеми ці, як зазначалося раніше, були супутниками людини завжди і завжди будуть, але кожен їх виток характеризувався рівнем розвитку техніки, густотою населення і його кількістю, наявністю відтворюваних і невідтворюваних природних ресурсів, рівнем екологічного мислення, обумовленого традиціями, філософськими знаннями, загальною культурою населення в тій чи іншій країні, релігійними поглядами тощо.

Християнство завжди відгукувалося на життєво важливі проблеми, і особливо це характерно для екологічних проблем, які сьогодні стали глобальними. Попри виключно релігійні підходи до проблеми, християнство як на методологічну основу спирається на філософські, близькі йому "по духу" системи минулого і сьогодення стосовно взаємодії людини з природою. Так, вже в епоху античності, найбільш систематизовано розуміння проблеми "людина – природа" виклав Платон, який вважав, що людина і природа існують в нерозривній єдності. Але поява і однієї, і другої є результатом дій надприродної сили. "Чи можемо ми стверджувати, – писав він, – стосовно всіх живих істот і рослин, які ростуть на землі з насіння і коренів, а також бездушних тіл, які в землі в плинному і не плинному виді, що все це, що раніше не існувало, виникає пізніше не за-

вдяки творінню Бога [18, с. 394]". В Платона, підкреслював Гегель, "душа і тіло злиті в природі воєдино [5, с. 26]".

Платон все прекрасне визначає як таке, що має божественний вимір. Тож і природа, створена Богом, вже апріорі є втіленням прекрасного: "Неможливо сьогодні і було неможливо віддавна, щоб тей, який є вищим благом, створив щось, що не було б прекрасним... [19, с. 471]". Згідно зі словами Платона, наш космос є живою істотою, наділеною душею і розумом. І народився космос, переконує мислитель, з допомогою божественного провидіння [19, с. 471]. Матеріальному буттю космосу і тілу як його частині передувала душа. "... Бог створив першою душею і старшою стосовно свого народження і досконалості, як господиню і повелительку [19, с. 471]". Вона все знає про природу і людину. Знання, відтворені з допомогою почуттів, є результатом "анамнезу", тобто спогадів душі про світ ідей. Ці спогади дають можливість людині правильно будувати взаємозв'язки з природою. І чим сильніше людина заглиблена у "спогади", вважав Платон, тим гармонійніше розвиваються ці зв'язки.

Раніше, вважає Платон, коли світ існував строго по велінню Бога, стосунки людини з природою перебували в повній гармонії. "Люди в повному достатку отримували плоди фруктових дерев та інших дерев, які не були вирощені руками землероба, були добровільним даром землі [19, с. 31]".

Важливе місце системі "людина-природа" надавали державний діяч, гуманіст, ритор і філософ Марк Тулій Цицерон та імператор Римської імперії, давньоримський стоїк Марк Анній Катілій Север (Марк Аврелій).

Так, Цицерон особливо наголошував, що людина до природи повинна ставитися з особливою шанобою, адже все що нас оточує, створене Богом і несе на собі відбиток Божої мудрості. "...Безсмертні боги потурбувалися про людей, якщо уважно розглянути як створене людське тіло, досконалість його природи [24, с. 145]". Людина повинна завжди пам'ятати, наголошував давньоримський мислитель, що всім, що вона має, повинна завдячувати природі. Природа "...виробляє так багато для прожиття всього різноманітного і приємного, і при цьому в різні пори року, що ми можемо цілий рік насолоджуватися і свіжістю, і щедрістю. А якими своєчасними є для здоров'я не тільки для людей, але й тварин і всіх рослин Етесійські вітри, які своїм подихом проганяють надмірну спеку! І ці ж вітри прискорюють рух кораблів по морю і дають їм правильний курс. ... Тут може хтось задати питання: для кого все це ... створено? Для дерев і трав? Це було б нісенітницею, хоч природа і їх підтримує, попри те, що вони не мають ніяких почуттів. Може для тварин? І це теж неймовірно, щоб боги потратили стільки праці заради безсловесних і нічого не розуміючих істот. Так для кого ж? Звісно, для тих, хто користується розумом. А це – боги і люди, які поза всяким сумнівом є самими досконалими із усіх живих істот [24, с. 145]". За Цицероном, Бог визначив кожному своє місце та роль, яку все природне повинно відігравати на її арені. Одні рослини повинні в певний період скидати своє листя на зиму, інші зберігати зелені шати. "Тварини, які плавають, вона (природа) поселила у воді, крилатим тваринам надала у розпорядження повітря, одним визначила повзати, іншим ходити, одним жити в самотності, іншим у зграях та

стадах, одні залишилися дикими, інші приручилися, а деякі навіть живуть під землею [25, с. 334]". Створивши природу і людину, боги встановили порядок, згідно з яким людина повинна не тільки брати в природі все необхідне їй для життя, але в такій же мірі віддавати природі. Ця думка особливо місце займає в праці римського імператора і філософа Марка Аврелія "Роздуми". "Природі, яка все дає і все забирає, освічена і скромна людина говорить: «Дай, що хочеш, і бери, що хочеш». І говорить вона це не зухвало, а з повагою і віддано [16, с. 68]". Марк Аврелій особливо наголошував, що ми повинні зберегти природу для нащадків. І брати в природі треба рівно стільки, скільки нам потрібно саме на сьогоднішній день. "Бери від природи, – писав він, – рівно стільки, скільки потрібно для життя, а не понад міру, тому що це губить природу [16, с. 28]". В природі, вважав Марк Аврелій, все передбачено, в ній немає нічого зайвого [16, с. 23]. В дусі стоїцизму, він як і Цицерон стверджував, що кожному організму на землі відведене своє місце в природних складових, все живе у своїх діях вже своєю присутністю на арені природи сприяє гармонії в ній: "Хіба ти не бачиш травинку, горобчиків, мурашку, павуків, бджілок, як вони роблять свою справу, влаштовують наскільки це є в їх силах, світовий устрій [16, с. 23]".

Останні століття Римської імперії знаменували собою занепад античного мистецтва, літератури, філософії. Рабовласництво відживало, деградувало. Непомірна розкіш знаті вимагала величезних коштів, яких не могли дати продуктивні сили рабовласницького суспільства. В цей час, як зазначає В. Татаркевич, відбувався переворот у думках більшості суспільства. Люди стали цікавитись вічним, нетлін-

ним. Прагнення до вічного життя і визволення з бід сучасності, нікчемності, опанували всіма верствами грецького і римського суспільства. Водночас зростала невіра у власні сили, всезагальним стало очікування допомоги з боку надприродних сил, зокрема сил божих. Дух релігії, наголошує польський мислитель, охопив філософію. В суспільстві панувало переконання, що матеріальними засобами на арені природи досягнути можна дуже мало, філософія мало цікавила греків і римлян. Якщо котрась з філософських шкіл не могла замінити релігію – була замінена релігіями Сходу, Старим Завітом, новою християнською релігією, а іноді навіть і язичництвом [31, с. 159]. Стародавня Греція, яка була центром філософської думки античності, все більше й більше поступається впливам зі Сходу, які мали яскраво виражений релігійний характер. Це мало місце і в сфері інтерпретацій взаємодії людини і природи. Поряд з філософськими школами Платона, Аристотеля, кініків, стоїків і т.д., які існували як і сотні років тому, виникали зовсім нові, що спиралися на здобутки вже існуючих, але, на відміну від них, намагалися активно пристосуватися до нових історичних умов. При це їх релігійна спрямованість була ще більш зримою порівняно з попередніми, з яких вони вийшли. Одна з таких шкіл – неоплатонівська – виникла і почала формуватися в м. Александрія. Започаткував неоплатонізм александрійський філософ Аммоній Саккас [9, с. 102], а його адептом був виходець з Єгипту, який через сорок років переселився в Рим – філософ Плотін [14, с. 275-278].

У вченні одного з основоположників неоплатонізму Плотіна була зроблена спроба відтворити вузлові моменти вчення Платона. В основу своїх філософських поглядів

Плотін поклав платонівське вчення про "єдине", "розум", "душу". Єдине, вважав Плотін, виступає як самостійне, самодостатнє, творче. Не всі можуть зрозуміти його суть. Лише обрані, будучи в стані глибокого занурення в свою душу, здатні побачити сутність Єдиного як основи всього сутнього.

В постійних клопотах людина часто забуває про свою сутність, про своє Я. І чим далі вона відходить від розуміння своєї місії, свого Я, тим більше віддаляється від Єдиного, заглиблюючись у сферу чуттєвого, неістинного. Для повернення людини до Єдиного необхідна спрямовуюча, формуюча, творча сила. Такою силою, вважав Плотін, є душа. Але сама душа потребує чогось вищого, що її спрямовує. Таким орієнтиром для неї є Розум. Розум же передбачає ще вищу іпостась, і такою є Єдине.

Єдине і Розум нерухомі. Душі ж притаманний рух. У Плотіна вона постає як посередник між божественним і чуттєвим. Але це зовсім не означає, що вона є чимось нижчим, не божественним. Вона божественно динамічна. Душа тріади увібрала в себе велику кількість окремих людських душ, і це сприяє їх діяльній єдності, виражених в симфонії їх емоційних станів, дій. Завдяки такій єдності, вважав Плотін, люди здатні розуміти один одного.

Душа кожної окремо взятої людини, стверджував Плотін, тісно пов'язана з всезагальною, божественною душею, і завдяки цьому вона частково передає якості цієї душі тілу людини, яке є інструментом душі. "В природі тіл, – писав Плотін, – має місце єдине і множина, єдина природа охоплює безліч природ, які зв'язані з нею, і багато видів природ залежать від єдиного природи цілого; розряду душ власти-

во управлятися однією первинною душею, бути основою при переході душ у множину і підносити множину до однієї душі; для інтелектуальної сутності існує інтелектуальна монада і множина розумів, які виникли від одного розуму і повертаються в цю ж саму монаду; і, насамкінець, в єдиному, яке передує всім речам, є велика кількість одиниць, а всі вони спрямовані до єдиного, Отже, після первинного єдиного – одиниці, після первинного розуму – розуми, після первинної душі – душі і після всезагальної природи – множинність природ [21, с. 153-154]".

Плотін ділить душу людську на дві складові. Перша складова – це функції душі, пов'язані з тілом, рослинами і тваринами, а також різні недосконалості. Перша складова – це нижчий рівень душі, тоді як вища її частина цілком вільна від тілесних властивостей і недосконалостей [31, с. 168]. Якщо людина прагне досягти вищої сфери душі, вона повинна всіма силами відмежовуватись від чуттєвого, тілесного, природного, гріховного. Але як це можна здійснити, коли людина живе в суспільстві, не всі члени якого прагнуть до рафінізації душі. Щоб реально здійснити піднесення душі, не тільки своєї, але й інших су'єктів суспільного життя, вчив Плотін, людина повинна час від часу звертатися до носіїв нижчої сфери душі, сприяти ушляхетненню і їхніх душ, постійно пам'ятаючи при цьому про досягнення божественного, вищого рівня. Плотін доводив, що жодна індивідуальна душа не може існувати самостійно від інших душ, що всі індивідуальні душі охоплені світовою душею [14, с. 276].

Філософська система Плотіна і його однодумців була автономічною, не спиралася на жодну з сучасних їй релі-

гій, апелювала не до теологів, а філософів, зокрема Платона і Аристотеля, представників стоїцизму та ін. І в той же час вона була "глибоко релігійною, прагнула до тих же самих цілей, що й релігія [31, с. 169]".

Приблизно за століття до виникнення неоплатонізму оригінальною постаттю у філософсько-теологічному середовищі вирізнявся римський філософ, теолог і видатний юрист Квінт Септімій Флоренс Тертуліан, особа контроверсійна, яка однаково войовниче ставилася як до офіційних релігійних доктрин, так і до матеріалістичних поглядів у стародавньому Римі і Греції. Він вважав, що раціональне знання є марним, оскільки не приносить жодної користі для людини, адже істина і без нього є відома – доведена в Святому Письмі; недостатнім, адже істина перекрочує розум; шкідливим, оскільки веде людину до моральної загибелі і помилкових наук [31, с. 191].

Тертуліан, як його характеризують автори книги "Історія філософії: проблема людини та її меж" Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова, був глибоким психологом і теологом, з одного боку. З іншого, він негативно ставився до філософії, оскільки філософія, на його думку, є "поспішний тлумач природи, промислу Божого і мудрості світу. Саме філософією провокуються ересі. Нещасний Аристотель винайшов для цих людей мистецтво логічно висновувати і руйнувати, таке різке у своїх аргументах, що штовхає до чвар, таке обтяжливе саме для себе, що зрікається всього і не займається нічим! Яке відношення мають Афіни до Єрусалима? Яка злагода може бути між Академією і Церквою! Ми не хочемо ніяких вигадливих диспутів після того, як ми одержали Ісуса Христа, ніяких подальших дослі-

дженъ після того, як ми насолодилися Євангелієм [23, с. 67]".

Однак, на противагу такій характеристиці Тертуліана як ворога філософії існує й інша, протилежна. Її репрезентує український філософ В. Вандишев. Він пише: "...Про філософію як таку він (Тертуліан – А. Герасимчук, І. Вітюк, В. Мельничук) не міг судити погано. Більше того, він визнавав, що філософи почасти згодні з християнським вченням, що «філософи пили з джерела пророків», тобто користувалися старозавітним одкровенням. Християнське знання Тертуліан бажав утвердити на позитивних християнських символах, що йдуть від учення Христа. Він допускав і філософію до участі в розкритті християнського вчення за умови її згоди з живою церковною свідомістю [3, с. 147]".

Особливу увагу Тертуліан приділяв природі людини. Коли інші християнські теологи визнавали вищість Бога, розглядаючи природу і людину як Його творіння, Тертуліан, особливо підкреслюючи цю позицію, намагався довести ницість людини. Він різко протиставляє релігію і світську культуру, тоді як інші християнські філософи доводять їх єдність, з підпорядкуванням, звичайно, цієї культури релігійним інклінаціям. Авторитет Тертуліана, однак, не вийшов за межі III століття і його роздуми стосовно гріховної природи і тіла людини так і залишилися надбанням церковних хронік Заходу. Можна цілком погодитися з В. Татаркевичом, який зазначив, що "... тертуліанізм ніколи не був панівною доктриною у філософії і теології. Але хоч як і другорядний чинник, він все-таки щоразу з'являвся у різних іпостасях: то у ворожому ставленні до науки (на-

приклад у антидіалектичному русі XI ст.), то в спробах узгодити християнство з матеріалізмом і сенсуалізмом (наприклад, Гассенді в XVII ст.), то в правовому (юридичному) розумінні релігії, то в приниженні людини в її покорі перед Богом ... [31, с. 192-193]".

Значний слід у релігійному (християнському) розумінні взаємозв'язку людини і природи залишили у представники каппадокійської школи Григорій Богослов, Григорій Ніський та Василь Великий. Вони сприйняли від неоплатоніків ставлення до філософії як до релігії, але зі свого боку, інтелектуалізували релігійні поняття [9, с. 128-129].

Головні ідеї Григорія Богослова зосереджувалися навколо проблеми Бога. Всупереч платонівській традиції, він заперечував можливість пізнання істоти Його, а тим більше вираження її сутності людською мовою. Але визнає, що можна визначити Його існування на основі діянь Божих.

Причину непізнаваності Бога Григорій Богослов вбачає в тілесній природі людини. Навіть у поняттях людини є певна частина її тілесності, земної сутності, що вже є перешкодою до пізнання Бога. Проте це не заважає сформулювати нам тезу про Бога як про безкінечне і вічне буття поза часом і простором [27, с. 68-69].

В центрі уваги філософських і теологічних поглядів Григорія Ніського перебуває людина [27, с. 71]. Вона, згідно з ученням мислителя, створена подібною до Бога. Спочатку, наголошує він, людина складалася з душі, яка була запліднена духом, і тіла. І була людина в ті прадавні часи безсмертною. З часом тілесне стало домінувати в ній, вона згрішила і стала смертною. В результаті гріхопадіння людина, відпавши від Бога, роз'єднається в самій собі на "ро-

зумне" і "чуттєве", під час чого чуттєве тіло грубішає. Тому смерть стає навіть благом, оскільки через саморозклад тіло отримує можливість звільнення від зла [9, с. 133]. Тож метою людства є повернення до первісного стану. Цього можна досягти, вважав Григорій Ніський, за допомогою беззастережної віри, яка здатна керувати діями людини, спрямовуючи їх до згоди з волею Божою. На арені природи таке повернення людини буде сприяти її ушляхетненню, а це в свою чергу сприятиме її розсудливості, людяності, бережливому ставленню до всього живого.

Григорій Ніський в людині вбачає не тільки богоподібний образ первозданної краси, але й посередника, завдяки якому все матеріальне творіння, і в першу чергу природа, набуває самосвідомості, стає духовним і з'єднується з Богом. Так само як у самому матеріальному світі, стверджує Григорій Ніський, присутня внутрішня органічна гармонія творіння, так завдяки Божій Премудрості, існує й певне поєднання споглядального світу з чуттєвим його виразом, а відтак жодна частина творіння не може бути позбавлена спілкування з Богом. Зв'язок же цього поєднання і спілкування треба шукати в людській природі. Людина була створена Богом, "... щоб земне піднялось через союз з Божественним і, таким чином, Божа благодать могла рівномірно поширюватися по всьому творінню і, таким чином, нижча природа з'єдналася з Тим, Хто вищий за світ [6, с. 128]". Але створена Богом природа за своєю суттю змінна. Вона постійно проходить шлях еволюції, яка має прогресивний характер, адже сутністю Бога є діяння на ниві добра і всілякої благодаті. На жаль, людина перекроїла лінію добра, і тому для Божої природи необхідно знову, як це

було колись, з'єднатися з родом людським відповідно до часу в іншому творінні, яке відновить порушені зв'язки людини з природою; і тоді розпочнеться розвиток першопочаткового призначення людини на арені природи. Втілення божественного в людині стає джерелом відродження гармонійного взаємозв'язку людини з природою. Таке розуміння людини і втілення в неї Божих засад було спробою виразити новий, християнський світогляд у формі, зрозумілій стародавньому грекові. Це був справжній синтез християнської і платонівської традиції, але ця традиція вже в IV столітті не була домінуючою серед еллінів. "У той час, коли Церква успішно проводила свою ... діяльність в греко-римському світі, – пише Кристофер Доусон, – вона сама з тилу зазнавала натиску східних єресей, адепти яких прагнули перетворити християнство на релігію чистого духу і стверджували, що тіло і матеріальний світ є істотним злом [6, с. 129]". Цілком зрозуміло, що в мозаїці манихейських і гностичних поглядів, які були ворогами ортодоксального християнства всередині Церкви, Григорію Ніському та його однодумцям було вкрай важко проводити думку про гармонію людини з природою. Але попри відкрити ворожнечу манихейців і гностиків, мислителю вдавалося аргументовано доводити, що тілесне і природне так само угодне Богу як і сфера чистого духу, адже не може Боже творіння не нести на собі Божої еманції.

Говорячи про каппадокійську школу, не можемо не згадати Василя Великого, який очолював школу. Його твір про створення світу "Шестиднев" був відомий як у Східній, так і Західній Римській імперії. Його переклали з грецької

на латинську мову і вивчали в навчальних закладах Імперій.

Всеосяжний світ, стверджував мислитель, строго упорядкований Божою волею. Дії людини на арені природи тоді будуть успішними, коли вона буде слідувати гармонії, встановленій Творцем усього видимого і невидимого світу. Найменші виходи людини за межі встановленого Богом порядку в природі тут же викликають різного роду порушення в цій гармонії, які виправити дуже важко, інколи неможливо. Зазначимо, що ці погляди філософа і богослова знаходили розуміння і підтримку не тільки в минулому, але і в умовах сьогодення, серед мислителів, які в тій чи іншій мірі дотримуються терпимості в світоглядних питаннях.

Майже одночасно з каппадокійською школою в Східній частині Римської імперії (Візантії) в її Західній частині жив неоплатонік Августин Аврелій – родоначальник християнської філософії й історії, автор 113 трактатів, 218 листів та понад 500 проповідей. Його кредо – "могутній дух в немічному тілі" – стало дороговказом для цілої плеяди філософів середньовічної християнсько-філософської думки, характерною особливістю якої було проголошення вторинності тілесного, природного порівняно з духовним, божественним. Природа, вчив Августин, прекрасна, але її краса обумовлена Волею Бога. Тому порушення цієї краси людиною є порушенням Божого творіння. Вона – світло, яке єднає все живе і неживе. "Мої очі, – з натхненням пише він у "Сповіді", – люблять гарні різноманітні краєвиди, люблять розмаїті принадні барви. Нехай вони не зачаровують моєї душі! Нехай її зачаровує Бог, який створив усе «дуже гарне», але це Він, а не вони, моє добро. І коли я не сплю, во-

ни постійно турбують мене, не дають спокою – того спокою, який дають мені гармонійні голоси, інколи й усі разом, коли навкруги панує тиша. Бо сама цариця барв – це світло, яке купає в своїх променях усе, що ми бачимо. Хоч би де я був цілий день, вона крадеться за мною тисячею способів і голубить мене навіть тоді, коли я зайнятий чимось іншим і зовсім не думаю про неї. Вона непомітно і так невідступно тисне на мене, що коли раптом її забракне, я з тугою шукаю її, а довша її відсутність наводить на мою душу сум [1, с. 200]".

Не може бути дисгармонії між людиною і природою, адже і одне й інше є результатом дій Бога. "...Бог, – наголошує Св.Августин, – це Всевишній володар, єдиний і всемогутній, творець і сотворитель всіх душ і всіх тіл... Той, хто зробив людину розумною істотою, яка складається з тіла і душі, Бог – початок всякої форми, всякої краси, всякого порядку, Він, який визначає для всього число, вагу і міру, від кого починається створення природи всіх видів і всякого значення... [20, с. 636]". Людині Бог надав першість порівняно з природою, тому вона несе відповідальність перед Всевишнім за свої дії на природній арені.

У праці "Про Град Божий", яка була в центрі уваги теологів середньовіччя, Св. Августин протиставляє "Град Божий" "Градові земному". Перший "град" – це ідеальне, етичне і політично досконале творіння Боже, співжиття душ під владою Бога, повністю реалізований на небі і частково реалізований на землі, і то за умови, що людина буде дотримуватися вимог християнської Церкви. Щоб бути громадянами "Граду Божого" Св. Августина, зауважує Флоріан Знанецкий, "...люди повинні стати істинними христия-

нами [32, с. 354]". Всі дії цих громадян повинні дистанціюватися від усього, що перешкоджає релігійному баченню навколишнього світу і є не сумісним з християнським вченням. Гармонія з природою і в стосунках між людьми, все це і не тільки є сутністю "Граду Божого". Іншим є "Град земний". Суспільство в "Градi земному" характеризується підступністю, зажерливістю, заздрістю його членів, користолюбством. Це суспільство подібне до моря, в якому одна риба з'їдає іншу. В "Градi земному", – пише Св. Августин, – "...кожен має на увазі передусім власну користь і прагнення, але ж того, чого нам хочеться, не вистачить нікому, в крайньому випадку для всіх, бо не може бути такого, щоб усім вистачало – суспільство те дуже часто поділене на дві частини, в ньому одна отримує перевагу, чинить утиски над іншою [30, с. 54]". В "Градi земному", впевнений християнський мислитель, не може бути спокою, миру, там один конфлікт породжує інший і не тільки серед людей, але і в їх ставленні до природи. Ці негаразди не можуть мати місця в "Градi Божому". В ньому – лад і гармонія. Ніхто нікого не кривдить, ніхто нікому не заздрить, кожен знає своє місце: тут домінує світ ангелів і архангелів. Духовна царина є надприродною і гуманною з усіх боків, адже вона керується вірою і перевіреним досвідом у сфері релігійного знання, тоді як тілесна царина, царина природи, є предметом недосконалого, яке управляється лише слабким людським розумом, світськими людськими знаннями, які складають певну цінність, і то настільки, наскільки служать цілям, встановленим засадами "Граду Божого [32, с. 357]".

Як слушно наголошує В. Кондзьолка, Августин був одним з найбільших теологів після Апостола Павла. Своєю творчою діяльністю він справив винятковий вплив на середньовічну теолого-філософську думку. Його зусиллями були закладені реальні підвалини для нової християнської філософії. Достатньо відчутним був його вплив і на розвиток філософії наступних віків аж до XVII століття. Чимало ідей Августина, зазначає В. Кондзьолка, проникло і у великі філософські системи того часу, наприклад, у систему Декарта, Мальбранша та інших [11, с. 116]. Августин зробив величезний внесок у розробку онтологічних, гносеологічних і антропологічних царин християнської теософії, католицької, православної і протестантської. Розкриваючи значення таких велетнів філософської і теологічної думки для сучасності, Сергій Здіорук слушно наголошує: "На нашому нелегкому, але єдиному правдивому шляху до природного братерства такі постаті, як Августин, є тими вершинами й орієнтирами, які не дають остаточно заблукати в нетрях повсякденних життєвих клопотів, зневажити найцінніший дар Божий – людське життя [7, с. 307]".

Вчення Августина про "Град Божий" і "Град земний" розвинуло започатковану ще Платоном і Аристотелем думку про матеріальне і духовне життя суспільства і його зв'язки з природним середовищем. В наступні віки вона була дещо відсунута на другорядні позиції, але через чотири століття розпочинається нова історія розвитку філософсько-теологічних поглядів на взаємодію людини з природою.

Отже, на основі аналізу розвитку проблеми взаємодії людини з природою у філософських і теологічних системах

античності і початку середньовіччя, можна зробити висновок, що не всі філософи й теологи безпосередньо вказували на цю взаємодію, але в своїх роздумах так чи інакше визначали методологічні підходи до проблеми, що стали дороговказами для подальших роздумів мислителів, які в тій чи іншій мірі черпали ідеї, що зародилися в межах християнської релігії минулих епох.

1.2. Система "людина-природа" в поглядах християнських мислителів середньовіччя

Вже на межі кінця III початку IV ст. в європейській філософсько-теологічній думці відбувається перехід від розуміння природи як безособового космічного кругообігу, в який вплетено все живе, в тому числі й людина, до дослідження внутрішнього світу людини, від споглядання гармонії природи до копіткого аналізу сутності людського Духу, який часто уявляється мислителями раннього середньовіччя іпостасню, протилежною природі, і є виразом аскетизму, високого рівня духовності, провідника всього прекрасного, якою є Божя сутність. На місце наукоподібного пізнання космічного Всесвіту античних мислителів приходять людина, її взаємовідносини з Богом, що стає об'єктом дослідження. В античні часи грек почував себе членом полісу, римлянин – величної, але все-таки обмеженої у просторі й часі Римської імперії. Схоласти, які прийшли на місце патристики, підготували базис для введення в ранг абсолютного предмета дослідження внутрішній світ людської особистості і перетворення Землі як природного притулку "вершини творіння" на центр усього Всесвіту [10, с. 25].

Нова цивілізація в період раннього середньовіччя, наголошує Кристофер Доусен, повільно і з великими складнощами поширювалася в Європі. Була вона повністю релігійним феноменом і базувалася на церковній, а не політичній єдності. В той час як на Сході імперія включала в себе всіх, і Церква була по суті імперською, на Заході Церква являла собою універсальне суспільство, а держави, які виникли на уламках колись могутньої Римської імперії, були слабкими, варварськими і мало пов'язаними між собою [6,

с. 135]. Церква була світом в собі, зі своєю власною культурою, своєю організацією, своїми законами. І якщо західна цивілізація вижила в цілому, вона зобов'язана цим безпосередньо Церкві. В монастирях зберігались твори мислителів минулого, тут дотримувалися основ загальної писемності, в монастирських стінах проводились різного роду дискусії, які, щоправда, відбувалися в межах християнського вчення, але навіть у такому вигляді вони охоплювали різноманітні проблеми, в тому числі проблему взаємодії людини з природою. Саме на такому тлі церковного і суспільного життя формувалися погляди Ізидора з Севільї (560 – 636 рр) – філософа, теолога, енциклопедиста, засновника шкіл і бібліотек в Іспанії, праці якого створили відповідне теоретичне підґрунтя для розвитку схоластики і проблеми людина-природа в середньовічній Європі [29, с. 321]. Згідно з його поглядами, людина тісно пов'язана з природою вже тим, що вона є твариною, яка складається з тіла, духу життя і душі. Саме дві останні субстанції, наголошує Ізидор, відрізняють людину від тварини. Душа поєднана з ангелами, постає посередником між людським тілом і світом природи. Душа людини на тлі природи є виразом її людяності. Вона нематеріальна, невидима, усвідомлює сама себе і є джерелом руху для тіла і розуму. Дух життя притаманний людині і тварині. Він джерело пристрастей, розумності душі та зародок людської цнотливості. Бути цнотливим, наголошував Ізидор, означає бути людяним на арені природи і людського суспільства. І хоч всі знають, що люди здатні розумом і мудрим розсудком майже все осягнути, і до того ж вони сильні у мові, але це не розкриває їх внутрішнього світу, оскільки вони часто "засмучені і легко піддаються впливам, легковажні, ласі до

багатства, непостійні в думках від покоління до покоління, часом не дуже схильні до мудрості, занурені в турботи повсякденного життя [28, с. 153]". Але повсякденне життя, зауважує філософ і теолог у праці "De natura rerum", не повинно нам закривати навколишній світ, особливо ту частину його, яку ми називаємо природою, адже вона має божественне походження, і руйнуючи її складові, ми тим самим виражаємо зневажливе ставлення до Бога.

І хоч сучасна історія філософії не так багато уваги приділяє його постаті, у свій час він здійснив значний вплив на християнське бачення проблеми людини і світу (природи). Вже у VII ст. твори Ісидора були добре відомі в південній Англії і вивчалися в школах, а в VIII ст., зазначає відомий польський історик філософії Ян Легович, погляди середньовічного іспанського мислителя були поширені в більшості країн середньовічної Європи і в значній мірі позначилися на формуванні філософсько-теологічного мислення стосовно оточуючого нас світу в східно-південній і північній Галлії, над Рейном та в інших місцях континенту [28, с. 155].

З перервою майже у 200 років, протягом яких християнська теологічна думка не приділяла уваги проблеми взаємодії людини і природи, в християнській Європі набуває поширення вчення про людину і світ Іоанна Скота Еріугени, погляди якого значною мірою формувалися під впливом праць Григорія Ніського, Августина Аврелія, Платона, Аристотеля та інших відомих на той час в Європі представників патристики.

В філософії прийнято вважати, що Еріугена започаткував схоластику. Саме в схоластиці була виражена суть середньовічної філософії, хоч сам Еріугена як "батько схола-

стики" у своїх творах апелює до вже існуючих взірців, він не вважав себе першопрохідцем у вищевказаній царині [26, с. 133].

У праці Еріугени "Про поділ природи" усі філософські рефлексії розгорнуті навколо проблеми Бог – Світ – Людина, яка стала проблемою цілої епохи [27, с. 62]. При цьому проблему відношення Бога до світу Еріугена не повертає в русло християнського креаціонізму, який передбачав творення світу Богом з нічого. Навпаки, підкреслює В. Кондзьолка, Еріугена практично повністю відходить від неї і подає своє, по суті пантеїстичне трактування Бога та світу, що вилилося у формулу: "Творець і створене Ним є одне й те ж", "Бог є все і все є Бог [11, с. 121]". Може виникнути питання, чи не був пантеїстичний відтінок філософії мислителя причиною несприйняття його поглядів представниками філософсько-теологічної думки в творах пізніших мислителів християнського напрямку? Однак, якщо говорити про Миколу Кузанського, слід відзначити, що прояви пантеїзму в його поглядах не стали перешкодою для отримання ним звання кардинала в 1448 році. Його твердження "Творець і його творіння є одне й теж саме", "Бог у всіх речах, як і вони в Ньому" цілком співпадають з твердженнями Еріугени і викликали підозру хіба тільки у вкрай ортодоксальних теологів, які, зазначимо, не завжди могли зупинити хід історії навіть в царині релігійної екзегетики.

Бог в Еріугени постає як єдність, яка протистоїть множинності, а остання є всім у своїй різноманітності, що існує поза Ним. Еріугена пояснює спосіб створення світу на основі неоплатонівського розуміння еманачії: Бог видає з себе світ і робить це в такий спосіб: Бог-Отець формує іде-

альні взірці різних речей, які створюються, але ще не створені, і які в процесі цього формування знаходяться в Слові. З форм-ідей народжуються види і окремі речі. Світ, який з Бога вийшов, до Бога і повертається, цим самим знаменуючи циклічність кола [27, с. 63-64].

У головному творі Еріугени "Про поділ природи", зазначають В. Кондзьолка, автори колективного підручника "Історія філософії" В. Ярошовець, Г. Аляєв, В. Бедь, І. Бичко та ін., польський історик філософії З. Куксевіч, він трактує "природу" як повноту буття Бога. Природу Еріугена подає у чотирьох сферах.

Перша – "природа не створена, але творча". Нею є Бог як вища причина світу, первинне буття. Це абсолютна єдність, яка нічим і ніким не породжена. Ця "природа" є повністю досконалою і для смертних незбагненою.

Друга – це природа "створена і творча". Це Божий розум (Логос), в якому зосереджені архетипи всіх речей. Вона є сукупністю ідей, які локалізуються в Божому Розумі і є творчими причинами, що дають початок всім речам. Саме через них приходить Боже Одкровення, і таким чином відкривається можливість пізнавального процесу.

Третя – "природа створена і не творча". Вона є світом чуттєвих речей і предметів. Еріугена вважав, що подібно до того, як Бог дає початок ідеальному світу, так само з цього світу виникають речі та предмети матеріального світу [11, с. 123; 27, с. 64; 8, с. 153-154].

Четверта – це "природа нестворена і не творча", якою також є Бог. Він знаменує собою повернення до першого вихідного стану. З Бога все починається, стверджував Еріугена, і до Бога ж повертається, але це не механічний, простий кругообіг, а його вищий, завершальний ступінь.

Сутність творчої сили Бога у взаємодії людини з природою, стверджував Еріугена, може виявити тільки філософія у єдності з релігією, тому апеляції тільки до релігії, як до єдиного джерела виявлення гармонії та дисгармонії у взаємодії, безпідставні. "Справжня філософія, – стверджував Еріугена, – є нічим іншим як справжньою релігією, а справжня релігія – це істинна філософія [28, с. 204]". Розвиваючи цю думку Еріугени, Гегель скаже у "Філософії релігії": "Предметом релігії, як і філософії, є вічна істина в її об'єктивності, Бог і ніщо, окрім Бога і пояснення Бога. Філософія не є світська мудренність, не пізнання зовнішньої маси, емпіричного наявного буття і життя, а пізнання того, що є вічним, яким є Бог і що пов'язано з його природою, бо природа ця повинна виявляти себе і розвиватися. Тому, пояснюючи релігію, філософія пояснює саму себе, а пояснюючи себе, пояснює релігію [4, с. 219]". Образно взаємозв'язок релігії і науки висловив Ейнштейн: "релігія без науки кульгава, а наука без релігії сліпа [15, с. 297]".

Після Еріугени проблема "людина-природа" в філософсько-теологічній літературі мало проявлялася. Цьому сприяла жорстока боротьба між мислителями в епоху "класичної схоластики" (XII-XIII ст.), коли стрижнем філософії був розгляд питань гносеології через призму християнського вчення. Але навіть на цьому тлі не можна не згадати про Св. Франциска. Згідно з його поглядами, немає поділу між вірою і життям, між духовним і матеріальним, оскільки ці два світи зливаються в живій реальності практичного досвіду. Франциск Асизький пропагував аскетизм у житті, який був спрямований проти меркантилізму купецького середовища, жадоби збагачення, мирських благ і насолод, чернечого усамітнення в суспільстві. Але аскетизм, на ду-

мку дослідників його поглядів, не закликав до відмови від діяльності на арені природи. Сили природи, яким людина поклонялася, обожнюючи їх, з новою силою проявляються в її діяльності. Ці сили в свідомості людини, вважав Св. Франциск, знову повернулися в світ релігії. Св. Франциск прославляє родючу Матір-Землю, яка підтримує нас, прославляє всіх святих, і Божу владу, яка спрямовує діяльність людини і природи у відповідний до Божого замислу напрямок, поклавши в основу цієї діяльності гармонію. Ставлення Св. Франциска до природи і людського життя знаменувало собою поворотний момент в релігійній історії Заходу. Закінчився тривалий період, впродовж якого людська природа і навколишній світ були пригашені і скуті тінню вічності, почалася нова епоха гуманізму і зацікавленості природою [6, с. 138-139].

Але ще довго після діяльності Св. Франциска, представники філософії і теології, які займалися вивченням світу природи і взаємодії її з людиною (наприклад, Альберт Великий), не могли суттєво вплинути на висвітлення цієї проблеми, оскільки вона була тоді не на часі. Помітний внесок у розвиток проблеми, порівняно з іншими мислителями цієї епохи, зробив учень вже згадувану нами Альфреда фон Больштедта – філософ і теолог Тома Аквінський. Широко використовуючи філософські погляди Аристотеля, якого Тома Аквінський обрав своїм духовним наставником у філософії, йому вдалося створити цілісну, логічно побудовану систему релігійних положень і висновків стосовно природи і суспільства. Останнє Тома Аквінський уявляв у формі велетенського пірамідального ланцюга. Чим ближче до вершини, тим більше кожне наступне кільце ланцюга (а у мислителя це суспільні стани) зменшується

в розмірі, але набуває вищих якостей. Останнє в цьому ланцюгу піраміди кільце спрямоване безпосередньо до Бога. Нижчі ланки ланцюга інтерпретувалися Томою Аквінським відповідно до вчення Аристотеля про людину і суспільство та їх взаємодію з навколишнім світом, тоді як вищі ланки – в неоплатонській традиції, часто виключно теологічно [31, с. 271].

Людина в інтерпретації Томи Аквінського є неповторною індивідуальною істотою, яка знаходить свій вияв у неповторності індивідуальної людської душі. Ця індивідуальність зберігається у безсмертній душі і після смерті тіла. Проте таке безтілесне існування душі є неповним. Повна субстанція людини потребує єдності божої душі і тілесного її ества, але це буде реалізовано в день Страшного суду. Ідея єдності душі й тіла, так само як і їх неповторності, виявляє гуманістичну тенденцію міркування мислителя [22, с. 95].

У вченні Томи Аквінського Бог є чистим буттям, чистою актуальністю, єдиною і неповторною. У тілесному світі Тома вирізняє чотири рівні актуальності. Перший рівень – це неорганічна природа, де форма є тільки зовнішньою визначеністю речі; другий рівень – рослинний смвіт, де форма – кінцева цільова причина речі; третій – світ тварин, де форма забезпечує не тільки організаційну діяльність, але й дійову спрямованість; четвертий – людина, де форма є субстанцією, субстанційним принципом відчуття, воління тощо [9, с. 167].

Тома Аквінський вчив, що людина живе у світі, який є мікrokосмосом. Тут панує лад, порядок, втілено Божу мудрість і благодать. Цілком зрозуміло, доводив мислитель, що коли ми говоримо про лад, порядок і Бога, ми мусимо

визнати, що існують відповідні закони, які детермінують систему, що включає в себе ці феномени. Тома визначає три групи таких законів: вічний закон, природний закон, людський закон. Над всіма цими законами, вважав Тома, діє Божий закон, який охоплює три вищевказані групи.

Вічний закон, згідно з розумінням Томи, відтворює раціональний план Божої світобудови, яка містить доцільність та впорядкованість світу. В цій світобудові людині відведено певне місце, але враховуючи те, що вона не може до кінця збагнути Божої величі, її замислів, вона повинна час від часу замислюватися, чи все робить згідно з Божою волею. Але де та опора, яка надає людині можливості звіряти свої дії на арені природи з Божим замислом? На думку мислителя, такою опорою є розум і Одкровення. Варто зауважити, що "природний закон" в розумінні Томи має зовсім інше значення аніж "закон природи". Під "природним законом" мається на увазі етичний природний закон, що зосереджує в собі сукупність моральних приписів, установок, які проголошує людський розум у процесі його розмірковувань над природою людини. Коротко кажучи, слушно зазначає В.Кондзьолка, згідно з Томою, природний закон виражає "участь вічного закону у розумній істоті [11, с. 244-245]". Мислитель був твердо переконаний, що дія "природного закону" тісно переплітається з "законом людським". Саме "закон людський" завжди визначається дією розуму, яка орієнтується як на природний закон, так і на власний досвід, осягнутий розумом. В межах людського закону людина визначає свою мету на арені природи, засоби, якими вона володіє, а також визначає, чи є її дії благом не тільки для неї самої, а й суспільства в цілому.

Майже одночасно з Томою Аквінським в Європі розгорнув свою філософську діяльність Роджер Бекон (1214 - 1292 рр.). Для нього природа була не просто якоюсь абстракцією, а основою життєдіяльності людини. Належав до ордену францисканців, але його, з точки зору керівництва ордену, "приземлені" погляди, не викликали захоплення в релігійних колах, хоч і не були небезпечними для релігії в цілому. Розвивати свої погляди Роджер Бекон міг в значній мірі тому, що колишній архієпископ Нарбонни був приятелем Бекона і який в 1265 р. став папою Климентом IV. Тож знаючи про прихильність папи до суперечливого мислителя, представники консервативного духовенства намагалися не зачіпати філософа, який мислив нестандартно в умовах традиції епохи.

Під впливом свого вчителя, Оксфордського професора Роберта Гроссетеста, Р. Бекон захопився природничими дисциплінами, які, на його думку, підносячи велич Бога, дають конкретні знання про природу. А вже на основі цих знань людина може правильно формувати свої стосунки з природою. Такими знанням, вважав Р. Бекон, є мінералогія, ботаніка, зоологія, алхімія і хімія. Без використання цих наук, твердив Р. Бекон, неможливо аргументовати фундаментальні положення в філософії, медицині, теології [28, с. 498]. Роджер Бекон аргументовано доводив, що математика є основою для всіх наук і особливо для таких, як фізика, астрономія та філософія. Неможливо пізнавати світ і без іноземних мов, адже вони дають нам можливість широко споглядати світ очима вчених багатьох країн. Найбільш придатними мовами для вивчення праць вчених минулого, мислитель вважав давньоєврейську, арабську і грецьку. Саме ці мови, доводив він, дають нам справжні знання з

філософії і теології. "Латиністи, – писав Бекон, – не написали нічого оригінального ні в сфері теології, ні в царині філософії. Все, що на ці теми написано, було написано на давньоєврейській, грецькій і арабській мовах, латиністи просто списали канонічне і цивільне право, а це не є твором, а лише збірником рішень і постанов духовних і світських керівників [28, с. 499]".

Кожне знання про навколишній світ, стверджував Р. Бекон, базується на своєрідній тріаді джерел: посилання на авторитети; наш власний розум; досвід. Найбільш небезпечним джерелом помилкового розуміння навколишнього світу, є посилання на авторитети. Тож вивчаючи явища природи, ми повинні спиратися на науковий експеримент [28, с. 501]. Методологією для наукового експерименту повинна бути філософія, яка дає знання, відточені впродовж віків. Ці знання мають три види: попередній досвід; отримані з конкретних дисциплін; сьогоденні дослідження, які дають можливість проникати в глибини світу природи. Р. Бекон вважає, що знання нам потрібні не просто для поточного життя, вони мають характер всезагальний, адже треба пам'ятати про загрозу навали Антихриста, і тільки знаннями про природу і знаннями Божих засад ми спроможні зупинити цю навалу, яка може мати для людства незворотні наслідки. Мислитель наголошує, що такою перешкодою можуть стати знання, і не просто знання, а отримані завдяки науковому експерименту як найбільш достовірному методу.

Взаємодіючи з природою, стверджував Р. Бекон, людина повинна пам'ятати про Творця, адже саме він ввів гармонію між людиною і природою, надавши людині певну свободу дії. Тож від людини в значній мірі залежить, як

вона буде розпоряджатися цією свободою, якими засобами буде впливати на перетворення природи. Особливо велика роль в цьому перетворенні належить винаходам і знаряддям праці, але використання їх повине узгоджуватися з волею Бога, тобто бути на благо людям, з урахуванням розвитку природи. Такий підхід, вважав Р. Бекон, повинен міститися в моральній філософії, яка охоплює всі види знань і дисциплін і має чітко виражений практичний аспект: любов до Творця, що дає можливість людині жити в спокої і справедливості, а природі розвиватися згідно з Його замислами.

Роджер Бекон, вважає Ян Легович, розвинув футурологічні погляди свого вчителя Роберта Гроссетеста і перекинув місток через століття, особливо у використанні винаходів і відкриттів в науці, до поглядів іншого великого англійця – Френсіса Бекона [28, с. 504].

Одним з останніх представників пізнього середньовіччя, який свої погляди звертав до природи, був німецький філософ і теолог Микола Кребс, більш відомий в філософській літературі як Микола Кузанський (1401-1464). В його спадщині, природа постає нескінченною, гармонійно створеною сукупністю, в якій кожному виділено своє місце Богом. Кожен елемент цієї сукупності є особливим "згортанням" нескінченного. Кожна окрема річ виражає Бога по своєму і вона ж віддзеркалює Всесвіт. Людина – це мікрокосм, поєднує в собі матерію, органічне життя, чуттєве тваринне життя і духовний розум. Вона постає як репрезентація Божественної єдності протилежностей. Але ця протилежність не є причиною дисгармонії дій людини на арені природи, адже Божественне не може бути суперечливим. Порушення в системі взаємодії людини з природою – це

свідчення того, що в якійсь ланці цієї взаємодії людина порушує Божу гармонію, виходить за межі добра в сферу зла. Ця думка Кузанця сьогодні є однією з основоположних у християнських конфесіях. Бачення Кузанцем природи і людини як системи, яка саморозгортається, робить її, зазначає англійський історик філософії Фредерік Коплстон, провісницею філософії природи, характерної для доби Відродження [12, с. 134].

Роджер Бекон і Тома Аквінський були останніми представниками філософії і теології, які в свої погляди вплітали роздуми про взаємозв'язок людини і природи. Пізня схоластика характеризувалася запеклою боротьбою різних шкіл, для яких проблема "людина-природа" була несуттєвою. Наставала нова епоха, епоха Відродження, яка за законом заперечення заперечення відтворила в багатьох аспектах життєдайний зміст античності в нових соціально-економічних умовах. Майже всі мислителі Ренесансу взаємодії людини і природи, тілесного і духовного, бережливого і споживацького тощо, надають чільне місце, але їх роздуми не вписуються в традиційну християнську позицію щодо місця людини в природі і навпаки.

Аналізуючи християнську інтерпретацію взаємодії людини з природою, не можемо не сказати про висвітлення цієї проблеми в українській філософсько-теологічній літературі. Зазначимо, що на сьогодні питання такого висвітлення в XI-XV століттях на теренах України ще не достатньо вивчена. Тому епоха середньовіччя в цій літературі не "схоплена" в тій мірі, як це мало місце на Заході. "На Заході, – слушно підкреслює І. Музичка, – монахи і їхні монастирі були вогнищами богослов'я й інших наук. Вони творили перші європейські університети чи високі школи для

наук. Європейська культура і наука має своє коріння в християнстві. Наука творилась у маленьких гуртках вчених монахів, які вивчали все потрібне для людини з двох великих книг – світ-природа-всесвіт і Святе Письмо як Боже Слово. В історії нашої Церкви маємо тих, хто науку богослов'ї організували, творили школи, друкували книги, вчилися наук на Заході, щоб принести їх в Україну [17, с. 201]". Вслід за М. Брайчевським зазначимо, що ідеологія східних слов'ян епохи політеїзму проявлялась в язичницьких культурах. Ця ідеологія виражала світогляд тодішнього суспільства і намагалася доступними на той час методами пояснити оточуючий світ. Пантеїзм язичницької ідеології, як слушно зауважував М. Брайчевський, виражав наївну натурфілософію середньовічних слов'ян. Кожен міфологічний образ втілював певну силу природи: Дажбог – небо, Хорс – сонце, Перун – блискавку і грім, Стрибог – вітер, Сварог – вогонь і т.д. [2, с. 264]. Старослов'янська космогонія прагнула пояснити сили природи, виходячи з практичних потреб людей. Але язичництво не могло пояснити світ як Єдине ціле. Воно пропонувало хаос і дезорганізацію, попри певну ієрархію богів. Християнська монотеїстична релігія вперше дала нашим предкам ідею єдиного Всесвіту, в якому величезна кількість і різноманітність конкретних видів буття були пов'язані єдиною першопричиною. Ця першопричина, першооснова мислилась як духовна сутність, тому християнська онтологія мала цілком послідовний, логічний характер. Язичництво пригнічувало людську душу, виховувало страх перед різними силами природи, адже кожен з богів втілював якусь із них. Християнство звільнило людину від цього страху. Як влучно сказав Д. Лихачов, "...страх перед стихійними силами

природи, типовий для язичництва, в основному минув. З'явилося усвідомлення того, що природа дружня людині, що вона служить їй [2, с. 265]".

Аналізуючи філософсько-теологічну літературу Київської Русі, можемо стверджувати, що проблеми, які в ній відображені, виступали як частина єдиної середньовічної цивілізації, підкоряючись тим самим закономірностям, що й на Заході, незалежно від їх національної специфіки. Пізніше (XV-XVI ст.), з деяким історичним запізненням вони були характерні і для українських реалій. Сьогодні ми лише наближаємося до осягнення творчої спадщини професійних українських філософів, а тим більше теологів, оскільки більшість текстів відповідної доби, як доводить В. Крисаченко, ще не введено в науковий обіг [13, с. 3-6]. Але вже з середини XVI і аж до кінця XVIII ст. спостерігається бурхливий потужний розвиток української культури, суспільства в цілому. Попри несприятливі політичні й економічні обставини, Україна впевнено увійшла в добу Гуманізму й Відродження, пережила специфічні часи Реформації, коли під впливом Петра Могили київське християнство відверто еволюціонувало у протестантизм. Набуло розвитку українське бароко, яке увійшло до скарбниці світової культури, далеко за межами рідного краю були знані київські теологи, філософи, драматурги, воїни і поети, надихаючи своєю творчістю Московію, Білорусь, Литву, Польщу, Сербію, Волохію. Наряду з найсучаснішими тодішніми здобутками, наголошує український вчений, піднялася українська тогочасна думка і в трактуванні проблеми "людина-світ людини", іманентно якій чільне місце займає питання в'яснення взаємозв'язків людини з природою [13, с. 54]. Для тогочасної української філософії і теології одні-

єю з наскрізних проблем була проблема досягнення людиною гармонії зі своїм оточенням. Раніше ми вказували, що в епоху середньовіччя пропонувались різні варіанти досягнення цієї гармонії, від повної відстороненості від зовнішнього світу до цілковитого його підкорення і перетворення на свій лад. Обидва варіанти роблять людину трагічною: в першому випадку вона сама вилучає себе з реального світу, в другому – нищить цей останній і також опиняється в безодні. В українській філософській думці, наголошує В. Крисаченко, ця проблема теоретично була вирішена [13, с. 54].

Для українських філософів і теологів характерний соціально-політичний і переважно теологічний зміст. Але в їхніх поглядах мають місце і питання, пов'язані безпосередньо та опосередковано з проблемою людини і Всесвіту, людини і природного мікросередовища. І тут не можна не згадати філософа, теолога, педагога і просвітника Касіяна Саковича (1578-1647), який у своїх творах розкриває бачення людини в її природних данностях і закономірностях. Український мислитель твердо переконаний, що оскільки "... людина є мікрокосмом, малим світом, який має спільність з усіма створеними на світі речами: так, у бутті вона має спільність з камінням, у житті – з елементами, у відчутті – з тваринами, в розумі – з ангелами, і цим розумом перевершує всіх тварин..." [13, с. 112].

Інтерпретація проблеми взаємовідносин у системі "людина-природа" в українській філософсько-теологічній думці, як в минулому так і сьогодні, ще не набрала того розмаху, якого вона досягла в країнах Заходу. Це зумовлено тим, що українська філософська думка XVII – початку XVIII століть була цілком підпорядкована політиці Московії, а

пізніше Російської імперії. І звичайно ж, ні про який розвиток українських філософсько-теологічних поглядів на взаємодію людини з природою не могло бути й мови в умовах тоталітарного режиму СРСР. Лише сьогодні ця сфера стала відносно автономною і поряд з іншими філософськими питаннями отримала право інтерпретувати весь комплекс негарздів в системі "людина-природа" на шляху вирішення сучасних екологічних проблем.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1

1. Августин Святий. Сповідь / Святий Августин. – К.: Основи, 1999. – 320 с.
2. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / Брайчевский М. Ю. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
3. Вандишев В. М. Філософія: екскурс в історію вчень і понять / Вандишев В. М. – К.: Кондор, 2006. – 474 с.
4. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Філософія в двух томах. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – 1976. – 532 с.
5. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Энциклопедия философских наук / Гегель Георг Вильгельм Фридрих. – М.: Мысль, 1975.
Т.2. Філософія природи. – 1975. – 695 с.
6. Доусон К. Прогресс и религия / Доусон К. – Брюссель: Изд-во "Жизнь с Богом", 1991. – 227 с.
7. Здіорук С. "Сповідь" Аврелія Августина і сучасна українська духовність / Здіорук С. // Святий Агустин. Сповідь. – К.: Основи, 1999. – С. 297-307.
8. Історія філософії: підручник / В. І. Ярошовець, Г. С. Аляєв, В. В. Бедь, І. В. Бичко та ін. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр Карпатського університету імені Августина Волошина, 2010 – 821 с.
9. Історія філософії. Підручник / За редакцією доктора філософських наук, професора В. І. Ярошовця. – Київ-Ужгород: Мета, 2010. – 790 с.
10. Киселев Н. Н. Объект экологии и его эволюция. Философско-методологический аспект / Киселев Н. Н. – К.: Наукова думка, 1979. – 136 с.
11. Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії / Кондзьолка В. – Львів: Світ, 2001. – 320 с.
12. Коплстон Ф. Середньовічна філософія / Коплстон Ф. – К.: Jet-Set, 1997. – 160 с.

13. Крисаченко В. С. Історія української філософії. Хрестоматія-довідник / Крисаченко В. С. – К.: МП "Леся", 2006. – 468 с.
14. Лосев А. Плотин / А. Лосев // "ФЭ". – М.: Изд-во "Советская энциклопедия", 1967.
Т. 4. – 1967. – С. 275-278.
15. Малюк В. І. Наука і Біблія / Малюк В. І. // Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду. Матеріали науково-практичної конференції. – Випуск 1. – Острог: Національний університет "Острозька Академія", 2009. – С. 295-302
16. Марк Аврелий Антоний. Размышления / Марк Аврелий Антоний. – Ленинград: Изд-во "Наука", 1985. – 246 с.
17. Музичка І. Місце Українського Богословського наукового товариства в історії Української церква і богослов'ї / Музичка І. // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 49. – С.200-206.
18. Платон. Сочинение в 2-х томах. / Платон. – М.: Изд-во "Мысль", 1970.
Т. 4. – 1970. – 611 с.
19. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т. 3, ч. 1. / Платон. – М.: Изд-во "Мысль", 1972.
Т. 3, ч. 1. 1972. – 688 с.
20. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / Плеханов Г. В. – Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1956. – 824 с.
21. Плотин // Антология мировой философии. – Т. 1, часть 1. – К.: УМК ВО, 1991.
Т. 1, часть 1. – 1991. – С. 145-160.
22. Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. – К.: Либідь, 1991 – 456 с.

23. Хамітов Н. Історія філософії: проблема людини та її меж / Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С.; під редакцією Н. Хамітова. – К.: Наукова думка, 2000. – 272 с.

24. Цицерон. Філософские трактаты / Цицерон. – М.: Наука, 1985. – 383 с.

25. Цицерон Марк Тулий. Избранные сочинения / Цицерон Марк Тулий. – М.: Художественная литература, 1975. – 456 с.

26. Эриугена Иоанн Скот // 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2002. – С. 132-136.

27. Kuksiewicz Zdisław. Zarys filozofii Średniowicznej / Kuksiewicz Zdisław. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 688 s.

28. Legowicz J. Historia filozofii średniowiecznej Europy zachodniej / Legowicz J. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986 – 639 s.

29. Słownik filozofii. – Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2004. – 432 s.

30. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. Część pierwsza / Szacki J. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. – 457 s.

31. Tatariewicz W. Historia filozofii. / W. Tatariewicz. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.

T. 1. – 1981. – 388 s.

32. Znaniecki F. Społeczne role uczonych / Znaniecki F. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 621 s.

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА "ЛЮДИНА - ПРИРОДА" В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

2. 1. Причини виникнення сучасних екологічних проблем в християнській наративній традиції

Аналіз релігійних концепцій свідчить, що інтерпретація проблем в системі "людина-природа" відбувалася і відбувається під кутом християнської наративної традиції, яка як особливе в категорії загального і одиничного не виходить за межі наративу в цілому. Якщо говорити про зміст останнього, то в межах наративної історії, вважають Дж. Келлер, А. Карр, Ф. Кермоуд та інші, зміст подій трактується не як фондований "онтологією" історичного процесу, але як такий, що виникає в контексті оповідання про подію й імманентно пов'язаний з інтерпретацією. Таке розуміння наративу для релігієзнавчого дослідження християнської писемної традиції й християнського релігійного дискурсу, порівняно з іншими поглядами на природу наративної традиції, слушно наголошує українська дослідниця християнської наративної традиції, професор І. Богачевська, вбачається більш продуктивним [7, с. 9].

Аналізуючи сучасну християнську літературу стосовно інтерпретацій взаємозв'язку людини з природою, не важко помітити, що основні методологічні принципи, закладені ще на зорі виникнення християнства, залишилися майже ті ж самі, що і півтори-дві тисячі років тому, але під впливом часу відбулися певні модерністські тенденції в сфері викладу змісту поглядів, їх толеранційності, аргументації фа-

ктів тощо. Майже зникла агресивність в дискусійних питаннях з боку представників релігійних (християнських) напрямків, як і з боку представників науки. Свідченням цьому може бути науково-практична конференція "Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрованого світогляду" в Острозькій Академії в 2009 р., де вчені із світських наукових осередків і християнські теологи спільно обговорювали актуальні проблеми в різних сферах, в тому числі й ті, що стосуються взаємодії людини з природою. З певними світоглядними застереженнями для науковців і теологів можуть бути прийняті категорії з довідкової літератури, адже кожен з них, абстрагуючись від світоглядного аспекту того чи іншого мислителя, може знайти цілком раціональне зерно для себе. Особливо це важливо для науковців, які висвітлюють погляди філософів і теологів в специфічних сферах, однією з яких є система "людина-природа".

Визначенням змісту кожної зі складових системи, представники філософсько-теологічної думки присвячували завжди багато уваги. Не є винятком і сьогодні. Так, наприклад, природа, пише в Католицькій енциклопедії А. Горелов, "... в самому загальному розумінні – це сутність певної реальності як основа притаманних їй змін та незмінностей, а також реальність як діяльна і така, що розвивається відповідно до власної внутрішньої необхідності, а не зовнішньої, стосовно її задуму; в різних контекстах термін "природа" може мати різне значення, в узагальненому змісті під природою розуміється земля, рослини, тварини і т.д. – все те, що існує незалежно від свідомої діяльності людини, і в цьому значенні протиставляється таким понят-

тям, як мистецтво, техніка, історія, культура, а також розум, дух, свобода. З іншого боку, в богослов'ї природа часто протиставляється Божественній благодаті як людське буття, яке передує благодаті і нею перетворюється [16, с. 1775]".

Автономія природи, стверджує автор статті, відносна і існує в рамках більш широкого "надприродного" благодатного порядку реальності. Сучасні католицькі богослови в основному підкреслюють динамічний характер людської природи і її співвідношення з благодаттю: якщо людська природа мислиться як відкритість стосовно Бога, то благодать – як звернений до людини заклик з боку Бога [16, с. 8]. Світ природи, наголошує православна традиція – на шостий день творіння – це світ живих істот, який мав вигляд розлогого дерева, коріння якого являли собою найпростіші організми, тоді як верхні гілки – вищі тварини. Але це дерево було не повне, не викінчене, бракувало ще "квітки, яка б вивершувала і прикрашала б його верхівку, не було ще людини – вінця творіння [62, с. 66]". Та ось і з'явилась вона. "І сказав Бог: сотворімо людину за образом нашим і за подобою Нашою, і хай панують вони над рибами морськими, і над птахами небесними, ... і над худобою, і над всією землею, і над усіма плазунами, що повзають по землі. І Бог створив людину за образом Своїм, за образом Божим Він її створив: чоловіка та жінку створив їх [62, с. 66]". Природа близька людині. Вона є невід'ємною від неї, але людина, стверджує православний богослов, у своїй сутності має дещо інше, чого не було у створеній до неї природі, а саме духу, що відрізняє її від усіх інших істот.

По закінченню творення Бог дозволив жити та розвиватися за встановленим Ним планом і законами (чи, як заведено казати, за "законами природи"), але в той же час Він безперестанно турбується про все створене, подаючи кожному творінню те, що йому необхідно для життя. "Така турбота Божа про світ, пише православний теолог, – називається "Провидінням Божим" [62, с. 67]". "Ми належимо, – спираючись на Біблію, пише Серафим Слобідський, – до двох світів: тілом – до світу видимого, матеріального, речовинного, земного, а душею – до світу невидимого, духовного, небесного [62, с. 68]". Тому людина, вчать християнські теологи, повинна дбати про зростання як в духовному так і матеріальному вимірах. Духовне збагачення людини повинно передувати, але не настільки, щоб відірватися від земного, матеріального. Адже людині, "створеній на образ Божий, було сказано порядкувати світом у праведності і святості, підкоряючи собі землю та визнаючи Бога [30, с. 282]".

В християнстві, наголошують його адепти, творцем всього є Бог, тож і треба співвідносити людині себе і сукупність, створену природою і її розумом та руками, з Ним, звеличуючи тим самим ім'я Боже. Матеріали II Ватиканського Собору вчать, вказують католицькі теологи, що з плином століть люди намагалися поліпшити умови свого життя, докладаючи неабияких особистих і колективних зусиль, тому таку діяльність віруючим слід сприймати як суголосну Божій волі [30, с. 282]. Не слід забуватим, що все, що ми сьогодні маємо, ще не є свідоцтвом того, що людина слідувала заповідям Божим. Адже Бог дав певну свободу людині, щоб вона могла сама себе реалізувати, але не завжди ця

реалізація йшла в позитивному вимірі. Це негативно змінило природу, клімат, рослинний і тваринний світ тощо.

В душі теоцентричної традиції в християнстві адепти римо-католицької церкви наголошують, що виходячи з того, що творцем усього є Бог, людині треба співвідносити саму себе і вироблені нею речі з Ним. Пам'ятаючи при цьому, що тим самим вона підносить велич Божу. Перетворюючи природу, людина здійснює дію, співзвучну Божій волі. Це перетворення, стверджують католицькі теологи, здійснюється впродовж століть і все, що людство робило, дотримуючись заповідей Божих, сприяло не тільки розквіту складових природи, але і самої людини. І навпаки, відхід від вимог Біблії, давав себе взнаки деградаціями в структурних системах природи, виправити які було дуже складно, вимагало величезних зусиль, а деякі з них вона не могла не тільки нейтралізувати, але й елімінувати. Порушення, відзначені печаткою відходу від Божих заповідей, накопичуючись впродовж століть і тисячоліть, відобразилися сьогодні в глобальних проблемах сучасності, глобальній екологічній кризі (ГЕК). І католицька Церква вітає всі зусилля людини на шляху виходу з неї. А шляхи виходу повинні бути освячені іменем Бога і, звичайно ж, науки, як одного з Його витворів. Отці Собору наголошують, зазначається в документі католицької Церкви, що чим "більшої могутності набуває людська влада, тим більшою стає особиста і колективна відповідальність людей, а кожна людська діяльність мусить відповідати Божому задуму і волі, істинному благові людства. ... Учителство неодноразово підкреслювало, що Католицька Церква в жодному разі не опирається прогресу [30, с. 282]". Все, що спрямоване на ліквідацію

негативних явищ, породжених антропогенною діяльністю людини в минулому, буде знаходити і знаходить підтримку Церкви, стверджується в церковних документах. Головне в тому, щоб, ліквідуючи одні негаразди, ми не створювали інших порушень в системі "людина-природа", застерігається в християнській літературі. Особливо це характерно для шкоди, нанесеної тілу людини як біологічної істоти. Сьогодні, зазначається в теологічній літературі, набули поширення дослідження в сфері біології, метою яких, наголошують суб'єкти цих досліджень, є покращення долі людства, його здоров'я тощо. "Церква, стверджується в християнських документах, високо цінує переваги, які ми маємо і які можемо отримати в майбутньому завдяки дослідженням в галузі молекулярної біології, яку доповнюють інші дисципліни, зокрема генетика та її технічне застосування у сільському господарстві й промисловості. Техніка, якщо її належно застосовувати, може бути безцінним засобом для вирішення багатьох серйозних проблем, у першу чергу пов'язаних із голодом та хворобами: завдяки розведенню різних видів рослин, досконаліших і витриваліших, а також завдяки виробництву цінних ліків [30, с. 282]". Але знову ж таки, роблять застереження автори католицького документу "Компендіум соціальної доктрини церкви", "... необхідно вкотре підкреслити значення «правильного застосування», адже ми знаємо, що цей потенціал не нейтральний: його використання може спричинити як прогрес, так і деградацію людини. Тому необхідно бути розсудливим і уважно аналізувати природу, мету та засоби різних прикладних технологій [30, с. 282]". Величезні можливості біологічних досліджень, слушно наголошується в християнській літературі, не повинні бути використані на шкоду людині.

янській літературі, викликають неабияке занепокоєння, адже ми ще не можемо оцінити розміру шкоди, завданої природі внаслідок безсистемних генетичних маніпуляцій і необачного вирощування нових форм рослинного і тваринного життя, не кажучи вже про неприпустимі експерименти з прямим втручанням у процес зародження людського життя [30, с. 283-284].

Тепер уже ясно, справедливо наголошують католицькі теологи, що застосування деяких винаходів у промисловості й сільському господарстві спричинило шкідливі довготривалі наслідки. "Мусимо усвідомлювати, – слушно застерігають християнські теологи, – що не можна втручатися в одну зі сфер екосистем без урахування наслідків такого втручання для інших сфер і добробуту майбутніх поколінь [30, с. 284]". Отже, людина повинна пам'ятати, що її здатність перетворювати і, в якомусь сенсі, творити світ власною працею ґрунтується на тому, що Бог перший передав нам у дар усі сотворені Ним речі. Йй не слід на власний розсуд розпоряджатися землею, без жодних обмежень підпорядковуючи її своїй волі, начебто земля не отримала властиву форму та наперед визначену Богом долю, що їх людина може розвинути, однак не повинна спотворювати. Але де межа, перехід якої спричиняє порушення екологічної рівноваги між людиною і природою, – теологи не вказують. Правда, майже у всій християнській літературі наголошується, що люди переступили приписи Божі, і тому маємо сьогодні екологічну кризу; що людина підміняє собою Бога у справі нового творіння в природном у середовищі, а це, в свою чергу, призводить до "бунту природи", адже людина з її управителя перетворюється на

тирана. Якщо ж людське втручання в природу не містить зловживань і не завдає їй шкоди, то можна сказати, що людина втручається в природу, а задля її розвитку, згідно з її сутністю – сотворіння, яке угодне Богові. Працюючи у цій, очевидно, делікатній сфері, дослідник здійснює задум Божий. Господь побажав, щоб людина була царем створіння. Зрештою, Сам Бог робить людям честь, дозволяючи співпрацювати з Ним у справі сотворіння. Біблійне послання і Вчительство Церкви – визначальні орієнтири для оцінки проблем у відносинах між людиною і довкіллям. З такими сентенціями можна цілком погодитися, але на жаль, виникає питання, в якій науковій царині визначається їх напрямок? Погоджуючись з їх моральним виміром, слід відмітити, що практична діяльність людини на арені природи визначена не тільки моральними, але й суто утилітарними, прагматичними діями. І в такому контексті позитивним аспектом буде, якщо ці дії пронизуватимуться християнськими моральними засадами. Тоді можна цілком погодитися з теологами: взаємодія людини з природою буде йти більш урегульовано, ніж сьогодні. Але чи можна спрогнозувати ідеальну ситуацію взаємодії людини з природою в конкретних діях, припускаючи, що вона буде неухильно дотримуватися релігійних приписів? Ще Марк Аврелій висловив думку, що якщо навіть людина буде строго слідувати волі богів, вона в силу своєї недосконалості не зможе до кінця пізнати цю волю. Сумнів імператора-стойка може бути з певними застереженнями адресований сучасним християнським теологам.

В руслі наративної традиції в християнській літературі зазначається: основна причина екологічних проблем поля-

гає в тому, що людина зазіхає на безумовну владу над створеними речами, природними складовими, нехтуючи моральними нормами, які повинні перебувати в основі будь-якої людської діяльності. Сучасна ера, наголошують католицькі теологи, свідок того, як збільшуються можливості людини змінювати світ. Не можна не погодитися з представниками християнської думки, що завоювання й експлуатація ресурсів сьогодні стають домінуючими й агресивнішими, сягаючи межі, коли під загрозою опиняється довкілля: ставлячись до нього як до "ресурсу", ми ризикуємо знищити його як "оселю". Іноді здається, з тривогою наголошують християнські теологи, що потужність засобів перетворення, якими володіє технологічна цивілізація, в такому розмірі порушує рівновагу між людиною і довкіллям, що це вже сягло критичної межі. Природа здається знаряддям у руках людини, реальністю, якою вона може, не озираючись, за допомогою технологій постійно маніпулювати, називаючи це маніпулювання перетворенням.

Сьогодні християнські богослови, аналізуючи причини виникнення екологічних проблем, намагаються розглядати їх не тільки виключно в теологічній площині, але й спираючись на результати наукових досліджень. Тож цілком слушним є їх зауваження стосовно помилкової думки про невичерпність природних ресурсів, що природа сама знайде вихід шляхом самоочищення тощо. Цілком світськими, науковими звучать їх зауваження стосовно того, що слід критично ставитися до окремих безвідповідальних заяв політиків і науковців, які намагаються гостроту екологічної проблеми змістити то в сферу необхідності економічного зростання без урахування вичерпності природних ресурсів,

то в сферу справедливого розподілу благ на планеті без урахування економічних важелів цього розподілу, то з закликами "подумати про моральну сторону проблеми" тощо. "Опираючись на припущення, яке виявилось хибним, – зазначається в католицькій літературі, – стосовно того, що кількість енергії та ресурсів невичерпна, що їх можна швидко відновити, а отже легко усунути негативні наслідки експлуатації природного порядку, поширилася редукціоністська концепція, яка розглядає світ через призму механістичних термінів, а розвиток через призму споживацьких. Перевага надається тому, щоб «робити» і «мати», а не «бути», і це приводить до глибоких форм відчуження людини [30, с. 285]". Принагідно зазначимо, що питання «мати» чи «бути» з особливою гостротою було поставлене західною філософською думкою ще в середині минулого століття. Так, один з представників гуманістичного психоаналізу, Еріх Фромм, аналізуючи споживацькі тенденції тогочасного західноєвропейського суспільства, цілком слушно зауважив, що для того, щоб суспільство було щасливим і спокійним за завтрашній день, воно повинно "мати". Але на жаль, писав він, це "мати" стало ідолом всіх верств населення, відсунуло інші цінності на другий і третій план. І чи дійсно це магічне "мати", запитував мислитель, визначає людську сутність? Адже великі наставники людства, такі як Будда, Ісус, Маркс та інші, це "мати" мали в розумних межах людського існування і були великими [74, с. 289-290]. Заклики "мати", а не "бути", слушно стверджують християнські богослови, походять не з науково-технічних досліджень, а з технократичної ідеології, звучать від прихильників жорсткого сцієнтизму, які прагнуть від-

чужити моральні аспекти досліджень. Наукові і технічні здобутки, зазначають теологи, не усувають потребу трансцендентного і як такі не спричиняють радикальної секуляризації, яка веде до нігілізму. З розвитком наукового і технічного прогресу вони набувають все більшого значення, і чим вищий розвиток тим більше загострюється вимога поважати трансцендентний вимір людини і самого творіння [30, с. 285-286]. Всебічне аналітичне вивчення довкілля, справедливо наголошують теологи, запобігає утилітаристському зведенню природи до звичайного об'єкта маніпуляцій та маргінесових експлуатацій. Водночас, зазначають вони, не слід абсолютизувати природу і вивисувати її цінність порівняно з цінністю людської особи. Якщо ми підемо по такому шляху, вважають вони, це призведе до обожнення природи та землі, що характерно для деяких екологічних рухів, які прагнуть, щоб їх поглядам надавали інституційного статусу з міжнародними гарантіями [30, с. 286].

Поштовхом для заперечення християнством концепції довкілля, яка базується на екоцентризмі і біоцентризмі, пояснюють теологи, став той факт, що ця теорія пропонує ліквідувати онтологічну та аксіологічну різницю між людьми й іншими живими істотами, розглядаючи біосферу як біотичну єдність, недиференційовану за цінністю. Таким чином, вища відповідальність людини може бути скасована на користь егалітарного уявлення про "гідність" усіх живих істот. Так, дійсно, пишуть англійські вчені Д. Гудінг і Дж. Леннокс, вона стоїть на вершині рослинного і тваринного світу, але чи вона "...має владу над природою, коли вона ніщо інше, як тільки частинка природи, її форма...

вона – природна істота і більш нічого [18, с. 338]". Бачення людини і речей, позбавлене будь-якого зв'язку із трансцендентністю, зазначають теологи, призвело до відмови від концепції сотворіння і до визнання за людиною і природою абсолютної автономності. Це сприяло тому, що зв'язки, які поєднували світ із Богом, обірвалися. Цей розрив спричинив також відокремлення людини від світу, більше того, збіднив її ідентичність, людина почала мислити себе чужою в середовищі, в якому живе. Наслідки цього очевидні: саме зв'язок людини з Богом визначає її взаємини зі своїми ближніми і з власним довкіллям. Власне тому, наголошують теологи, християнська культура завжди бачила в творіннях, які оточують людину, дари Божі. Їх необхідно примножувати й охороняти, складаючи дяку Творцеві. В руслі нарративної традиції богослови звертаються до середньовіччя (XIII ст.), коли представники бенедиктинського і францисканського орденів у сферу розуміння духовності включали питання спорідненості людини із створеним середовищем, виховуючи в неї повагу, дбайливе ставлення до останнього.

Сьогодні теологи, не обмежуючись взаємозв'язком людини з природою, намагаються вийти за межі формального бачення цього взаємозв'язку, що є, на нашу думку, цілком позитивним. "Слід наполегливо, – зазначають вони, – підкреслювати внутрішній зв'язок між екологією довкілля і екологією людини. Учителство робить акцент на відповідальності людини за збереження цілісного і здорового середовища для всіх. Якщо людству вдасться об'єднати наукові можливості і тверді етичні засади, воно зможе розвивати довкілля як власну оселю і як ресурс для

людини і всіх людей, зможе усунути причини забруднення і гарантувати належні гігієнічні і здорові умови як малим групам, так і великим людським поселенням. Технологія, що забруднює, може також очищати, виробництво, що нагромаджує, може також справедливо розподіляти, якщо запанує етика поваги до життя і людської гідності, до прав теперішніх і майбутніх поколінь [30, с. 287]".

Ще якихось 50 років тому в роботах християнських мислителів проблема "людина-природа" висвітлювалася як побіжна, на маргінесі. Це в однаковій мірі стосувалося православних, католицьких і протестантських теологів. Але починаючи з Другого Ватиканського собору, в католицькій пресі, а потім і в окремих виданнях, а в православній і протестантській – в кінці 60-х початку 70-х років ця проблема поряд з іншими (боротьба за мир, з бідністю, критикою політики неокolonіалізму, неомальтузіанських концепцій тощо) стала вузловою. Тож не є випадковим, що сьогодні ствердження тези, що турбота про довкілля – виклик для всього людства, розглядається християнськими теологами в руслі гуманізму. Починаючи з другої половини ХХ - початку ХХІ століття з розумінням і повагою сприймаються християнські положення про збереження довкілля, примноження його багатств не тільки віруючими, а й невіруючими та атеїстами. Викликає розуміння і підтримку серед інших релігій позиція всіх християнських церков стосовно того, що навколишнє природне середовище – це спільний універсальний обов'язок поважати спільне благо, призначене для всіх, внутрішній моральний і правовий обов'язок, який не дозволяє, щоб хтось безкарно, керуючись власними економічними потребами, використовував різні види

живих та неживих, істот – тварин, рослин і природні елементи – на свій розсуд. Через призму релігійного бачення проблеми, християнські теологи закликають ще більше, ніж досі, акцентувати увагу на відповідальності за збереження і примноження довкілля, виходячи з глобального характеру сучасної екологічної кризи і неминучої потреби всім народам і верствам суспільства протидіяти їй, оскільки всі створіння взаємозалежні у всесвітньому порядку, який встановив Творець [30, с. 287].

Враховуючи те, що людина вже понад 50 років частково опанувала Космос і, в значній мірі, робить його смітником, християнство рішуче виступило за перетворення його на звалище відпрацьованих ракет, їх частин, викидів газів, руйнування озонового шару тощо. "Сьогодні, – закликають католицькі теологи, – необхідно зважати на природу кожної істоти і на її взаємозв'язок у впорядкованій системі, яка зветься космос [30, с. 388]".

В космічному баченні проблема "людина-природа" це не тільки навколосемний простір, але і земні проблеми, які набувають, наголошують християнські теологи, особливого значення, якщо їх розглядати, у контексті тісних взаємозв'язків між різними частинами екосистеми, цінності їх біологічної різноманітності для довкілля. Враховуючи глобалізаційні процеси, Земля стала беззахисною кулею у світовому просторі, де кожен її континент, річка чи озеро відчують взаємного впливу, навіть якщо вони розташовані на велетенських віддальх один від одного. Як влучно зазначив М. Козловець, світ в епоху глобалізації втрачає власний вимір. "Не тільки природне, а й предметне середовище витискається інформаційною, віртуальною субстанцією.

Руйнується попередній звичний спосіб життя, зникає відчуття причетності до певного оточення та визначення цінностей і орієнтирів. Людина переживає постійне і тривожне відчуття руйнації, відчуття розриву зв'язку в часі не тільки з минулим, а й сучасним і майбутнім. Виникає «світ без опори», в якому не завжди просто визначити пріоритети й однозначні світоглядні орієнтири. Глобалізація – це не тільки про те, що «ген там», про щось дистанційоване й надто віддалене від індивіда. Воно також стосується феномена «ось тут», що впливає на інтимні і персональні сторони нашого життя [28, с. 98]".

Необхідно, і з цим солідарні християнські теологи, відповідально ставитись до різноманітності й захищати все живе і неживе на землі, адже це надзвичайне багатство для всього людства. Тоді, наголошують представники богословської думки, кожен легко зрозуміє, наприклад, важливість Амазонського регіону, одного з найцінніших у світі, завдяки його біологічній різноманітності, яка робить цей регіон життєво важливим для підтримки рівноваги у навколишньому середовищі всієї планети. Ліси допомагають зберегти природну рівновагу, необхідну для життя. Їх знищення, зокрема, навмисними підпалами, прискорює процес опустелення, що загрожує водним запасами і становить небезпеку для життя багатьох корінних народів і для добробуту майбутніх поколінь. Всі люди та інституції мають відчувати відповідальність за захист лісових скарбів і, якщо є необхідність, реалізовувати відповідні програми з відновлення лісових масивів. Відповідальність за довкілля, спільну спадщину людства, треба пропагувати всюди, адже це є вимога не тільки нинішньої, але й майбутньої доби.

Тому ми відповідальні перед усіма і не можемо не піклуватися про тих, хто прийде після нас, щоб збільшити людський рід, його славу. Мова йде про відповідальність теперішніх поклонінь перед майбутніми, яку покладено як на окремі держави, так і міжнародне співтовариство.

Сьогодні, цілком справедливо вважають християнські теологи, вкрай необхідно, щоб міжнародне товариство створило єдині правила, які дозволять державам здійснювати ефективний контроль за різними видами діяльності, що негативно впливають на довкілля, і захищати екосистему, запобігати можливим катастрофам. Держава в межах власної території повинна докладати великих зусиль, щоб запобігти погіршенню стану атмосфери і біосфери, ретельно відслідковувати, зокрема, наслідки нових технологічних і наукових розробок, гарантуючи своїм громадянам, що вони не постраждають від забруднень і токсичних відходів. Юридичний зміст "права на безпечне і здорове природне середовище" поступово увиразнюється під тиском громадської думки, спрямованої на те, щоб дисциплінувати використання створених благ відповідно до вимог спільного блага, та під тиском спільного прагнення покарати тих, хто забруднює довкілля. Однак лише юридичних заходів, слушно наголошується в християнській літературі, сьогодні недостатньо.

Необхідно стимулювати, зауважує прихильник православ'я, розвиток екологічних рухів у суспільствах. Православна церква не може стояти осторонь, коли руйнуються екосистеми, коли можновладці перетворюють паркові зони на будівельні майданчики, на яких виростають дорогі казино і понадприбуткові готелі, гаражі для політичної і еко-

номічної еліти. Не пропагуючи насилля, православна церква повинна створювати таку атмосферу в суспільстві, щоб ті, хто всіма правдами і неправдами добиваються у владних структур дозволів на руйнування місць відпочинку людей, бачили, що суспільство налаштоване рішуче проти таких наруг над природним довкіллям. "В цьому відношенні, – читаємо в статті «Православ'я і екологія», – позитивним зрушенням слід вважати зародження й активізацію найрізноманітніших екологічних рухів, товариств захисту тварин, охорони довкілля і т.п., які намагаються відновити у свідомості людства ... ієрархічну послідовність пріоритетів, відстоюють первинність екологічної проблематики над політикою і економікою, сприяють формуванню екологічного мислення та вихованню екологічної етики й культури населення планети, окремих держав [70, с. 25]". Божою справою, вчать православні теологи, є участь людей у рухах-протестах проти деградації природи, одним з яких є екологічний рух. "З вищенаведеної церковно-богословської оцінки екологічної проблематики пастирство та ієрархія нашої Св.Церкви, посилаючись на її Божественне покликання, мають не лише благословляти розвиток екологічного руху, а й перебувати в його авангарді, активно залучати до нього найвідданіших своїх чад, бути дійсно Ноевим ковчегом, в якому зможе знайти захист і спасіння не лише людство, а й увесь одухотворений Божий світ [70, с. 27]". Участь людей у цих рухах, слушно стверджують християнські теологи, сприяє зростанню почуття відповідальності кожного члена суспільства за стан довкілля, а також змінює менталітет і спосіб життя суспільства в руслі строгого дотримання чин-

ного природоохоронного законодавства, а також боротьби з забрудненням природних систем.

Влада, покликана приймати рішення, коли виникає небезпека у сфері здоров'я і довкілля, іноді стикається з тим, що доступні наукові дані суперечливі чи просто недостатні. Тому може виникнути доцільність здійснення оцінки, виходячи з принципу запобігання, сутність якого в тому, щоб керуватися не жорсткими правилами, а визначеними орієнтирами в ситуаціях непевності. Він вказує на необхідність прийняти тимчасові рішення, які можуть зазнати змін, коли з'являться нові факти. Такі рішення мають бути пропорційні до заходів, що приймалися у зв'язку з іншими ризиками. Попереджувальна політика, яка ґрунтується на принципі запобігання, вимагає, щоб рішення приймалися на основі аналізу ризиків і переваг, можливих у кожній з альтернативних ситуацій, включаючи рішення не втручатися. Цей підхід пов'язаний з вимогою заохочувати всі зусилля, спрямовані на поглиблення знань; необхідно також усвідомлювати, що наука не здатна зробити швидкі висновки про відсутність чи наявність ризиків. У ситуаціях непевності і нестабільності дуже важливо, щоб процес прийняття рішень був прозорим [30, с. 290].

Плануючи економічний розвиток, зазначають католицькі теологи, необхідно враховувати "потребу поважати цілісність природи і її цикли", але природні ресурси обмежені, а деякі невідновні. Сучасні темпи їх використання суттєво впливають на наявність деяких ресурсів як сьогодні, так і в майбутньому.

Наряду з католицизмом і православ'ям на екологічні проблеми сьогодні звертають увагу представники різнома-

нітних протестантських конфесій. Для них це не лише прояв громадянської свідомості, а й спосіб заявити про свою конфесію, оприлюднити її діяльність в суспільстві, зробити віровчення актуальним і привабливим для свідомих громадян. А це, на нашу думку, може значно покращити успішність програм з місіонерської євангелізації, за рахунок яких протестантські конфесії розширюють свою численність в сучасному світі.

Серед протестантських напрямів слід зупинитися на тих, які надають особливого значення глобальним екологічним проблемам, вплітаючи їх у контекст віровчення своїх деномінацій. Так, ми в цьому монографічному дослідженні детальніше зупинимося на Церкві адвентистів сьомого дня (ЦАСД) і Свідках Єгови, які мають значну кількість послідовників на території України, англіканській церкві, а також на лютеранстві, яке значно поширилося в країнах Європи і під впливом процесів секуляризації і лібералізації значну увагу приділяє важливим проблемним питанням сучасності.

Одним з важливих аспектів, на які звертають особливу увагу науковці й теологи Церкви АСД, є екологічне прогнозування. На противагу вченим, які вбачають динаміку розвитку екологічних проблем і роблять спроби визначити її загрозу для людства, теологи, не оминаючи практичного вирішення їх, особливу увагу зосереджують на духовному вирішенні. Представники есхатологічних напрямів релігії, одним з яких є адвентизм сьомого дня, як стверджує колектив науковців Інституту філософії НАН України, розглядають сучасну екологічну ситуацію як одне із знамень, що вказують на наближення кінця світу [1, с. 182].

Ідея advent'у вплетена в релігійне вчення Церкви християн адвентистів сьомого дня (ЦАСД) з самого початку, з міжконфесійного мілерітського руху, що зародився в США в 1830 р. Його основоположниками були Вільям Міллер та Елен Вайт. Відомо, що назву "Адвентизм сьомого дня" було введено в 1860 р., а офіційне затвердження Церкви АСД (ЦАСД) відбулося в 1863 р. Того ж року було організовано керівний і координуючий центр світового руху АСД, що активно діє й по сьогоднішній день, – Генеральну Конференцію АСД. В 1950 р. ЦАСД розпочала телевізійну трансляцію своїх богослужінь, а в 1956 р. почала функціонувати всесвітня Адвентистська Служба допомоги і Розвитку, діяльність якої поширюється в усьому світі. Вже на початку ХХІ ст. АСД мали розгалужену систему освітніх закладів: 5612 шкіл, 87 вищих навчальних закладів, 655 лікарень та інших медично-профілактичних закладів, 56 церковних видань, які випускають доктринальну та науково-освітню літературу. В Україні ЦАСД має один вищий навчальний заклад – Український Гуманітарний інститут (з 1999 р.) та видавництво "Джерело життя" [23, с. 7-9; 59, с. 126-135].

Близьке друге прищестя – центральна ідея адвентизму, яка формує світоглядну систему його представників. Глобальні проблеми сучасності в цьому контексті розглядаються як свідчення невпинного його наближення.

На користь адвентистської гіпотези близького другого прищестя, вважають теологи АСД, свідчить постійне збільшення сейсмічної активності на землі. За останнє століття кількість землетрусів зросла у дві тисячі раз, від 2 119 у ХІХ столітті до понад 20 000 в нинішньому. На думку теоретиків адвентизму, найбільш катастрофічні землетруси ще

чекають на нас в майбутньому, що доводить, що "природа вийшла з-під контролю" і "за межі нашого розуміння [68, с. 79-80]".

На відміну від православної та католицької традицій, де тлумачення Біблії є прерогативою виключно Церкви, у протестантизмі ці позиції послаблено на користь кожного окремого віруючого [32, с. 12], однак зберігається право офіційної доктрини спрямовувати думку прихожан. Спираючись на Біблію, адвентисти сьомого дня стверджують, що земля створена Богом ідеальною [38, с. 20]. Прикладом може послужити, як стверджують теологи, Едемський сад, насаджений самим Творцем для людини. Згідно з Біблією, перші люди, щойно з'явившись на світ, отримали в готовому вигляді все необхідне для задоволення життєво важливих потреб. Як зазначено у книзі Буття, "Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння, – нехай буде на їжу це вам!" (Бут.1, 29). Але людина, попри те, що отримала все для життя, не була створена для ледарювання, вона отримала завдання, визначене Богом: "...в едемському раї вмістив був її, щоб порала його та його доглядала" (Бут.2, 15). Отже, за доктриною ЦАСД, сенсом життя людини повинна бути праця, яка має відповідати двом умовам: з одного боку – це праця "на своє благо та на благо суспільства", створення "духовних і матеріальних результатів свого існування на Землі [43, с. 103]", а з іншого – прославляння Бога, творця всього живого. Слід також зауважити, що в розумінні АСД праця лише тоді принесе позитивний результат, коли дотримані обидві умови, оскі-

льки будь-яка дія, яка зроблена "не на славу Божу" – гріх [19, с. 123].

Розглядаючи історію світу в зв'язку з біблійною історією, протестантизм, і зокрема адвентисти сьомого дня, виділяють три основні події, що визначають весь хід історії: створення світу, перше пришествя Ісуса Христа і друге пришествя Ісуса Христа. Концепція історії, таким чином розглядається як рух до Царства Божого, а основна задача ЦАСД у "підготовці людей до зустрічі з Господом [12, с. 7-8]".

Створення світу, згідно з цією концепцією, – початок земної історії. Природа і світ в цілому розглядається АСД в першу чергу як творіння Боже і доказ креаціонізму: "Небо звіщає про Божу славу, а про чин Його рук розповідає небозвід" (Пс.19, 2), "Бо Його видиме від створення світу, власне Його вічна сила й Божество, думанням про твори стає видима" (Рим.1, 20) [57, с. 78].

Як відмічають науковці (Л. Самарова), відповідно до старозавітніх традицій, природа – "життєвий простір людини". Крім того, у цьому значенні поняття "природа" отожднюється із поняттям "світ" [61, с. 11].

Цивілізація виникає після вигнання Богом перших людей із раю, що наштовхує на думку про її приреченість: гріхопадіння не може покласти початок чомусь вічному, світ "створений гріховними людьми, сам став гріховним [35, с. 171-172]". Хоча на противагу цій точці зору побутує в науковому світі й інша, згідно з якою "гріхопадіння ... є закономірним моментом людського поступу [64, с. 204]".

Смерть Ісуса в ЦАСД розглядається як початок "царства благодаті", яке існувало з самого початку і було обіцяне

Богом, але "до смерті Христа ... не було повністю затверджено [12, с. 63]".

Після царства благодаті повинно настати царство слави. Згідно з адвентистським віровченням, це трапиться при другому пришестві Ісуса Христа і принесе з собою природні катаклізми. При цьому адвентисти спираються на такі тексти із Біблії: "І того часу на небі з'явиться знак Сина Людського, і тоді заголосять всі земні племена", і побачать вони "Сина Людського, що йтиме на хмарах небесних із великою потугою та славою" (Мф.24, 30). Царство слави остаточно утвердиться на землі, коли "з неба зійде Новий Єрусалим" (Об. 20, 21), в якому життя – "життя постійного зростання і плідного спілкування зі Спасителем" обіцяє відкрити "необмежені можливості перед людиною", де не буде "ні смерті, ані крику, ані болю [12, с. 65; 60, с. 15]".

Катаклізми й трагедії, які спіткали перші (допотопні) цивілізації, пояснюються розривом між Богом і людьми в результаті гріхопадіння Адама і Єви, що стало причиною їх вигнання з Едемського саду і відкликання Богом Святого Духа, який "з самого початку повинен був перебувати в людині [12, с. 69; 5, с. 17]".

Земля настільки вражена гріхом, що друге пришествя Христа має супроводжуватися її оновленням [12, с. 32]. Йому, згідно з адвентистськими поглядами, передуватиме запустіння, хаос, що в Біблії називається "тисячолітнім царством" і відбудеться між першим і другим воскресінням під час другого пришествя Ісуса Христа, коли на землі буде ув'язненим один сатана, бо саме через нього гріх прийшов на землю. Очищення Землі після тисячолітнього царства здійсниться шляхом знищення "скверни гріха" вогнем:

"... з гуркотом небо мине, а стихії, розпечені, ринуть, а земля та діла, що на ній, погорять" (2 Петр. 3, 10). І тільки після повного знищення гріха на землі Бог створить "... небо нове й нову землю, перше бо небо та перша земля проминули" (Одрк. 21, 1) [13, с. 366-367, 374; 40, с. 58].

На думку таких американських вчених- креаціоністів, як доктор Глен Маклін, Роджер Окленд, Ларрі Маклін, Земля, створена Богом, мала ряд відмінностей від Землі, яку ми знаємо. Перш за все, вона була "екранованою", тобто її оточував шар водяної пари або води. В підтвердження цього наводяться такі тексти з Біблії: "І сказав Бог: "Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою. І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під твердю, і воду, що над твердю вона" (Бут.1, 6-7). Завдяки цьому так званому водному "екрану" на всій поверхні Землі клімат був однаковим – субтропічним. Проходячи крізь "екран", сонячне світло рівномірно досягало всіх широт; а тепло, яке випромінювала поверхня Землі, затримувалося тим самим "екраном". Як наслідок, ці умови забезпечували "субтропічний парниковий ефект", що сприяв існуванню субтропічних флори і фауни [34, с. 38-39].

Як зазначають вищезгадані вчені, опадів на той час і аж до потопу, незважаючи на високу вологість, не було, вказуючи на наступні тексти: "...на землю дощу Господь Бог не давав... І пара з землі підіймалась і напувала всю землю" (Бут. 2, 5-6) [34, с. 40]. Закономірно виникає питання про наявність такого явища як конденсація, яке в описаних умовах повинно б мати місце і призвести до опадів. Дотримуючись позиції істинності даної концепції, можна припустити, що опадів не відбувалося, оскільки пара, яка,

відповідно до Біблії, "підіймалася з землі", якимось чином затримувалася у водному шарі (екрані), що оточував землю. Але відповіді на це питання ні Біблія, ані доктринальна література ЦАСД не дає.

Водний екран також мав практичне призначення: виконував функцію, яку сьогодні забезпечує озоновий шар, і таким чином захищав Землю від згубного короткохвильового випромінювання, тварини й рослини в тих умовах були набагато "більшими, здоровішими і жили довше [34, с. 41]".

Екранна модель первісної землі пояснює також феномен довгожителства людей, згаданих у Біблії. Так, як зазначають Г. Маклін, Л. Маклін та Р. Окленд, людина до всесвітнього потопу в середньому жила близько 900 років, і вже через шість століть після потопу середня тривалість життя становила приблизно 175 років. Причиною такого різкого скорочення вчені вважають порушення водного екрану під час потопу, коли величезні маси води, що оточувала Землю, ринули на неї, знищивши першу цивілізацію грішників. Водночас Земля відкрилася для короткохвильового випромінювання (дія якого є причиною прискорення старіння), внаслідок чого поступово відбувалися "дегенеративні зміни в генетичних програмах живих істот [34, с. 49]".

З точки зору сучасного світу, неправдоподібними виглядають свідчення, які знаходимо в дослідженнях О. Опаріна. Він описує захоплення єгипетських і фелістимських царів Саррою, дружиною Авраама, її вродою і красою. "І сталось, як прийшов був Авраам до Єгипту, то єгиптяни побачили жінку, що дуже вродлива вона. І побачили"

чили її вельможі фараонові, і хвалили її перед фараоном" (Бут. 12, 14-15). О. Опарін акцентує увагу на наступному моменті: на той час Саррі було близько семидесяти років, і вісімдесят, коли нею захопився фелістимський цар Авіме-лех. Згадує він також про Авраама, якому було вже 99 років, і лише тоді Господь пообіцяв, що в того народиться син, який потім дійсно народився. На думку автора, це можна пояснити рядом особливостей, серед яких, разом з "екологічною катастрофою на нашій планеті", називається й підкреслюється як надзвичайно важливий такий фактор, як "порушення законів здоров'я, що були дані людині Богом, зокрема законів здорового харчування [39, с. 85, 86, 109, 132]".

Справді, одним із постулатів віри християн-адвентистів сьомого дня є утримання не лише від шкідливих звичок, які, крім всього іншого, ще й безчестять людину, а й від "нечистої їжі", яку "Бог заборонив вживати заради збереження здоров'я людей [39, с. 86; 13, с. 293-294; 11, с. 135; 19, с. 157; 4, с. 65, 139]".

До її переліку адвентистське вчення відносить їжу тваринного походження, яка згадується як "нечиста" в Книзі Левит, розділі 11, та Повторення Закону, розділі 14. Незважаючи на дозвіл Біблії використовувати в їжу "чистих тварин", що був даний лише після великого потопу, коли на землі "не залишилося ніякої рослинності", підкреслюється звернення до такого способу харчування лише в крайніх випадках, коли немає іншого вибору. Натомість величезної (навіть гіпертрофованої) ролі надається саме вегетаріанського способу харчування. Мотивується зазначене положення перш за все тим, що перша дієта, яку Бог задумав

для людини, не містила м'яса взагалі. Доктрина Церкви АСД пояснює це наступними причинами: по-перше, етичним аспектом: "в Божі плани не входило вбивство тварин", по-друге, гігієнічним, а саме більшою корисністю для здоров'я людини збалансованої вегетаріанської дієти перед тією, що містить продукти тваринного походження. Саме такий раціон харчування, який, на думку віруючих, дав сам Бог, вважається в адвентизмі ідеальним: "Оце дав Я вам усю ярину, що розсіває насіння, що на всій землі, і кожне дерево, що на ньому плід деревний, що воно розсіває насіння, – нехай буде на їжу це вам!" (Бут.1, 29) [13, с. 293-294; 39, с. 179; 36, с. 52-55].

Навіть після гріхопадіння людини в її покарання не входило скорочення тривалості життя через зміну раціону харчування на менш корисний. Проклята через Адама земля мала в їжу давати йому "траву польову". На підтвердження цього погляду теоретики адвентизму звертають увагу на той факт, що деякі нащадки Адама, а саме Іаред, Мафусаїл і Ной, прожили довше за нього, тоді як після потопу, коли з об'єктивних причин людина мусила приймати в їжу м'ясо тварин, тільки чистих і притому без їх крові, тривалість її життя різко скорочується. В. Дайсінгер, взявши за вибірку по 10 поколінь, виводить середню тривалість життя людини до потопу – 912 років, після – 317 [19, с. 53-54].

Правда, роль харчового фактору у скороченні тривалості життя людей після потопу в адвентизмі не абсолютизується і не ставиться на перше місце. Більш важливим чинником вважається порушення захисного водного екрану Землі.

Всесвітній потоп є першим природним катаклізмом, згаданим у Біблії. Причиною його вказується тотальна гріховність світу, а метою – "знищення впертих у своїй нерозкаяності грішників". Історію людства після потопу теоретики адвентизму бачать лише як прояв гріховності людської природи. Крім того, потоп в теології АСД вважається одним з найбільш деструктивних подій в історії людства, що мали вплив на екологічний стан планети. Разом з усіма вищезгаданими наслідками став причиною розтріскування земної кори, яке призвело до сейсмічної активності, яка у Біблії описана такими словами: "відкрилися всі джерела великої безодні" (Бут. 7, 11); потрапляння в повітря внаслідок вулканічних вивержень величезної кількості вуглекислого газу; знищення вулканічною лавою живих організмів не лише на землі, а й під водою, які були поховані під величезними шарами осадових порід, що переносилися водами потопу. Так як згідно з цією версією подій водний екран навколо Землі зруйнувався і перетворився на опади, в полярних зонах, біля магнітних полюсів Землі, швидко сформувалися великі льодовики, які поховали під собою субтропічну флору і фауну. Внаслідок сейсмічної активності сформувалися гори і моря, цивілізації опинилися під землею [34, с. 67-70; 13, с. 103].

На сьогодні в наукових колах зустрічається точка зору, спираючись зокрема на той факт, що міф про потоп присутній у багатьох релігійних системах світу, згідно з якою потоп визнається реальною подією в земній історії [67, с. 10-11]. Він міг стати, зокрема, результатом танення льодовиків. Однак зауважують, що "всесвітність" потопу могла (за однією з гіпотез) означати охоплення ним всього

ареалу проживання ще нечисленної на той час людської спільноти [14, с. 25].

Екосистема первісної Землі, за Г. Макліном, Л. Маклін, Р. Оклендом, характеризувалася ще й тим, що "вся маса суші знаходилася в одному місці": "І сказав Бог: "нехай збереться вода з-під неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний". І сталося так. І назвав Бог суходіл: "Земля", а місце зібрання води назвав: "Море" (Бут.1, 9-10). У світлі цього наводиться версія розділення земної поверхні, що ґрунтується на Біблії: в період після будування Вавилонської вежі: "А Еверові народилося двоє синів, ім'я першому – Пелег, бо за днів його поділилася земля" (Бут. 10, 25). Причиною поділу зазначається непокора людей Божій волі розселитися по всій поверхні землі й намагання побудувати Вавилонську вежу. Результатом стало, згідно з даною версією, змішання мов, розселення людей і розділення суші. Хоча, як зазначають автори, географія землі після поділу також сильно відрізнялася від сучасної, оскільки відстань між континентами не була такою великою. Сучасну картину людство отримало внаслідок багатьох катастроф, спричинених гріховною природою людини. Яскравим свідченням гріховності людської природи О. Опарін вважає Мертве море, яке в доктрині АСД виступає пам'ятником Содому і Гоморрі. Вважається, що ці міста, які неодноразово згадуються в Біблії як осередок крайнього вираження гріховності, поховані саме під Мертвим морем [34, с. 55-58; 41, с. 28].

З існуючої в доктрині Церкви АСД точки зору на історію Землі, сучасність розглядається як останній час [21]. Серед свідчень цього прихильники адвентистського вчення

наводять екологічні проблеми, які неминуче, на їх думку, мають призвести до глобальної екологічної катастрофи. Для кожного часу, згідно теології АСД, у Бога своя звістка: в часи Ноя – про потоп, Ісайї та Єремії – про розгром Юдейського царства, Йони – про падіння Ніневії і т.п. Якщо логічно продовжити цей ряд, то до сучасників звернена "трюхангельська звістка", що закликає кожного бути готовим до входження в Царство Боже. Одним із способів підготовки людини до вічності вважається саме реформа здоров'я (програма "Санітарна реформа"), тому їй надається таке величезне значення. В. Дайсінгер вважає здоровий спосіб життя, що включає й харчування, шляхом впровадження християнської релігії в практичне та духовне життя людини [42, с. 145; 19, с. 7-8].

З аналізу поглядів АСД на здоровий спосіб життя можна зробити висновок, що основна мета реформи здоров'я – не лише вилікувати людину від фізичних недугів, а допомогти їй досягти "максимально високого рівня здоров'я, зробити крок уперед до подальшого розвитку тіла, розуму і душі, для відновлення Божого образу в людях [19, с. 18]".

Як уже зазначалося раніше, велика увага приділяється харчуванню. Саме їжа є одним з основних факторів впливу на стан, в якому знаходиться людське тіло, в адвентизмі – храм Господа, "вмістилище Боже". В. Дайсінгер переконано стверджує, що на людей і сьогодні була б послана благодать Божа, якби вони дотримувалися настанови їсти м'ясо без крові та жиру. Таку заборону, за Біблією, отримав народ ізраїльський перед тим, як увійти в землю обітовану. Дайсінгер зазначає, що мета такого повеління в першу чергу – "сприятливо відобразитися на здоров'ї люди-

ни", і воно не має терміну придатності, стосується як тих людей, що її отримали безпосередньо, так наших сучасників [19, с. 51, 54].

У зв'язку з цим ще однією важливою глобальною проблемою адвентисти виділяють екологію харчування. Збільшення споживання продуктів тваринного походження тягне за собою наряду з іншими значну витрату рослинних продуктів. За даними 2003 року, на корм худобі, призначеній для харчової промисловості, йде 40 процентів світового запасу зерна. Як зазначено в документі під назвою "Nutrition Action Health Letter" (1992), кількістю затраченого на тваринництво зерна можливо задовольнити потреби в харчуванні в п'ять разів більшої кількості людей, ніж м'ясопродуктами, які ми в результаті отримуємо. Крім того, енергетичні затрати на виготовлення вегетаріанської їжі втроє менші, ніж тваринної [19, с. 63-64].

Не варто також відкидати той факт, що величезні території землі зайняті пасовищами, включаючи й такі, які ще зовсім недавно були тропічними лісами. На доказ непоправної шкоди наводять такі цифри: один гамбургер, виготовлений у Коста-Ріці, "коштує" 15 квадратних метрів тропічних лісів, щорічне розширення фермерських угідь за рахунок тропічних лісів у басейні Амазонки сягає 10 мільйонів гектарів. Цей процес неминуче впливає на клімат, призводячи до незворотніх змін у всьому світі. Винищення тропічних лісів Африки, які є місцем зимівлі багатьох видів птахів з Північної Америки, спричиняє зменшення кількості цих птахів, що в свою чергу загрожує розповсюдженню шкідників, яких ці птахи знищували. Значить, альтернативним способом боротьби з ними є застосування хімічних

речовин, які, потрапляючи з ґрунту в води світового океану, розносяться по всьому світу. Розширення обсягів тваринництва, що неминуче впливає з постійного збільшення населення Землі, загрожує також зменшенням світових запасів прісної води. Для виготовлення м'ясопродуктів витрачається близько 270 літрів води на людину в день [19, с. 64-66].

На доказ того, що такий спосіб господарювання є нерациональним не лише з екологічної, але й економічної точки зору, американський еколог Кеннет Уатт наводить дані по Африці. Він зазначає, що максимальний прибуток від стада домашніх тварин складає лише 78% від прибутку, який можна отримати від експлуатації 13 видів диких тварин, що проживають на такій же самій за площею території [35, с. 113].

Вже згадуваний О. Опарін у своїй монографії "Отвергнувшие ведение", користується такими даними: з акру землі людина споживає 800 000 калорій, якщо на ньому виростили пшеницю, і лише 200 000 калорій, якщо траву для худоби, яка потім пішла на їжу людині, людина недоотримає таким чином 75% енергії; зменшується кількість питної води, для отримання фунта м'яса витрачається в 25 разів більше води, ніж для отримання фунта овочів. Цей фактор, на думку прибічників адвентистської концепції, вже сам по собі є достатньою причиною для відмови від вживання м'ясопродуктів [41, с. 92; 19, с. 66-67].

Таким чином, хоча проблема харчування лише частково пов'язана з екологією, теологи адвентизму наголошують на тому, що вегетаріанство – більш "екологічна", не кажучи вже про те, що більш "етична" дієта. На її користь ними

ж наводиться й медичний аспект проблеми. М'ясна їжа є носієм великої кількості оксидантів – жирів, заліза. Їх надлишок в організмі спричиняє більше ніж 50 захворювань. Крім фактору харчування в організм оксиданти потрапляють, як зазначає американський вчений Кеннет Купер, також посередництвом наступних чинників, які є результатом забруднення навколишнього середовища: 1) тривале перебування під дією ультрафіолетового випромінювання, в природних умовах – під прямими сонячними променями; 2) хімічні компоненти, в тому числі й ліки та добрива, що потрапляють в організм через харчові продукти; 3) забруднене повітря, особливо тютюновим димом; 4) радіація, включаючи космічне й рентгенівське випромінювання та ін. Для нейтралізації вільних радикалів, які таким чином отримують можливість руйнівної дії на організм, доктор Купер пропонує метод споживання природних антиоксидантів, які в основному містяться в продуктах рослинного походження, надаючи їм значну перевагу перед штучними антиоксидантами як менш ефективними [19, с. 69-72].

В контексті вирішення проблеми голоду на землі на сьогодні існує боротьба двох точок зору щодо генетично модифікованих рослин. Ряд вчених, зокрема наші співвітчизники В. Глазко, М. Бойко, вважають їх використання й поширення шляхом подолання голоду, а їх опоненти, серед яких І. Козярін, переконані, що це призведе до фатальних екологічних наслідків, зокрема, крім забруднення довкілля, виведення морозостійкого буряка стало причиною масового падіння худоби через "розплавлення" мозку; з вживанням генетично модифікованих продуктів вчені пов'язують

часті випадки ожиріння людей, серцево-судинні захворювання, цукровий діабет, хвороби шлунково-кишкового тракту тощо [41, с. 31; 20, с. 8-10].

Підсумувати все вищесказане на користь "природного", в адвентизмі даного Богом, способу харчування як компоненту здорового способу життя можна словами В. Дайсінгера, який висловлює точку зору, притаманну теологам адвентизму: "Вживання такої їжі по праву асоціюється з "прославлянням Бога" і допомагає Йому дарувати нам повноцінне здоров'я", фізичну й інтелектуальну повноцінність, що допоможе людині ввійти в "небесний дім". На заваді цьому може стати "потурання" власному апетитові, оскільки саме з цієї причини Адам і Єва були вигнані з раю [19, с. 81, 89-90].

Цей постулат не є суто адвентистським, оскільки потурання власному апетитові визнається гріхом іншими протестантськими конфесіями, а також католицизмом і православ'ям.

Адвентистське вчення розглядає "екологічний спосіб життя" як "співробітництво з Богом", оскільки дотримання його принципів – це "намагання не порушувати встановлених Ним біологічних законів, закладених в самій людській анатомії й фізіології [19, с. 123]". Людська анатомія й фізіологія в свою чергу для повноцінного функціонування потребує достатнього фізичного навантаження, що допомагає в профілактиці та лікуванні різних хвороб, не лише фізичних, а й психологічних, наприклад, депресії.

Також для здоров'я людини важливим є дихання насиченим киснем повітрям. Велика шкода здоров'ю наноситься активним і пасивним палінням. В. Дайсінгер, виражаючи

точку зору adeptів адвентизму, наголошує на загальнохристиянському розумінні процесу дихання. Сутність його не лише в тому, щоб підтримувати життя, але й у "покращенні розумових здібностей", для чого слід визнати "зв'язок між адекватним постачанням мозку киснем й ефективністю розумової діяльності". В. Дайсінгер ще раз підкреслює, що чисте повітря, насичене киснем, – дар Божий, за який відповідає людина [19, с. 136].

Всі наведені вище аргументи ілюструють центральне положення екологічної доктрини АСД: людина безсила управляти природою без Бога [23, с. 292].

Отже, есхатологічно спрямоване адвентистське вчення намагається довести, що людство, якщо не перегляне антропогенні впливи на природу, доживає свої останні часи, коли земля буде знищена, як колись водами потопу. Теологи інколи цілком вдало проводять паралелі між сучасним і допотопним світом. Наприклад, О. Опарін стверджує, що такими паралелями є: 1) бурхливий культурний та економічний розвиток; 2) гріх, який став "нормою людської поведінки"; 3) цінності життя, яке є "уподібненим до тваринного" у сфері виключно задоволення фізичних потреб; 4) проповідь близького другого пришествя і заклик до покаяння [39, с. 49-51]. Ще однією ознакою, що свідчить про це, називається страх, в тому числі й всезагальний страх людства перед стихійними лихами, який в свою чергу породжує стресові стани, що спричиняють безліч хвороб і таким чином суттєво скорочують життя людини [39, с. 96, 179]. Збільшується кількість інфекційних захворювань, що несуть серйозну загрозу для людини. Крім того, найпереконливішим свідченням останнього часу, на думку

теоретиків АСД, є вражаюча зміна вигляду планети за останнє століття. Наряду з прогресуючою екологічною кризою серед інших змін зазначаються науково-технічний прогрес, створення ядерної зброї, падіння атеїстичної імперії на чолі з СРСР, високий рівень смертності, військові конфлікти та ін. Постійне посилення дії цих чинників свідчить про те, що "цивілізація переживає північ своєї історії [42, с. 153]".

Науковим потрактуванням вищеописаних процесів може бути точка зору, згідно з якою, вчені (доктор біологічних наук, професор В. Бровдій та кандидат економічних наук О. Гаца) стверджують, що високий темп соціально-економічного розвитку та пришвидшення еволюції, спричинені значним розривом між продуктивними силами і природними ресурсами, прискорюють зміни і в самому середовищі. Причому як позитивні, так і негативні. Отже, у відносинах в системі "людина – природа", що конкретизується як система "природа – продуктивні сили – виробничі відносини", спостерігається тенденція до прискорення. Причому, якщо з цієї системи на даному етапі розвитку виключити людину, то тенденція до прискорення все одно збережеться [8, с. 313].

Значної уваги питанням екології приділяють на сторінках своїх видань "Прокиньтесь!" і "Сторожова вежа" представники Свідків Єгови. Сприятливо на формування екологічної свідомості громадян будь-якого віку, на нашу думку, вплинуть заголовки статей на зразок "Гори – життя для нашої планети", "Турбота про дитинчат у світі тварин", "Сумчате на пружинах: знайомство з австралійським кенгуру", "Працелюбна країнська бджола", "Тварини – дар від

Бога", "Люди і тварини – гармонія навіки", "Спілкування необхідне всьому живому", "Рослини – цінне джерело ліків", "Наскільки цінні послуги лісу?", "Квезал – сліпуче гарна пташка", "Антарктида в небезпеці", "Цінність живої природи", "Наша планета: яке в нас майбутнє?", "Чи можна врятувати планету Земля?", "Білосніжні малюки з островів Мадлен" тощо [46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55]. Ставлячи за мету насамперед ознайомити своїх adeptів з дивами природи, які створив Бог, автори статей водночас знайомлять читачів з основами знань про довколишній світ у цікавій формі. Водночас звертається увага на небезпеки, які чигають на окремі види рослин, тварин, природних ресурсів з боку людини, апелюючи до постулату про відповідальність людини перед Богом за творіння і байдуже до нього ставлення. Так, наприклад, у статті "Кінець знищення", спираючись на висновки директора королівського ботанічного саду К'ю-Гарденс (Лондон) Гільена Пранса, стверджується, що "... збереження природних екосистем – це зовсім не розкіш, яку можуть собі дозволити лише багаті, а необхідність, адже лише так можна підтримати важливі екологічні функції нашої планети, від яких повністю залежить наше життя [31, с. 31]".

Водночас, згадуючи про зв'язок екологічних проблем і останнім часом в історії людства, Свідки Єгови дають заперечну відповідь на питання самознищення людства: знищення землі і людей, відповідно до Одкровення 11: 18, відбудеться за втручання Бога: "...Єдиного, хто знає, як вирішити проблеми довкілля [31, с. 31]".

Активно розглядають у своїй громадській діяльності проблеми природоохорони більш ранні течії протестантизм-

му, зокрема лютеранство й англіканська церква. Так, наприклад, у Великобританії громади англікан переходять на альтернативні джерела енергії – сонячну енергію, плануючи скоротити викиди парникових газів на 40 % протягом наступних 40 років [2]. Лютеранство в деяких європейських країнах, зокрема Швеції, пріоритетними питаннями вважають загальнолюдські цінності і гуманітарні питання, зокрема проблемам захисту довкілля. Як зауважує один з відомих шведських журналістів Йохольм, "... інколи не розумієш, де ти знаходишся – на богослужінні чи на зібранні Грінпісу [33]".

Сьогодні, коли спостерігається в частині наукового світу спроба діалогу між наукою та релігією в пошуках шляхів подолання глобальних проблем, вчені закликають до об'єднання зусиль природоохоронців та релігійних конфесій, оскільки останні можуть зробити свій унікальний внесок у розвиток екологічного знання та способів подолання екологічних проблем. Для цього пропонуються шляхи співробітництва, які ґрунтуються на таких принципах:

1. Визнання природи як самоцінності.
2. Повага до будь-якої релігії.

Пропонують такі шляхи співробітництва:

1. Аналіз релігійних першоджерел на предмет наявності в них екологічних ідей та прикладів, розробка екологічної теології та екологічних етик (християнської, мусульманської, буддійської тощо).

2. Використання релігійних екофільних традицій в природоохоронній пропаганді.

3. Спільне проведення релігійних конференцій, фестивалів та форумів, присвячених природоохоронним питанням.

4. Читання лекцій з охорони природи в релігійних освітніх закладах, виступи на природоохоронну тематику в релігійних виданнях.

5. Віднесення до заповідної зони ділянок природи, які є священними для певних релігійних конфесій, а також освячення природних територій, які охороняються [45, с. 91; 72, с. 180-183].

Сучасні дослідники [3, с. 67] називають цивілізацію, представниками якої ми сьогодні є, індустріальною цивілізацією техногенного типу, яка вписується в таку модель історичного руху:

При всій обмеженості такої моделі, варто відзначити, що вона відображає стан не всіх країн, а лише частини, зокрема тих, які відносять до країн "третього світу" та част-

ково країн, що розвиваються. Однак не слід применшувати значення цього показника, оскільки глобальні процеси поширюються надзвичайно швидко й час від часу доводять свій непрогнозований характер. І якщо діалог науки й релігії навіть частково причетний до можливості перетворення нашого суспільства на екологічне, то, на нашу думку, людству варто максимально використати його можливості.

2.2. Етичний аспект екологічних проблем в християнській теології

Вирішення екологічних проблем вимагає, щоб суб'єкти економічної діяльності з більшою увагою ставилися до навколишнього середовища, узгоджуючи необхідність економічного розвитку з необхідністю захисту довкілля. У будь-якій економічній діяльності потрібно ставити питання про захист довкілля і передбачати на це витрати, що становлять "важливу частку вартості економічної діяльності". В цьому контексті необхідно зважати на зв'язок між людською діяльністю і кліматичними змінами, слід постійно і своєчасно відстежувати їх на науковому, політичному, правовому, національному і міжнародному рівнях. Клімат – це благо, яке потрібно захищати і яке нагадує споживачам і суб'єктам промислової діяльності про високий рівень відповідальності за їхню поведінку. Економіка, яка враховує стан довкілля, орієнтується не тільки на максималізацію прибутків, оскільки не можна забезпечити охорону довкілля лише на основі фінансових підрахунків витрат і прибутків. Не можна не погодитися із твердженнями християнських теологів, що довкілля – це одна зі сфер, яку неможливо захистити і підтримати виключно ринковими механізмами. Зауважимо, що до цього процесу необхідно залучати політичні сили і суспільний механізм сповідування високих моральних засад. Населення країн, зокрема розвинутих економічно, повинні усвідомити, наскільки невідкладною умовою захисту навколишнього природного середовища є перегляд принципу використання природних ресурсів. Тож не випадково християнство постулює думку про те, що треба активно заохочувати пошук інновацій, які

зменшать вплив виробництва і бездумне, хижацьке споживання виготовлених товарів.

Сьогодні особливу увагу, зазначається в християнській літературі, потрібно надати питанню енергетичних ресурсів. Невідомні ресурси, що їх використовують виокорозвинуті промислові країни і країни, які нещодавно пройшли індустріалізацію, слід шляхом досягнення міжнародних угод, рішень наукових конференцій, симпозіумів, домовленостей між крупними фірмами тощо, поставити на службу всьому людству. З моральної перспективи, що спирається на засади рівності і солідарності між поколіннями, потрібно також продовжувати, послуговуючись внеском наукової спільноти, пошук нових, альтернативних джерел енергії, підвищувати рівень безпеки використання ядерної енергії. Використання енергії, пов'язане з проблемами розвитку і довкілля, вимагає політичної відповідальності держав, міжнародного співтовариства та економічних суб'єктів [30, с. 291]. Висвітлювати цю відповідальність і керувати нею повинно постійне прагнення до універсального спільного блага. Зв'язок корінних народів з власною землею та її ресурсами заслуговує на особливу увагу, оскільки він – основний вияв їх ідентичності. Внаслідок потужних агропромислових інтересів чи процесів асиміляції й урбанізації багато народів уже втратили чи ризикують втратити землі, на яких вони живуть і з якими пов'язаний сенс їхнього існування. Необхідно належним чином захищати права корінних народів, що показують приклад життя в гармонії з довкіллям, яке вони навчилися пізнавати і захищати. Їх винятковий досвід, незамінне багатство для всього людства, може бутивтра-

чений разом із середовищем, з якого він бере початок [30, с. 292].

Останнім часом, зазначають християнські теологи, виникло питання, як використати нові біотехнології в сільському господарстві, тваринництві, медицині та охороні довкілля. Нові можливості, які пропонують сучасні біологічні та біогенетичні технологи, з одного боку, становлять джерело надій та ентузіазму, а з іншого, викликають занепокоєння й ворожість. Використання різних біотехнологій, їх моральна прийнятність, їх наслідки для людського здоров'я, вплив на довкілля й економіку – предмет ретельного вивчення і запеклих дискусій. Ці спірні питання, наголошують християнські теологи та вчені, які керуються об'єктивно-ідеалістичною методологією, належать до компетенції науковців і дослідників, політиків та юристів, економістів і фахівців з довкілля, а також виробників і споживачів. Християни не байдужі до цих проблем, стверджується в релігійній літературі, оскільки віруючі, як і більшість людей планети, усвідомлюють важливість цінностей, які сьогодні знаходяться під загрозою. Православні теологи наголошують, що другорядні інтереси політики та економіки переважають ще над інтересами власної душі, людської цивілізації, природного середовища – храму Божого, нашого дому. В цьому плані, слушно зазначають вони, позитивними зрушеннями є зародження й активізація найрізноманітніших екологічних рухів, товариств захисту тварин, охорони довкілля і т.п., які намагаються відновити у свідомості людства ієрархічну послідовність пріоритетів, відстоюють первинність екологічної проблематики над політикою й економікою, сприяють формуванню екологічного мислення та вихованню екологічної етики

й культури населення як планети в цілому так і окремих держав [70, с. 25].

Православний священник Гліб Каледа зазначає: "... доки ми не навчимо дітей і народ наш любити природу – храм Божий, доти ніяких принципових змін не досягнемо. Необхідні засоби і програми виховання сердечної любові до природи, до свого рідного краю. Це одне з головних завдань наших недільних шкіл, православних гімназій та ліцеїв... Християнство – це релігія любові. Головні засади християнсько-морального ставлення до природи, а отже до проблем екології – це любов до Бога, людини і творіння Божого – природи, аскетичне ставлення безпосередньо до себе і оточуючого нас природного середовища... Отже, виховання любові до людей та природи – це завдання кожного з нас. В екологічному русі мають брати участь усі, хто любить Бога, Природу. Це обов'язок кожного справжнього християнина [70, с. 25]".

Християнська концепція творіння передбачає позитивне ставлення до втручання людини в природу, яка включає в себе й інші живі істоти, але водночас рішуче вимагає відповідальності за свої вчинки. Адже природа, наголошують християнські богослови – не священна чи божественна дійсність, на яку людина не може впливати. Природа – це дар Творця спільноті людей, який Він довірив їхній відповідальності і розумному використанню. Тому людина не чинить протизаконно, коли з повагою до порядку, краси та корисності окремих живих істот і їх ролі в екосистемі, змінює деякі їх характеристики та якості. Втручання людини стає злочинним, якщо воно завдає шкоди живим істотам, природному середовищу, і гідне похвали, коли спрямоване на покращення ситуації в харчуванні, відпочи-

нку, покращенню здоров'я в цілому. Екологічну кризу в сучасній літературі, слушно зазначає М. Кисельов, делалі більше тлумачать не як кризу, зовнішню щодо людини, що стосується лише природного довкілля, а як кризу антропологічну, внутрішню, як кризу духовну (світоглядovu та філософсько-ідеологічну). Тому наголоси при опрацюванні стратегій її подолання ставлять не лише на раціональному природокористуванні, контролі за технологіями та прийнятті законів на захист природного оточення, а й на формуванні нового ставлення до природи та адекватних моральних людських якостей [27, с. 167].

Проблема людини і природи в її етичному аспекті полягає не лише в припустимості використання біологічних та біогенетичних технологій: адже як і в будь-якій сфері людської діяльності, тут потрібно точно оцінити їх реальну користь і можливі наслідки та ризики. Не можна не погодитися з думкою християнських діячів, які цілком слушно застерігають, що використання цих технологій спочатку може викликати ейфорію, але пізніше ми зіткнемося з проблемою, яку буде вирішити майже неможливо. Тому не слід діяти легкоковажно і безвідповідально там, де науково-технологічні втручання спричиняють сильний масштабний вплив на живі організми, який може мати суттєві наслідки в довготривалій перспективі [30, с. 293]. І відповідальність повинна бути не тільки в кожному конкретно взятому випадку, а субстанціальною, тобто бути категорією, через призму якої людина повинна оцінювати *всі* свої вчинки у взаємодії з природою. Традиційне розуміння відповідальності, зазначає польський філософ А. Кієпас, орієнтувалося в основному на минуле, тобто *що вже зроблено*, мало уваги надавалося тому, *до чого це може привести*. "Корот-

козорість традиційної етики, – наголошує вчений, – полягала в тому, що вона акцентувала увагу на безпосередніх результатах і випускала з поля зору те, що може бути і є сьогодні вкрай важливим і є важким для виконання [76, с. 97]". Людина, слушно зазначають українські філософи, відповідає за те, що зробила з природою і власне з собою. І вона мусить змінюватися, щоб врятуватися самій і врятувати природу [63, с. 179]. Ситуація сьогодні, зазначає Л. Сидоренко, загрожує розв'язатися через ряд цивілізаційних перетворень катастрофічного характеру. В кінцевому результаті все йде до того, що людина втратить своє пануюче положення. Слід усвідомити, пише вчений, що вона не є "вінцем творіння", а залежала й буде залежати від природи. Можливо ще не пізно звільнитися від залишку ілюзій та утопічних надій, що "якось усе обійдеться". На початку ХХІ ст. людство має визначитися остаточно який шлях воно обирає: бездумне виробництво непотрібних речей і вичерпання ресурсів чи бережливе ставлення до них з виробництвом необхідного для життя людини [63, с. 183]. Ще в 70-ті роки минулого століття, коли екологічна загроза ще не була настільки актуальною, як сьогодні, видатний польський вчений-медик і педагог Юліан Александрович з болем зазначав, що люди шаленіють в гонці виробництва непотрібних речей, витрачаючи для цього обмежені ресурси, яких можливо вже не бачитимуть наші нащадки. Людина використовує наукові досягнення, щоб заволодіти примарними цінностями. Цілком є зрозумілим, зазначає вчений, що навіть такі псевдоуспіхи збагачують людину знаннями, що їх можна використати більш раціонально, зі справжньою, а не примарною користю для людського суспільства. І сьогодні суспільство повертається обличчям до справж-

ніх, а не фальшиво привабливих цінностей [73, с. 46-48]. Ці думки перекликаються з думками папи Івана-Павла II, який наголошував, що людина сьогодні у взаємодії з природою поки що перебуває в привілейованому стані, адже прогрес відкрив перед нею такі величезні можливості, про які ще декілька десятків років навіть ніхто і не підозрював. Творча діяльність людини, її розум і праця, зазначав папа, привели до великих змін як у сфері науки і техніки, так і в соціальному житті й культурі. Людина поширила свою владу над природою, глибше пізнала закони суспільного життя. Сучасна людина була свідком зникнення, чи краще сказати, зазначав Папа, зменшення тих перешкод і віддалей, які розділяють людей і нації. Це здійснилося, зазначав він, завдяки більш глибокому розумінню універсального, більш ясному усвідомленню єдності людського роду і необхідності тісного, проникненого справжньою солідарністю співробітництва людей, завдяки бажанню і сучасним можливостям зав'язати сердечні стосунки між народами, відділеними штучно створеними кордонами, національними і расовими відмінностями. Сучасна молодь, підкреслював папа Іван Павло II, прекрасно розуміє, що науково-технічний прогрес здатний не тільки принести нові матеріальні блага, але й забезпечує людям більший доступ до знань. Наприклад, зазначав він, бурхливий розвиток інформатики примножує можливості людини пізнавати нові відкриття, відкриває доступ до інтелектуальних і культурних багатств інших народів. Новітні засоби зв'язку сприяють більш широкій участі людини в житті світу і всезростаючому обміну ідеями. Досягнення в сфері психології, біології допомагають людині краще пізнати себе, свою глибинну суть [26, с. 86-87].

На сучасному етапі розвитку вчені говорять про глобальну біоетику – нову міждисциплінарну галузь знань, яка покликана виробити "оновлену систему моральних та духовних орієнтирів для запобігання негативному впливу сучасних технологій (промислових, сільськогосподарських, біомедичних та інших) на природні засади існування та розвитку людини [9, с. 57]".

Сьогодні біоетика є обов'язковою дисципліною у всіх медичних закладах Заходу, її активно залучають до навчальних програм у системі середньої освіти. В розвинених країнах Європи та США такий пріоритетний напрям сучасної освіти, як біологія, займає в бюджеті витрат на науку третю частину. На жаль, слушно зазначає М. Кисельов, ставлення до науки в нашій державі створює ризики безнадійного відставання від економічно розвинених держав, до яких ми так прагнемо "інтегруватися" [27, с. 174]. Принагідно зауважимо, що термін "біоетика", введений в обіг американським вченим Ван-Ранселем Поттером у 1971 р., в умовах сучасної екологічної кризи став засадничим принципом діяльності представників біотехнологічного використання природних ресурсів, особливо в сільськогосподарському виробництві. Біоетика не є витвором ХХ-ХХІ ст. Її засади, спрямовані на безмежно обережне ставлення до будь-яких форм життя, мали місце у вченні Гіпократу, Авіценни, Т. Персіваля (1740-1804) автора трактату "Медична етика", який став основою "Етичного кодексу лікаря", прийнятого в 1847 р. на загальнонаціональному з'їзді лікарів США; вегетаріанських ідей Піфагора, Плутарха, французьких філософів Мішеля-Ейкема де Монтеня (1533-1592), Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого та ін. лікарів і філософів минулого і сьогодення [65, с. 167-168].

Сучасність ставить вимогу формування еколого-морального імперативу свідомості людини. Показником цивілізованості сучасного суспільства є звернення до норм і принципів біоетики, однією з найактуальніших проблем якої є релігійна культура, що виступає як система зразків, норм поведінки та релігійних знань, сформованих і пропорованих Церквою, а також соціальною репродуктивною чи творчою діяльністю людини у сфері буття та свідомості, пов'язаною з вірою у надприродне [68, с. 109].

Християнська етика передбачає усвідомлення постійності присутності Бога в житті людини, а це в свою чергу формує християнський характер на засадах любові та милосердя. При дотриманні принципів екологічної етики як складової сучасної біоетики, проводиться паралель між злочинами проти людини чи суспільства і злочинами проти природи. Особливий акцент робиться на тому, що останні нічим не "легші" за попередні, і людина також має нести за них відповідальність. Також можна простежити заклик до помірності, бережливості й утримання, проголошений маніфестом "Користуйся, але не розорюй", який, на думку протестантських теологів М. Жукалюка і В. Любашенко, має стосуватися як природних ресурсів, їжі, так і сили, часу, грошей [23, с. 296]. Цей же принцип, можна стверджувати, був закладний у біблійній настанові "плодіться і розмножайтесь, і наповнюйте землю і володійте нею..." (Бут.1, 28), що дає дозвіл не лише на володіння землею, а й ставить вимоги щодо її збереження.

Помітну роль у формуванні біоетики як частини християнської етики в рамках релігійної культури відіграють представники основних напрямків християнства. Саме завдяки ідеям теологів в останній третині ХХ століття вини-

кає термін "екотеологія", змістом поняття якого є участь віруючих всього світу у вирішенні екологічних проблем, незалежно від того, де вони виникають і наскільки є гострими.

Загальновідомо, що сучасні біотехнології впливають на соціальне, економічне і політичне життя на місцевому, національному і міжнародному рівнях. Щоб вони не виходили за межі безпеки для всього живого і людини, їх, вважають богослови, необхідно оцінювати, спираючись на основні етичні критерії, які повинні завжди пронизувати людську діяльність і відносини в соціальній, економічній і політичій сферах [30, 293]. Цими критеріями необхідно керуватися тим, хто займається теоретичними дослідженнями в галузі біотехнологій і особливо впровадженням результатів цих досліджень на практиці. Слід уникати помилкового переконання, що поширення досягнень у біоетиці може повністю виключити зловживання у системі взаємодії людини з природою. Все залежить від глибини переконання людини в істинності і всезагальності етичних категорій, для людини з релігійною свідомістю – від глибини віри в Бога. Вивчаючи проблеми, пов'язані зі сферою біотехнологій, слід пам'ятати що ця сфера може в значній мірі вирішити невідкладні проблеми бідності і недостатнього економічного розвитку, з якими ще стикаються багато країн на планеті. В міжнародній взаємодії у галузі використання біотехнологій можна проводити різномітні заходи. Так, теологи пропонують полегшити торгівельний обмін товарами, знизити митні бар'єри на продукцію, отриману в процесі виробництва з застосуванням біотехнологій, створити економічні умови сприяння розвитку біотехнологій [30, 293]. Але обмеження стосунків товарним обміном не сприятиме

розвитку економічно відсталих країн. Сприяння необхідне передусім становленню наукової і технологічної незалежності країн, чого можливо досягти шляхом обміну науковими і технічними знаннями, запровадження новітніх технологій. Особливо слід наголосити на відповідальності лідерів цих країн. Вони мусять здійснювати торгівельну політику, сприятливу для економіки, прискорити обмін технологіями, здатними покращити постачання продовольства та охорону здоров'я. Ці країни повинні збільшити капіталовкладення в наукові дослідження, звертаючи увагу на особливі характеристики і потреби, притаманні даній території та населенню. Християнські теологи, наскільки це можливо, намагаються переконати владні структури і представників бізнесови кіл, що є ряд напрямків дослідження в сфері біотехнології, які потребують відносно малих капіталовкладень, а віддача економічна від цих досліджень не тільки вагома з точки зору зиску, але й перспективна для подальшого розвитку науки. З такою метою необхідно створити національні організації, які б захищали спільне благо, відповідно керуючи ризиками. Науковці і фахівці, які працюють у галузі біотехнологій, наголошують теологи, сьогодні першочергово покликані розумно та наполегливо шукати найкращі шляхи розв'язання серйозних і невідкладних проблем, пов'язаних із постачанням продовольства та охороною здоров'я. Вони мусять пам'ятати, що у своїй діяльності використовують живий і неживий матеріал, що належить людській спадщині і майбутнім поколінням, для віруючих і невіруючих; і використовувати свої сили та знання в дослідженнях науковці повинні, керуючись передусім чистим і чесним сумлінням. Підприємці та керівники громадських організацій, які за-

ймаються дослідженнями, виробництвом і розповсюдженням товарів, створених завдяки новим біотехнологіям, повинні дбати не лише про законний прибуток, а й про спільне благо. Цей принцип набуває для будь-якої економічної діяльності особливого значення, коли йдеться про забезпечення їжею, ліками, охорону здоров'я та довкілля. Своїми рішеннями підприємці й керівники громадських організацій можуть спрямовувати розвиток біотехнологій таким чином, щоб досягти успіхів у боротьбі з голодом, зокрема в найбідніших країнах, боротьбі з хворобами, в охороні екосистем. Розвиваючи біотехнології, наголошують християнські теологи, слід розглядати їх застосування через призму екологічної етики. Ігнорування засад цього виду етики може привести, зазначають вони, до наслідків, в сотні раз небезпечніших, ніж в технологіях із застосуванням машинного виробництва.

Біоетика досліджує і формує гуманне, моральне ставлення людини до рослин і тварин, до самих себе як живих істот. Кожна з галузей біоетики претендує на статус відносно самостійного вчення. Гуманне ставлення людини до рослин і тварин набуло в останні десятиліття особливої актуальності, але якщо питання з рослинами поступово вирішується в позитивному плані, в результаті чого тисячі рослин занесені в Червону книгу, то більшість тварин так і залишаються беззахисним. В свій час мисливець було для людей жорстокою необхідністю, первісні люди намагалися якось вижити, пізніше полювання стало розвагою, як зрештою і сьогодні. Зазначимо, що вбивства тварин заради розваг було вже запроваджене в античному Римі. Так, Гай Юлій Цезар організував цькування 400 хижих звірів; в ігрищах, організованих імператором Августом, їх було

35 000; під час багатоденного святкування перемоги римського імператора Марка Ульпія Траяна над даками в 107 році було зацьковано 11 000 звірів; при римському імператорі Публії Елії Адріані (76-138) за один день циркових вистав убивали по сотні левів [65, с. 168-169]. А після винайдення вогнепальної зброї знищення тварин збільшилося в сотні раз. Становище погіршилося і в зв'язку із зростанням населення Землі, ареали диких лісів, а з ними і тварин, місця гніздовища птахів катастрофічно зменшуються, що вимагає особливого дотримання принципів екоетики.

Розглядаючи засади біоетики як дуже важливі у прийнятті рішень стосовно природних систем і їх зв'язків з людиною, деякі філософи застерігають, що ці засади не завжди можна вважати абсолютними істинами. Так Д. Гудінг і Дж. Леннокс наголошують, що слідуючи законам природи, людина дійсно може досягти значних успіхів і багато науковців впевнені, що наукові принципи, які спираються на моральні, приведуть їх до бажаного результату, сприйнятливому не тільки для них, але й для людства. Проте англійські вчені наголошують, що "...обов'язок дотримуватися морального Закону покладається на нас не силами природи, не нашими побратимами і не зведенням безособових принципів, а особистісним Богом, співчутливим і милостивим [18, с. 59]." Тож справжню цінність мають ті наукові пошуки, стверджують християнські теологи, які ґрунтуються на релігійних засадах, оскільки саме вони, освячені Божою благодаттю, виведуть нас на шлях справжньої істини, а не симулякрів, адже вже людство неодноразово помилялось, отримавши, на перший погляд, беззаперечно позитивний результат, з часом виявляло, що це лише фантом, до того ж шкідливий для всього живого.

Необхідно поставити серед науковців і громадськості справи так, зазначають християнські теологи, щоб політики, законодавці і члени державних адміністрацій, відповідальні за визначення потенційної користі та можливих ризиків, пов'язаних із використанням біотехнологій, ні в якому разі не були змушені приймати рішення на національному чи міжнародному рівні під тиском чийось інтересів. Органи державної влади мають сприяти поширенню правдивої інформації серед громадськості і приймати рішення, які відповідають не партикулярному, а спільному благу.

На тих, хто керує інформаційним простором, покладане важливе завдання, реалізація якого вимагає розсудливості й об'єктивності. Суспільство потребує повної об'єктивної інформації, яка допоможе громадянам сформуванню думку про продукти біотехнологій, що їх вони в майбутньому, можливо, споживатимуть. Необхідно уникати спокуси поширювати з великим ентузіазмом чи не виправданим панікерством неповну інформацію.

"Соціальна доктрина Церкви вчить, – наголошується в директивних документах католицької Церкви, – що кожен з нас мусить використовувати блага землі, створені Богом; їх необхідно чесно розподіляти у дусі справедливості й милосердя. Слід також запобігати несправедливому і надмірному нагромадженню ресурсів: жадібність, індивідуальна чи колективна, суперечить порядку творіння. Сучасні екологічні проблеми набули глобального характеру і тому ефективно їх вирішення залежить виключно від міжнародного співробітництва, яке здатне забезпечити більш координоване використання земних ресурсів. Екологічна криза і бідність становлять заплутаний і трагіч-

ний вузол, який можна розв'язати завдяки принципу універсального призначення благ, що слугує фундаментальним моральним і культурним орієнтиром для цього [30, с. 295]".

Християнські теологи всіх напрямків, поза всяким сумнівом, щиро бажають позитивного вирішення екологічної кризи, і заклики "треба справедливо розподіляти блага між багатими і бідними", "багатим країнам поділитися з менш заможними", "обмежувати себе в потребах задля збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь" і т.д. звучать гуманно і цілком справедливо. Та як повернути свідомість людей до цього гуманізму? Світ так бурхливо розвивається, що часу може і не вистачити для усвідомлення людством перешочергової необхідності збереження і примноження природних багатств. Можна погодитися з думкою деяких українських вчених (Л. Сидоренко) про те, що "... вирішують «долю людства» зовсім не вчені, а політики і бізнесмени [63, с. 179]". Сьогодні вкрай необхідна низка продуманих екологічно і економічно обґрунтованих законів, згідно з якими руйнувати природне середовище передусім для інтересу підприємців було б економічно не вигідно.

Сучасна екологічна криза найбільше вражає економічно нерозвинені країни, які живуть на землях, схильних до ерозій і опустелення, чи втягнуті у збройні конфлікти або примусові міграції, і до того ж не мають ні екологічних, ні технологічних засобів, щоб захистити себе від різного лиха.

Чимало бідних людей проживає на забруднених околицях великих міст у випадкових оселях чи великих аварійних, небезпечних для життя будинків [30, с. 295].

Якщо виникне потреба переселити цих людей, цілком справедливо зазначають теологи, щоб не викликати фрустрацій серед них, соціальних заворушень тощо, слід заздалегідь належним чином підготувати їх до цього і запропонувати гідну оселю, щоб не завдавати переселенцям додаткових страждань.

В умовах тотальної глобалізації сьогодення екологічна етика, в якій, на нашу думку, на перший план слід винести аксіологічний аспект, покликана впровадити в дію принцип виживання в світі: думай глобально, дій локально, намагаючись тим самим подолати протиставлення "людина – природа" в напрямі їх єднання, в осмисленні цінності не лише людини як вінця природи, а й цінності самого природного середовища. Не дарма сучасна наукова думка постулює положення про те, що для суспільства сьогодні характерний перехід від цінностей економічної сфери до духовних цінностей [71, с. 16].

На сьогодні вчені говорять про глобальну біоетику – нову міждисциплінарну галузь знань, яка покликана виробити "оновлену систему моральних та духовних орієнтирів для запобігання негативному впливу сучасних технологій (промислових, сільськогосподарських, біомедичних та інших) на природні засади існування й розвитку людини [9, с. 57]".

На III Міжнародному симпозіумі з біоетики, який відбувся в 2004 році в Києві, було окреслено коло актуальних біоетичних проблем сучасності, до яких включено й екологічну, а саме:

- глобальна біоетика як метаетика і новий тип світогляду;
- глобальна біоетика та здоров'я;

- інноваційна культура в біоетиці;
- етичні та правові проблеми у психіатрії;
- взаємодія екологічної етики та біоетики;
- соціоекологічні аспекти використання генних технологій;
- експериментальні біологічні моделі та проблеми екстраполяції з позицій біоетики;
- методологія викладання біоетики;
- соціальна робота й біоетика;
- філософія статі та гендеру у вимірах біоетики [9, с. 57].

Як бачимо, сучасність ставить вимогу формування еколого-морального імперативу свідомості громадянина. Показником цивілізованості сучасного суспільства є звернення до норм і принципів біоетики, однією з найактуальніших проблем якої є релігійна культура, що виступає системою зразків, норм поведінки та релігійних знань, сформованих і пропагованих певною церквою, а також соціально репродуктивною чи творчою діяльністю людини у сфері буття та свідомості, пов'язаної з вірою у надприродне [69, с. 109]. Про необхідність еколого-етичного діалогу між наукою та релігією говорить все ширше коло вчених.

Посилюється увага до екологічного виховання учнівської та студентської молоді через цілеспрямований вплив на особистість, а не шляхом покладання на стихійне формування екологічної свідомості, як було раніше. Просвітницькій та ціннісно-орієнтаційній діяльності відводиться провідна роль у формуванні екологічного мислення як засобу подолання технократизму. Сама система сучасної освіти в Україні зазнає трансформацій відповідно до необ-

хідності зміни антропоцентричного мислення на екоцентричне [25, с. 63; 9, с. 57; 56, с. 60-62].

Не останню роль у формуванні екологічної етики як частини християнської етики в рамках релігійної культури відіграє церква, адже саме церква завжди була головним інститутом етичних норм. В останній третині ХХ ст. виникає поняття "екотеологія" із ідеї вчених теологів про залучення до вирішення екологічних проблем віруючих всього світу. Це поняття стали вживати для позначення нового типу світогляду [37, с. 81].

Один з найбільш активних протестантських напрямів, яким сьогодні є адвентизм сьомого дня, розглядає екологічне питання в контексті загального християнського вчення: співвідношення добра і зла і вирішення протиріччя між ними. Світ, що оточує людину, згідно з теологією адвентизму, ставить нам безліч питань, а все, що відбувається в ньому, показує людині боротьбу між добром і злом, не розкриваючи, однак, причин, чому вона відбувається [13, с. 16].

Гріхопадіння людини, що стало причиною в тому числі й екологічних проблем, у Біблії також пов'язується із вживанням в їжу плоду з дерева пізнання добра і зла. Як слушно зазначає В. Межжерін, спершу важко ув'язати загибель (як результат гріхопадіння) зі здатністю розрізняти добро і зло, адже вся діяльність людини спрямована на пізнання, добра і протиставлення йому зла. Таким чином відбулося відділення "корисних" тварин від "шкідливих" і боротьба із шкідливими, що в результаті призвело до їх зникнення з лиця землі. Цей само принцип покладений в основу державної політики, яка готова в будь-яку мить спрямувати

зброю масового ураження проти інших держав, мотивуючи це добрими намірами [35, с. 134].

Екологічна етика в АСД – одна із складових християнської етики. Осмислюючи природу як одне із "свідоцтв любові, мудрості та всемогутності невидимого Творця", адвентизм прирівнює турботу про довкілля до прославляння Бога. Основа екологічної етики Церкви АСД – любов до Бога, яка передбачає любов до всіх Його творінь: "благоговіння перед Творцем повинне проявлятися і в бережному ставленні до всього живого", а також служіння Богу, а не собі. Саме це окреслює характерну для адвентизму специфіку розуміння християнської свободи: служіння Богу, а не собі [23, с. 294-295; 4, с. 56].

Не лише фізичне виживання людини пов'язане з природою, але й духовне її існування. Християнська етика передбачає усвідомлення постійної присутності Бога в житті людини, а це в свою чергу формує християнський характер на засадах любові та милосердя. При дотриманні принципів екологічної етики як складової сучасної біоетики, проводиться паралель між злочинами проти людини чи суспільства і злочинами проти природи. Особливий акцент робиться на тому, що останні нічим не "легші" за попередні, і людина також має нести за них покарання. Також можна простежити заклик до помірності, бережливості й утримання, проголошений маніфестом "Користуйся, але не розорюй!". Цей принцип, на думку таких вітчизняних теоретиків адвентизму як М. Жукалюк (який сьогодні відійшов від позицій ЦАСД) та В. Любашенко, має стосуватися як природних ресурсів, їжі, так і сили, часу, грошей [23, с. 296]. Цей же принцип, можна, на нашу думку, стверджувати, був закладений у

біблійній настанові "плодіться і розмножайтесь, і наповнюйте землю і володійте нею..." (Бут. 1, 28), що є дозвіл не лише на володіння землею, а й вимога щодо її збереження.

Світовій релігійній думці відомі ідеї гуманного ставлення до природи загалом і тварин зокрема. У Біблії це закріплено, наприклад, заповіддю "Не убий" та прикладами з життя Ісуса Христа; Мухаммед також закликав до "вселенського милосердя"; а в буддизмі взагалі допускається, що Будда в минулих життях перевтілювався не лише в тіла людей, але й тварин [58, с. 87-94]. Вітчизняний вчений В. Борейко, проаналізувавши праці зарубіжної філософської думки з питань екологічної етики, наводить такий перелік моральних прав, які, на думку вчених, повинні дотримуватися стосовно тварин, рослин, об'єктів живої та неживої природи:

1) диких тварин:

- право на життя;
- право на свободу від людського втручання;
- право на захист від непотрібних страждань;
- право на продовження життя (репродукцію, відтворення);
- право на здорове довкілля;
- право на прагнення до щастя (на процвітання, на самореалізацію);
- право на реалізацію еволюційного потенціалу;

2) диких рослин:

- право на життя;
- право на свободу від людського втручання;
- право на відновлення;
- право на забезпечення життєдіяльності;
- право на процвітання;

- право на реалізацію еволюційного потенціалу;
- 3) дикої природи в цілому:
 - право на існування;
 - право на свободу від людського втручання;
 - право на процвітання;
 - право на здійснення своєї еволюційної долі;
- 4) об'єктів неживої природи (гір, річок тощо):
 - право на збереження [37, с. 5-6].

Позиція Церкви АСД співзвучна дотриманню цих моральних прав, зокрема вона засуджує жорстоке ставлення до тварин заради розваги, кориду, півнячі бої, полювання тощо, забруднення довкілля заради отримання прибутку [23, с. 296]. В екологічній концепції АСД наголошується не лише зв'язок людини і природи, а й залежність людини від природи: при потопі крім Авраама і його родини Бог урятував усі види тварин для того, щоб людина змогла вижити на спустошеній землі [23, с. 292]. Однак, ця позиція не позбавлена антропоцентричного забарвлення: природа розглядається не як самодостатній об'єкт існування, самоціль, а *для* людини, як засіб її виживання.

Як писав один з видатних діячів у царині екології та етики землі, американський вчений Олдо Леопольд, етика ґрунтується на засадах взаємозалежності частин однієї спільності [37, с. 8]. Питання в тому, чи включати до цієї спільності природу як рівноправну частину. А. Швейцер вважав, що великої помилки допускалися етики попередніх епох, виключивши природу з етичних відносин, обмежуючись лише відносинами між людьми. На його думку, життя тварин і рослин "таке ж святе, як і життя людини [37, с. 14]". Однак він визнавав право на вбивство життєвих форм, якщо це необхідно для підтримання іншого життя

(адже і в дикій природі одні види вбивають інших). Моральною основою такого вчинку може бути лише крайня необхідність. В цьому можна провести паралель його поглядів з іудео-християнською традицією, якої дотримується й протестантизм: дозвіл Бога вживати в їжу тварин, тому що це було необхідним після потопу для виживання людини [37, с. 15].

З точки зору теологічної екології американських вчених Джона Рея та Генрі Торо, об'єднуючою основою всього, що існує на землі, а значить, людини і природи, є Бог [37, с. 9]. Для прихильників еволюційної теорії характерним є погляд, згідно з яким людина – частина природи. Тому, на нашу думку, доцільно дотримуватися позиції рівноправності людини і природи як самодостатніх об'єктів еколого-етичних відносин.

Великий внесок у розвиток екологічної етики зробив англійський метафізик А. Вайтхед, який розкрив механізм функціонування реальності як постійну взаємодію живої і неживої речовини у Всесвіті, ствердивши таким чином цінність всього існуючого для підтримання життя [37, с. 13].

Вже говорилося про реформу здоров'я, яку пропагують теоретики АСД. Для кращого розуміння її, необхідно наголосити на біоетичному аспекті. Шкода власному здоров'ю шляхом потурання гріховним плотським бажанням та апетиту трактується, по-перше, як порушення законів природи, по-друге, як порушення Закону Божого. Важливе завдання для останнього часу – часу звістки третього ангела в концепції АСД – "роз'яснювати закони природи і переконувати людей в необхідності підкорятися їм". А свідомо шкода, яку людина наносить власному здоров'ю чи здо-

ров'ю інших, знищуючи тим самим тіло-храм Духа, прирівнюється в теології АСД до порушення шостої заповіді – не убий [19, с. 7-8].

Слід зауважити, що позиція "тіло людини – храм Духа" притаманна багатьом християнським конфесіям, але лише Церква АСД виділяє екологічний аспект підходу до проблеми, зосереджуючись на фізичному здоров'ї так само, як і духовному. В інших конфесіях, таких як, наприклад, п'ятидесятництво, акцент робиться саме на духовному значенні такої позиції, відносячи її у сферу трансцендентного [10, с. 1-4].

Адвентизм тісно пов'язує фізичний світ (в даному випадку людину як храм Духа) та сферу етичного. Особливого звучання набувають погляди на шкідливі звички, наприклад, вживання алкоголю. В етичному відношенні це призводить до втрати людиною здатності розрізняти добро і зло. Соломон вважав, що людина, яка підкоряється цій звичці, не може бути лідером народу. Теоретиками адвентизму висувається гіпотеза, що на новій землі не буде алкогольних напоїв, відповідно, прихильність до них може стати на заваді спасінню людини [4, с. 148, 152, 224, 302, 334].

На основі цієї ж заповіді теологи адвентизму обґрунтовують етичний аспект вегетаріанства як запобігання нищенню життя на Землі і як дотримання "Санітарної реформи" [19, с. 66-67]. Слід зауважити, що різні релігійні напрями християнства в тій чи іншій мірі пропагують вегетаріанський спосіб життя, наприклад, чернечий аскетизм розглядає вегетаріанство як один із способів усмирення гріховної плоті, буддизм виправдовує його теорією реінкарнації і переселення душ [44].

Такі погляди на сьогодні є етично актуальними, оскільки жорстокість до тварин, санкціонована теорією боротьби за виживання, починає підпадати під моральний аналіз та осуд. Особливо гостро це відчувається на сучасному етапі, коли саме екологічні проблеми розширили рамки людської відповідальності з міжособистісних стосунків до світу в цілому. Крім того, деякі сучасні вчені розглядають перехід до вегетаріанського стилю харчування як один із способів подолання проблеми голоду на землі, а також як засіб "морального оздоровлення" сучасного суспільства [44].

Крім того, що церква АСД поряд з правами людини визнає права природи, питання вегетаріанства розглядається у контексті реформи здоров'я, яка, як уже було зазначено в даному дослідженні, виступає способом підготовки людини до вічності. Таким чином, впровадження етики природи в практичне життя людини можна вважати, згідно з концепцією АСД, гарантом входження людини в Царство Боже [19, с. 7-8]. Серед адвентистів побутує два погляди на здоров'я. Згідно з першим, здоров'я – справа рук самої людини. Його можна отримати і зберегти шляхом опанування знаннями про закони природи та беззаперечного дотриманням останніх. Другий погляд розглядає здоров'я як дар, яким Бог наділяє людину, зцілюючи її від недугів Своєю силою по причині великої любові Творця до творіння. Як зазначає В. Дайсінгер, істина знаходиться на перетині цих двох підходів: один не виключає іншого, зусилля людини, спрямовані на збереження власного здоров'я, не заперечують і не виключають Божественного втручання. З іншого боку це ще раз доводить той постулат АСД, що людина без Бога неспроможна турбуватися на-

лежним чином навіть про себе [19, с. 7-8] Схожі ідеї сьогодні пропагуються науковцями (О. Гриценко, О. Тернова, В. Куліниченко, А. Лазарева), які наголошують на необхідності застосування законів Всесвіту в медицині [9, с. 59-60].

За гріх людини була покарана земля: "... проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не повернешся в землю, бо з неї ти взятий" (Бут. 3, 17-19) [13, с. 101]. Відтоді праця почала приносити втому і страждання ("...в поті лица..."). Та водночас вона стала засобом боротьби людини із спокусами і джерелом щастя. Елен Вайт пише: "Наш Творець прекрасно розумів, що потрібно для щастя людини, тому дав їй можливість працювати. Тільки той, хто трудиться, пізнає істину радості життя [66, с. 26]". Навіть покаравши людину смертю, Бог не відібрав у неї право бути щасливою.

Втративши святість, людина втратила не лише Едем як місце проживання, а також вільне панування над іншими Божими творіннями: "тваринний світ повстав проти її правління", "вся природа повинна була свідчити людині про те, що значить повстати проти Бога і до чого це призведе [66, с. 37]". Аналізуючи погляди на природу adeptів АСД, необхідно, на нашу думку, зазначити, що про гріх постійно нагадував людям Едемський сад, який, хоч і закритий для людини, знаходився на Землі аж до потопу. Тоді його не було знищено, Бог забрав його на небо, щоб повернути на оновлену землю. Крім гріхопадіння, присутність Едему мала нагадувати також про важливість дотримання Божих настанов з метою входження на нову,

очищену від гріха землю, коли Едем знову відкриється для людини. Крім того, це була демонстрація людині того, як на практиці працюють досконалі закони природи, створені Богом для підтримання гармонії всього живого [66, с. 29, 39]. Варто повторитися, що саме гармонізація стосунків людини і природи є першочерговим завданням для подолання екологічної кризи сучасності [75, с. 87-91].

Ще раз, за Біблією, була проклята земля за вбивство, коли Каїн убив Авеля. Не покаравши вбивцю смертю на місці, Бог дав йому інше прокляття: земля, окроплена кров'ю жертви, не дасть більше сили вбивці. І Каїн став першою людиною в історії (якщо дотримуватися креаціоністичної теорії походження світу), яка побудувала місто. Тим самим люди віддалилися від природи ще більше [66, с. 55, 59].

Трете прокляття землі за людські гріхи – перетворення її на суцільне кладовище, яке, як наголошує Е. Вайт, – відбулося після потопу. Тіла людей і тварин були вкриті землею та іншими осадовими породами. Разом з тим люди – майбутні покоління – були покарані за жадібність попередніх. Під землею після потопу опинилися дорогоцінні метали й дорогоцінні камені, які до того, як стверджує Е. Вайт, знаходилися на поверхні землі як дар людям [66, с. 87].

Сьогодні наряду з економічними та політичними механізмами врегулювання екологічних проблем, все частіше говорять про роль екологічної свідомості, сформованої на основі екологічної етики. Її визнають рушійною силою вирішення екологічних проблем.

Велику роль у формуванні екологічної свідомості відіграє релігійна мораль як основа суспільної моралі. Церква

АСД формує екологічну свідомість посередництвом просвітницької діяльності. Звичайно, не слід забувати, що будь-яка просвітницька діяльність представників ЦАСД є передусім місіонерською. Тому завдання ставиться набагато ширше ніж збереження життя і здоров'я людини чи збереження довкілля та життя на землі. Життя представниками будь-якої релігії розглядається як двовимірна величина: тимчасове на цьому світі і вічне на тому, після смерті (у вченні Церкви АСД – після першої смерті і воскресіння по другому пришестві Христа). Тому підготовка людини до вічного життя (життя у вічності) проводиться адвентистами через формування християнського характеру, освячення людини. Останнє в адвентизмі розуміється як буденне життя людини, життя кожної хвилини. Недотримання законів природи, що в концепції ЦАСД, як ми вже вказували, прирівнюється до порушення Закону Божого і визнається гріхом, станом розділення людини з Богом, станом хвороби. На хворобу представники адвентизму дивляться не як на фізичний недуг виключно. Хвороба тіла має ще й етичний аспект, є результатом гріха душі. В. Дайсінгер звертає увагу на те, що зцілення недуг хворих у Біблії описується нерозривно з прощенням їх гріхів: "Всі провини твої Він прощає, всі недуги твої виздоровляє" (Пс. 103, 3); "... принесли до Нього розслабленого, що на ложі лежав. ... Ісус сказав розслабленому: «Будь бадьорий, сину! Прощаються тобі гріхи твої!»" (Мт. 9, 2). Реформа здоров'я, таким чином, пропагується адвентистами як відновлення в людині образу Божого, який людина спотворила через гріх, шляхом співробітництва з Богом, що стає для нас все більш актуальним по мірі наближення до кінця земного існування [19, с. 20-21].

Крім десяти заповідей Декалогу, які лягли в основу християнської етики, в Новому Заповіті виділяються дві основні заповіді, які в адвентизмі трактуються як методологічна основа решти десяти: "Люби Господа, Бога свого усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всім своїм розумом, і з цілої сили своєї! ... Люби свого ближнього, як самого себе!" (Мр. 12, 30-31). Любов до Бога, на думку християн і теологів будь-якої конфесії, в тому числі й АСД, проявляється в абсолютному послуху Йому, до людини – в ставленні до іншого, як до себе самого. В другій заповіді наголошується на любові до себе, яка, однак, зовсім не означає беззаперечного потурання власним бажанням. Любов до себе повинна бути дієвою, тобто її метою має бути любов до своїх ближніх. Як зазначає В. Дайсінгер, "ми повинні цінувати й самих себе, щоб бути здатними любити інших [19, с. 183]". Сліпе потурання бажанням призводить до гріха, а гріх, у свою чергу, до роз'єднання з Богом. Це точка відліку "духовного вмирання", з якого починається й фізичне. Мудро створене людське тіло здатне до оновлення, всі клітини, крім нервових, поступово відмирають та оновлюються. Не можна не піддати критиці абсолютизацію ролі здорового способу життя. Наголошуючи на тому, що старіння – це повільне вмирання, В. Дайсінгер ще раз підкреслює, що практика "здорових звичок з Божим благословінням" допомагає людині продовжити власне життя [19, с. 205].

Порівняння гріха із хворобою, яка веде до смерті, дає можливість ще для однієї вдалої метафори, характерної для адвентистської теології: "вакцинація хвороби гріха". Так влучно охрестив В. Дайсінгер ті превентивні заходи, які мають тут на землі допомогти людині подолати гріх в

найширшому його розумінні, відновити зв'язок з Богом і таким чином уникнути смерті (другої смерті, яка має настати для всіх грішників, що не залишать гріха, після другого прищестя). Земля ж, уражена гріхом, разом із грішниками, буде очищена вогнем. Відновлення зв'язку з Богом передбачає поклоніння Йому. Останнє, згідно із словником Вебстера, складається з таких моментів, як "1) спілкування з Богом, 2) використання наших тіл в поклонінні, 3) практичне поклоніння [19, с. 206, 208]". Цим підкреслюється адвентистська позиція важливості людського тіла для Бога. Адвентистська концепція людського тіла – храм Духа. Крім того, саме тіло вважається таким, що належить не людині, а Богу, оскільки Христос викупив їх власною кров'ю: "Хіба ви не знаєте, що ваше тіло – то храм Духа Святого, що живе він у вас, якого від Бога ви маєте, і ви не свої? Бо дорого куплені ви. Отож прославляйте Бога в тілі своєму та в дусі своєму, що Божі вони!" (1 Кор. 6:19-20). Підкреслюється також етичність вибору людини на користь турботи про себе, такими категоріями як "добро" та "досконалість": "і не стосуйтеся до віку цього, а перемініться відновою вашого розуму, щоб пізнати вам, що то є воля Божа, – добро, приємність та досконалість [19, с. 209]".

Уся людська історія, як і християнська (в тому числі й екологічна) етика, адвентистами сьомого дня розглядається в контексті невинної боротьби між добром і злом, Господом і сатаною, боротьби за кожную людину [39, с. 39, 173]. Людина має в собі дві сторони: "Божу іскру", яка викликає бажання пошуків Бога, і "гріховну природу", що постійно знаходиться в стані протидії першій і штовхає людину до "вічної смерті" [39, с. 157, 189]. Ця "подвійність" людської

природи змушує Бога "очищати характер", посилаючи на долю людини різні випробування, через які Він веде сам, ніколи нас не залишаючи [39, с. 159, 169, 198].

Всі людські таланти і здібності вважаються дарованими Богом. Проблеми людей, в тому числі й екологічні, від так званого "неетичного" сприйняття цих дарів: люди ставляться до всього, зокрема й природи, як до своєї власності, а не як до Божої, і використовують свої дари (таланти й здібності) для задоволення власних всезростаючих потреб [39, с. 198].

Представники Церкви АСД стверджують, що міста, країни чи навіть цивілізації гинуть через тотальну гріховність людей; долі людини і людства зумовлені "втручанням або Божих ангелів, або сатанинських сил [39, с. 167]". І саме вибір людини між добром і злом має вирішальне значення для долі людства і її самої [39, с. 113-114, 189]. Як підкреслює О. Опарін, кожна людина повинна відчувати на собі "велику відповідальність за долю рідного міста, країни [39, с. 111]". З іншого боку, "Бог ніколи не карає людину, не давши їй можливості виправити свою провину [39, с. 129, 153, 158]". Особлива увага звертається на безмежність людських бажань як причину людської гріховності. Позицію адвентизму в цьому питанні висловлює О. Опарін таким чином: "цініть те, що маєте, і не мучте себе тим, чого мати не можете [39, с. 148]".

В життєвій етиці християнина-адвентиста сьомого дня особливе місце займає праця. Як уже неодноразово зазначалося в роботі, Бог створив людину з певною метою, дав їй певне завдання: доглядати землю. І будь-яка інша діяльність людини повинна бути підпорядкована волі Бога, інакше вона автоматично стає гріхом [17, с. 121]. Такий пі-

дхід можна охарактеризувати як "принцип моральної відповідальності [43, с. 103]". На нашу думку, він є основоположним в етичній концепції християнина будь-якої конфесії. Науково-технічна революція, результати якої в багатьох випадках стали згубними для природного середовища, може бути наведена як доказ такої позиції. Наукові знання безвідносні до моральної відповідальності навіть спрямовані на полегшення, покращення умов життя людини, в кінцевому результаті несуть загрозу її існуванню. Таким чином "обіцяна" Богом смерть за порушення моральних настанов (спершу не їсти забороненого плоду, пізніше виконання заповідей), яка спочатку загрожувала тільки конкретній людині, що грішить, сьогодні стосується людства в цілому. Інакше кажучи, процес глобалізації торкнувся й сфери прокляття людини за первородний гріх. Її корені – в морально-етичній площині, у великій боротьбі, якщо говорити конкретно про АСД. Не випадково одна з основних доктринальних праць адвентизму – "Велика боротьба" авторства Елен Вайт.

Вітчизняні дослідники О. Піціль та Є. Біленький проводять думку про прямопропорційну залежність духовності людини від сакралізації суспільства, вважаючи церкву соціальним інститутом, який здатний забезпечити "«людський» вимір науково-технічного і соціального прогресу". На їх думку, матеріальні потреби людини також залежать від міри сформованості її морально-етичних цінностей. Сучасний стан природи ставить першочерговим завданням виховання екологічної свідомості, і до цього процесу – і ми дотримуємося тієї ж думки – мають бути залучені світські й релігійні соціальні інститути, включаючи церкву [43, с. 104-105].

О. Опарін розмежує фізичні екологічні проблеми, фізичні методи їх подолання з одного боку та духовний характер причин цих проблем з іншого. Та це зовсім не означає, що він є прибічником відмови від науково-технічного прогресу. Виступаючи адептом теології адвентизму, він закликає першопричини та шляхи вирішення екологічних проблем шукати в Біблії [41, с. 32].

Говорячи про "біблійську екологію", вчений окреслює дев'ять її принципів, або догматів:

1) особиста відповідальність кожної людини за весь світ;

2) "не убивай", що має значно ширший сенс, ніж просто вбивство людини іншою. В даному контексті підкреслюється етичний вимір проблеми: від вбивства людини через "вбивство" природи до знищення людства. Наряду з кримінальними експериментами, такими як, наприклад, той, що був проведений свого часу на Чорнобильській АЕС, дослідник має на увазі використання зброї масового ураження (біологічної, хімічної, ядерної);

3) раціональне використання ґрунтів, родючих земель: "Шість літ будеш засівати поле своє, і шість літ обтинатимеш свого виноградника, і збиратимеш урожай його, а сьомого року – субота повного відпочинку буде для землі" (Левит 25, 3-4);

4) засудження Біблією вирубки лісу: "... чи ж ... дерево – то чоловік, щоб увійти перед тобою до обложеного міста?" (Повтор. Закону 20, 19);

5) дотримання законів гігієни та епідеміології;

б) етичне ставлення до тварин, яке закладено в заповіді про дотримання суботнього спокою не лише людиною, але й тваринами, які їй належать, яких вона використовує в

домашньому господарстві. Сьогодні, зазначає вчений, порушення цього принципу досягло таких масштабів, що інколи вбивство чи знущання над тваринами носить не лише прибутковий характер, а й просто служить засобом задоволення "спортивного інтересу", як полювання, чи навіть є способом отримати задоволення чи розвіяти нудьгу;

7) прямопропорційна залежність існування цілих міст, імперій, народів від їх ставлення до Бога. Згадуються такі високорозвинені древні міста, як Вавилон, Моав, Содом, Гоморра, Газа та інші, які були знищені через гріх їх жителів дощенту, і на їх місці немає жодних сучасних поселень;

8) "закон посіву й жнив": "Хто знищував землю – того звергне із себе земля". На думку дослідника, це відображається в локальних та глобальних екологічних катастрофах сучасності: повенях, землетрусах, наступах пустель, кліматичних змінах;

9) надія на повернення до первинного, досконалого світу через відмову людства від гріха. Ще раз підкреслюється право кожного на вільний вибір: гріх і смерть або відмова від гріха і життя. Але повернення до такого стану речей в теології АСД можливе лише після другого пришествя Ісуса Христа [41, с. 39-45].

Гуманістична сутність біблійної екології виходить за межі простого задоволення потреб та інтересів людини в її всебічному розвитку та самореалізації. Вона охоплює значно ширшу сферу. Біофільна етика екологічної концепції АСД стосується не лише людини, а й об'єктів живої природи як "Божих створінь". Спостерігається процес "стирання" чіткого відмежування "царя природи" та "її заручника", про що свідчать дослідження відомого польського вченого Юліана Александровича [73, с. 72-81]. Повільне

нищення природи як свого середовища існування можна прирівняти до самовбивства людства. Вхідження в епоху ноосфери – біосфери, проникнутої творчим розумом – згубне, якщо розумові зусилля носять споживацько-деструктивний характер. Творіння не може дорівнятися Творцеві – основа біблійних заповідей. Намагання подолати цю заборону, поставити людину на місце Бога – обставина, яка унеможливує щастя першої, оскільки породжує конфлікт, що завершується смертю людини. За таких умов стає неможливим забезпечення права людини на щастя. Усвідомлення своєї смертності (в адвентизмі – гріховності, розриву з Богом) в рамках свободи вибору, наданої людині Богом, диктує етичні норми та устої, за якими живе людина. Вони, в свою чергу, є умовою смерті чи безсмертя людини – вічного життя після другого пришестя Христа.

Християни, зокрема адвентисти сьомого дня вважають, що Біблія містить не лише правила й норми, які можуть примінятися як морально-етична директива в усіх можливих сферах життя, а й перестороги та пророцтва. Недотримання закону стає причиною численних катастроф, загибелі окремих людей, міст, цивілізацій. Проектуючи пророцтва на сучасність, О. Опарін вказує на такі події, як розпад Радянського Союзу, однієї з наддержав світу; поступова втрата могутності Сполученими Штатами Америки, яка почалася (за теорією ЦАСД) 11 вересня 2001 року; стихійні катастрофи планетарного значення (землетруси, торнадо, цунамі тощо) та інші фактори, які вважаються "передмовою до Апокаліпсису, що розгортається [41, с. 138-139]". Кожна подія сьогодення вважається християнами-адвентистами знаменням, пересторогою, ще одним нагадуванням про силу, могутність і терпіння Бога, а також про

Його любов до грішного світу. Кожен землетрус чи інша природна катастрофа – заклик покаятися і таким чином отримати вічне життя, подолати прокляття смертю за перший гріх – гріх непокори Богу.

Характерною для християнства в цілому є інтерпретація адвентистами мотиву відповідальності, "авторизації вчинку" [9, с. 58; 24, с. 9], який виступає провідною рисою глобальної біоетики. Відповідальність за природу, а значить, і за планету Земля в цілому, крізь призму бачення АСД – "робити все можливе для звершення Божої волі", яка є "добро, приємність і досконалість" (Рим. 12, 2), а це в свою чергу повинно привести людство до "покращення взаємостосунків між природою і людиною в світі, де все руйнується". І запорукою впевненості в щасливому майбутньому може стати тільки "прийняття людьми біблійської точки зору на природу людини [13, с. 98-99; 60, с. 24]". Як стверджують вчені-креаціоністи Девід Гудінг та Джон Леннокс, Бог як Творець і Володар всього на землі "має право створювати правила використання речей, що оточують нас [17, с. 14]".

Підкреслюється в адвентизмі й екологічне значення викуплення: Христос помер не лише для того, щоб позбавити від гріха людину, а й підкорену їй природу, щоб Земля не була спотворена наслідками гріха в майбутньому. Життя, передусім людське, визнається екологічною етикою АСД найвищою цінністю. Адвентизм пропонує Ісуса Христа – центральну постать всієї релігійної доктрини – як спосіб спасіння, примирення людини з навколишнім світом і з Богом [23, с. 293-294]. Таким твердженням доводиться цінність природи не лише як корисної людині, "для людини [15, с. 207]", але й утверджується самоцінність природи.

Церква АСД на практиці проводить еколого-просвітницьку діяльність в рамках місіонерської, яка є моральним обов'язком кожного віруючого. Як соціальний інститут ЦАСД охоче йде на співпрацю з природоохоронними організаціями, послуговуючись при цьому принципом: "Думай глобально, дій локально". Розуміння природоохоронної діяльності як "допомоги потерпаючим творінням Божим" диктує її благодійний характер. Крім таких посильних для кожного віруючого дій, як турбота про довкілля на довірєній йому території, піклування про рідкісні види рослин і тварин, охорона дерев-довгожителів, проводяться благодійні акції, підпорядковані вирішенню екологічних проблем, такі як прибирання території, утилізація відходів тощо [23, с. 298-299; 22, с. 37-41].

До формування екологічної культури населення АСД пропонують залучити не лише церкву як соціальний інститут через євангельські програми, благодійні акції, суботні школи, а в першу чергу сім'ю, оскільки культура людини знаходиться найбільшою мірою в прямій залежності від особистого прикладу батьків. В основі християнської екологічної культури кожної людини має бути природоохоронна етика як одна із форм любові до Бога і до ближнього. Поєднуючи місіонерське, екологічне та сімейне служіння, ЦАСД сприяє інтегративним процесам у суспільстві, зміцнюючи державу через зміцнення її основного інституту – сім'ї [23, с. 299].

Таким чином, на нашу думку, християнська етика (зокрема екологічна) робить вагомий внесок в справу утвердження загальнолюдських цінностей, оскільки її принципи, в тому числі й проголошені адвентизмом сьомого дня, надавши людині найвищого статусу й найвищій аксіологічній

цінності, стоять на захисті людської гідності, що є великою етичною та правовою проблемою сьогодення. Вона є складовою глобальної біоетики, яка функціонує на засадах поваги до життя в усіх його проявах; сприяє створенню нової парадигми біоетики, яка має акумулювати надбання антропо-, еко-, біоцентризму та моральних засад християнства. З певністю можна стверджувати, що моральний імператив екологічної етики Церкви АСД окреслює схему поведінки людини, адекватну умовам глобальних проблем сучасності та необхідності переосмислення сенсу життя і діяльності людини. Отже, можна вважати, що доктрина ЦАСД співзвучна завданню вдосконалення і духовного розвитку особистості на моральних засадах біоетики [72, с. 181; 9, с. 58, 62].

У Біблії людина називається "образом і подобою Бога", вінцем творіння, наука тривалий час визнавала людину "царем природи", але і в тому, і в іншому випадку незмінним залишається її виділення з природи і панівне над нею становище, а значить, і відповідальність за неї. Людина нагородила себе почесним титулом "царя природи", залишається лише навчитися "придворному етикету", коли "двором" є весь світ природи, вся планета Земля як частина Всесвіту, за яку ми несемо моральну відповідальність.

Ставлення до природи можна назвати цілком етичним, якщо воно не виходить за межі розумного, за якими починається хаос. А це, на думку В. Межжеріна [35, с. 92], і є принципом дотримання вселенської етики.

При аналізі позицій трьох основних напрямків християнства – православ'я, католицизму, протестантизму, на перший погляд може здатися, що вони майже тотожні, але це далеко не так. Сьогодні католицизм і протестантизм значно

відірвався від православ'я у питаннях інтерпретації системи "людина-природа". Так, дійсно, як і сотні років тому назад з уст католицьких і протестантських теологів незмінно звучать слова про гріховність людини, а часом і гріховність природи, яка передала цей гріх людству, про людину як "царя природи" тощо, проте якісно новий погляд на природне середовище був закладений ще майже 50 років тому II Ватиканським собором; всі протестантські напрямки завжди вирізнялися своєю динамічністю і модернізмом в потрактуванні подій навколишнього світу. І лише в православ'ї цю проблему не визнають одним із пріоритетних напрямів. Православна церква, порівняно з католицькою і протестантськими деномінаціями, виражаючись словами А. Колодного, відчуває вже сама якусь свою непотрібність, незапрошеність. Сучасний віруючий, слушно наголошує вчений, виштовхує її на околиці свого життя і свідомості. Він розміщує її ще в своєму побуті – домашньому і почасти громадському, а в інші сфери її не допускає, бо ж не знаходить там їй місця. І якщо похилого віку люди, ще йдуть у храми, то молодь, слушно зазначає А.Колодний, "... значною кількістю пішла до харизматів, де знаходить сучасні засоби для спілкування, і для задоволення своїх пізнавальних інтересів, і для задоволення художніх потреб в нових формах. У всякому разі, вона не сліпа і бездіяльна маса глядачів (як у храмі традиційної конфесії), а активна спільнота релігійного життя. Тож епоха постмодернізму вимагає вивільнення від якихось стандартних, віками ustalених форм богошанування. Вона актуалізує питання творчого богомисля і богодіяння. Церква, якщо вона хоче бути "запрошеною", має у відповідних формах відповісти на ці виклики часу [29, с. 76]". Сьогодні суспільство, людство в

цілому, активно запрошує релігійні організації до участі нехай не у вирішенні (бо це історичний процес, який не можна вирішити в межах певної епохи), то принаймні у пом'якшенні наслідків екологічної кризи, які загрожують не лише здоров'ю людей, але й існуванню їх як виду.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. Академічне релігієзнавство України: історія і сьогодення: колективна монографія // Українське релігієзнавство: бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – № 40. – 2006. – 248 с.

2. Англиканская церковь переходит на солнечную энергию [Электронный ресурс] : Режим доступа до статті : <http://ecovoice.ru/blog/public/1192.html>

3. Базалук О. О. Криза системи "людина-природа" в умовах техногенної цивілізації та шляхи її подолання (соціально-філософський аспект) / О. О. Базалук. – К. : Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2001. – 177 с.

4. Баккиоки С. Вино в Библии / Сэмюэль Баккиоки ; [пер. с англ.]. – Заокский : Источник жизни, 2003. – 480 с.

5. Баландин Р. К. Природа, личность, культура / Р. К. Баландин // Экологическая альтернатива; под общ. ред. М. Я. Лемешева. – М.: Прогресс, 1990. – С. 17-42.

6. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоеврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: Українське Біблійне товариство, 1994.

7. Богачевська І. В. Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження. Монографія / І. В. Богачевська – К.: Світ знань, 2005. – 236 с.

8. Бровдій В. М. Закони екології : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Бровдій, О. О. Гаца; ред. В.М. Бровдій. – К. : Освіта України, 2007. – 380 с.

9. Вековшиніна С. Сучасні виміри глобальної біоетики: III Міжнародний симпозиум з біоетики. – Київ, 7-8 квіт. 2004 р. / С. Вековшиніна, О. Лисенко // Вісник НАН України – 2004. – № 6. – С.57-63.

10. Вилкерсон Д. Жилище Божие: проповіді Давида Вилкерсона / Давид Вилкерсон // Вестник пришествия. – 2002. – № 67. – С. 1-4.

11. Вільховий Ю. Діяльність громад Церкви АСД в Україні упродовж другої половини 40-х – 50-х роках ХХ століття / Юрій Вільховий // Історія релігій в Україні: науковий щорічник : [книга 1]. – Львів : Логос, 2004. – С. 133–138.

12. В начале было Слово...; [пер. с англ.]. – Заокский: Источник жизни, 1993. – 432 с.

13. В начале было Слово...; [пер. с англ.]. – Заокский: Источник жизни, 2002. – 544 с.

14. Водопьянов П. А. Великий день гнева: Экология и эсхатология / П. А. Водопьянов, В. С. Крисаченко. – Мн: Университетское, 1993. – 282 с.

15. Горелов А. А. Экология – наука – моделирование: философский очерк / А. А. Горелов; [ответственный редактор канд. филос. наук А.Т. Шаталов]. – М.: Наука, 1985. – 207 с.

16. Горелов А. Природа / А. Горелов // Католическая Энциклопедия. – Т III. – М: Изд-во Францисканцев, 2007. – С. 1775-1778 .

17. Гудинг Д. Избранное. / Д. Гудинг, Дж. Леннокс. – World Wide Printing, Duncanville, USA. – 2001.

Т. 1. – 2001. – 287 р.

18. Гудінг Д. Людина та її світогляд. У пошуках істини і реальності / Гудінг Д, Леннокс Дж. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2007.

Т. 3. – 2007. – 413 с.

19. Дайсингер У. Небесный образ жизни сегодня: Здоровье в контексте 14-й главы Откровение / Уильям Дайсингер; [пер. с англ.]. – Заокский: Источник жизни, 2003. – 320 с.

20. Дмитрук М. Генетическая война / М. Дмитрук // Свет: природа и человек. – 2004. – № 5. – С. 8-10.

21. Дымань А. А. Церковь христиан Адвентистов Седьмого Дня и реформационные движения: выдержка из книги [Електронний ресурс] / А.А. Дымань // Режим доступу:

<http://www.bible.com.ua/lib/r/26>

22. Жаловага А. С. Суспільна діяльність Церкви християн-адвентистів сьомого дня в контексті її соціальної доктрини / Анатолій Степанович Жаловага // Вісник – 2004. – № 2. – С. 37-41.

23. Жукалюк Н. История церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине / Николай Жукалюк, Виктория Любащенко. – К.: Джерело життя, 2003. – 320 с.

24. Жукотанский В. Время собирать камни / В. Жукотанский. – К.: Всеукраїнська громадська організація БОАЗ, 1998. – 232 с.

25. Заброцький М. М. Екологічна відповідальність як вияв духовності особистості / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти: науково-методичний збірник / за ред.

М. М. Заброцького. – Київ-Житомир, ЖОШПО, 2006. – С. 62-67.

26. Иоанн-Павел II. Бог, богатый милосердием // Символ. Журнал христианской культуры при Славянской Библиотеке в Париже. – 1981. Juillet – S. 62-103.

27. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії / Кисельов М. М. // Практична філософія – 2000. – № 1. – С. 166-174.

28. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. А. Козловець – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 558 с.

29. Колодний А. Практичне релігієзнавство як нова дисциплінарна складова фаху / А. Колодний // Українське релігієзнавство. – № 49. – К.: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2009. – С. 75-78.

30. Компендіум соціальної доктрини церкви. – К.: Кайрос, 2008. – 549 с.

31. Конец уничтожению // **Пробудитесь. – 8 октября 1999. – С. 31.**

32. Литвиненко Л. М. Філософсько-релігієзнавче осмислення космологічних уявлень представників Східної патристики: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Л. М. Литвиненко. – К., 2008. – 17 с.

33. Лункин Р. Церковная модель социализма / Р. Лункин [Електронний ресурс]: Режим доступу до статті : http://religion.ng.ru/politic/2011-01-19/4_socialism.html

34. Маклин Г. Очевидность сотворения мира / Глен Маклин, Роджер Окленд, Линн Маклин – М.: Христианская миссия "Триада", 1993. – 160 с.

35. Межжерин В. Книга для разумения: Вселенная. Экология. Культура. Ноосфера / Виктор Межжерин. – К.: Логос, 2004. – 284 с.

36. Невгод В. Табуирована їжа / Віктор Невгод // Люди на і світ. – 2000. – Липень – С. 52-55.

37. Нэш Родерик. Права природы. История экологической этики / Родерик Нэш / М., 2001. – 180 с. – (Серия: История охраны природы; вып. 26

38. Опарин А. А. Древние города и Библейская археология: [монография] [Электронный ресурс] / А. А. Опарин. – Х.: Факт, 1997. – 52 с. – Режим доступа до монографії:

<http://bin.boom.ru>

39. Опарин А. А. Ключи истории: Археологическое исследование книги Бытие: [монография] / А. А. Опарин. – Харьков: Факт, 2001. – 224 с.

40. Опарин А. А. Но как было во дни Ноя...: [монография] / А.А. Опарин, С. Б. Молчанов. – Харьков: Факт, 1998. – 176 с.

41. Опарин А. А. Отвергнувшие ведение. Археологическое исследование книги пророка Осии: [монография] / А. А. Опарин. – Х.: Факт, 2005. – 192 с.

42. Опарин А. А. Религии мира и Библия: [монография] / А. А. Опарин. – Х.: Факт, 2001. – 176 с.

43. Піціль О. Екологічні проблеми в контексті релігії / О. Піціль, Є. Біленький / Історія релігій в Україні: матеріали XIV-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 11 травня 2004 року). – Львів: Логос, 2004. – С. 103-105.

44. Покуленко Т. А. Вегетарианство как нравственная ценность [Электронный ресурс] / Т.А. Покуленко // Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения; [редкол.

А.А. Гусейнов и др.]. – М.: Политиздат, 1990. – 480 с. –
Доступ до журналу:

[http:// ihtik.da.ru](http://ihtik.da.ru)

45. Принципы и пути сотрудничества общественных экологических организаций с религиозными конфессиями // Гуманитарный экологический журнал. – 2005. – Т. 7. – Вып. 3(18). – С. 91.

46. Пробудитесь. – 2000. – 8 февраля.

47. Пробудитесь. – 2000 – 8 апреля.

48. Пробудитесь. – 2000 – 22 июля.

49. Пробудитесь. – 2003 – 22 сентября.

50. Пробудитесь. – 2003. – 22 декабря.

51. Пробудитесь. – 2004. – 8 февраля.

52. Пробудитесь. – 2004. – 22 февраля.

53. Пробудитесь. – 2004 – 22 марта.

54. Пробудитесь. — 2005. – 8 января, 2005;

55. Пробудитесь. – 2005. – 22 марта.

56. Романенко М. І. Екологічна свідомість педагога в контексті вимог еколого-морального імперативу / М. І. Романенко, Б. В. Братаніч // Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти: науково-методичний збірник; за ред. М. М. Заброцького. – Київ-Житомир, ЖОШПО, 2006. – С. 60-62.

57. Рос А. В начале... / Аарон Рос ; [пер. с англ.]. – Заокский : Источник жизни, 2001. – 132 с.

58. Роузен С. Уважение к жизни в мировых религиях / С. Роузен // Гуманитарный экологический журнал. – 2005. – Т. 8. – Вып. 2 (21). – С. 87-94.

59. Рубанець О. М. Проблема клонування людини : про взаємодію когнітивного і трансцендентного /

О. М. Рубанець // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 126–135.

60. Руководство к изучению Библии / [ред. Н.А. Жукалюк]. – К.: Джерело життя, 2004. – 112 с.

61. Самарова Л. Р. Географічна складова виникнення та поширення релігій (релігієзнавчий порівняльний аналіз) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Л. Р. Самарова – К. : Інформаційно-видавничий центр Товариства "Знання" України, 2008. – 17 с.

62. Серафим Слобідський. Закон Божий / Серафим Слобідський. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2005. – 655 с.

63. Сидоренко Л. І. Філософія сучасної екології\; єдність наукових, етичних і філософських ракурсів / Л. І. Сидоренко // Практична філософія. – 2000. – № 31. – С. 175–184.

64. Стадник М. М. Наука й релігія : генеза Біблійних, ранньохристиянських й філософських основ становлення теологічного пізнання / М. М. Стадник // Філософські проблеми гуманітарних наук. Альманах. – 2005. – № 7. – С. 203–208.

65. Тофтул М. Г. Етика. Підручник / М. Г. Тофтул. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010 – 448 с.

66. Уайт Э. Патриархи и пророки / Элен Уайт ; [пер. с англ.]. – Заокский : Источник жизни, 1994. – 768 с.

67. Филиппов Е. М. Следы планетарных катастроф / Е. М. Филиппов // Природа и человек. – 2004. – № 8. – С. 10–11.

68. Финли М. Пророчества исполняются: (пер. с англ..) / Марк Финли – Заокский: Источник жизни, 2005 – 288 с.

69. Фіглевський В. Релігійна культура і біоетика / Віктор Фіглевський // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 108-114.

70. Шумило С. Православ'я і екологія / Сергій Шумило // Людина і світ. – 2001. – №4. – квітень – С. 22-27.

71. Щёкин Г. В. Диалог цивилизаций: новые принципы организации мира / Г. В. Щёкин : докл. на Всемир. конф., 24 мая 2002 г. – К. : МАУП, 2002. – 24 с.

72. Юдин Б. Г. Основные этические принципы европейской биоэтики и биоправа / Б. Г. Юдин // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 180–183

73. Aleksandrowicz J. Sumienie ekologiczne / J. Aleksandrowicz – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979. – 111 s.

74. Fromm E. Haben oder Sein. Die seelischen Grundlagen einer neuen Gesellschaft. – Gesamtausgabe. Band II. – Stuttgart: Deutsche Verlags, 1980 – S. 254-296.

75. Izakovičová Z. Ecological Optimization of Decision-Making Process on the Basis of Ecological Limits / Z. Izakovičová // Ecology: Journal for ecological problems. – Bratislava, 1995. – Vol. 14. – № 1. – S. 87–91

76. Kiepas A. Człowiek wobec dylematów filozofii techniki / A. Kiepas. – Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2000. – 168 s.

РОЗДІЛ 3. ХРИСТИЯНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІСЦЯ І РОЛІ ТЕХНІКИ В СИСТЕМІ "ЛЮДИНА-ПРИРОДА"

3. 1. Техніка і технологія в сучасних християнських доктринах

Ставлення людини до матеріальних благ завжди знаходилось у полі зору християнських теологів. Одним з проявів оволодіння людиною матеріальними благами є створення та вдосконалення техніки. З її допомогою людина може сама керувати своїм життям, створювати штучне середовище свого існування, проте розвиток техніки також є причиною відчуження людини від природи, тобто від її середовища існування. Техніка дала людині відчуття незалежності від природи, що й спричинило в подальшому недбайливе до неї ставлення. Людина, згідно з християнським віровченням, повинна господарювати і дбайливо ставитися до навколишнього середовища, а сучасна людина лише бере від природи, не даючи нічого натомість. Відповіддю природи на таке ставлення є сучасна екологічна криза. Християнство закликає змінити своє ставлення до природи і використовувати технічні досягнення, враховуючи їх доцільність, зважаючи на можливі наслідки використання, на етичний аспект. М. Стадник у статті "Генеza поглядів сучасних теологів православної церкви на наукові відкриття минулого" зазначає, що поширеною є думка про те, що християнська церква відіграла негативну роль щодо науки минулих часів. Водночас сучасні православні теологи,

відповідно до соціальних змін часу, здійснюють пошуки для обґрунтування "позитивної" ролі історичних досягнень науки. Значний вплив на зміну поглядів представників православної церкви щодо появи і ролі наукових відкриттів минулого мали соціально-економічні зміни в суспільстві. Це стало основою того, що в різні історичні часи ставлення православної церкви до наукових відкриттів змінювалося і коливалося від надмірно негативного до позитивного. Водночас, зазначає автор, таке визнання носить відносний характер, оскільки досягається шляхом як метафізичних обґрунтувань, так і логічних паралогізмів і софізмів [18, с. 15]. Автор наводить думку теолога М. Дронова про те, що природничі науки не суперечать релігії і не можуть довести відсутність Бога [18, с. 20].

В "Катехизисі католицької церкви" стверджується: "... як і рослини та неодухотворені істоти, природним способом покликані для блага людства в минулому, сьогодні і майбутньому. Використання мінеральних, рослинних і тваринних ресурсів світу не може бути відділено від поваги і моральних вимог. Подароване Творцем панування людини над живими творіннями не є абсолютним: воно вимірюється турботою про якість життя ближнього, а також майбутніх поколінь і вимагає релігійної поваги і цілісності творіння [12, с. 551]". Люди, прагнучи до задоволення матеріальних потреб, не думають про наслідки досягнення їх мети, духовність опиняється на другому плані, проявом цього є і сучасна екологічна криза. Матеріальна користь витісняє користь моральну. Беручи для створення і розвитку техніки від природи якомога більше, людство наносить непоправних збитків для навколишнього середовища, від чого не-

усвідомлено страждає і людина, спричиняючи своєю діяльністю негативні наслідки для майбутніх поколінь.

Ми знаходимось перед парадоксом: без техніки неможливий розвиток культури, з нею пов'язане саме виникнення культури, з іншого боку, перемога техніки в культурі, вступ у технічну культуру тягне за собою загибель культури. В культурі, пише М. Бердяєв, присутні два елементи: технічний і природно-органічний. Коли перемагає технічний елемент, відбувається переродження культури у щось не схоже на культуру. Повернення до природи є вічним мотивом в історії культури, в якому відчувається страх загибелі культури від влади техніки, загибелі цілісності людської природи. Жага повернення до природи є згадкою про втрачений рай, прагнення повернення до нього. М. Бердяєв виділяє три стадії в історії розвитку людства: природно-органічну, культурну і технічно-машинну. Цим стадіям відповідає різне відношення духу до природи – занурення духу в природу; виділення духу з природи і виникнення особливої сфери духовності; активне оволодіння духом природи, влада над нею. Ці стадії не потрібно розуміти як хронологічну послідовність, це перш за все різні типи. Людина культури все ще жила в природному світі, який не був створений людиною, а уявлявся створеним Богом. Людина була пов'язана з землею, рослинами, тваринами. Згідно з християнським віровченням, людина вийшла із землі: "І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею" (Бут. 2, 7), тому і повинна в неї повернутися. Люди культури, як називає їх М. Бердяєв, які не відійшли від природи, все ще споглядали небо, зірки та ін. Культуру,

державу співвідносили за аналогією з живими організмами. Процвітання культур і держав поставало як рослинно-тваринний процес. Культура була сповнена символами, техніці ж символіка не притаманна, вона реалістична, створює нову реальність. Техніка відриває людину від природи [3, с. 149-150].

Господарювання техніки і машини є, перш за все, переходом від органічного до організованого життя, від рослинності до конструктивності. З точки зору органічного життя, техніка означає розрив в органічних тілах історії, розрив плоті і духу. Техніка руйнує старі тіла і створює нові, не схожі на органічні, створює організовані тіла, які взаємопов'язані з їх організаторами. І трагедія полягає в тому, що творіння постає проти творця, не підкорюється йому. Це проявляється протягом всієї історії людства, людина замінюється машиною [3, с. 151].

Донедавна поняття техніка і технологія ототожнювались. Коли говорилося про взаємодію людини з природою, то в одних випадках вживався термін "техніка", а потім у тому ж значенні – "технологія". Сьогодні у науковій літературі вже досить чітко визначені ці терміни .

Німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас, зробивши науковий аналіз літератури, де розглядалися поняття "техніка" і "технологія", дійшов висновку, що вони досить часто ототожнюються.

"Я пропоную відокремити поняття технічні засоби і технічні правила. Слово «техніка» означає, з одного боку, сукупність засобів, які дають нам можливість зробити працю більш ефективною. Сюди слід віднести знаряддя праці, машини, автомати. З іншого боку, слово «техніка» означає

систему правил, які визначають цілеспрямовану раціональну дію, тобто стратегію і технологію. Правила раціонального вибору я називаю стратегією, а правила дії – технологією... Таким чином, технологія – це певна процедура, а не технічні засоби [24, с. 424-425]".

М. Бердяев у статті "Людина і машина" пише, що техніку можна розуміти у вузькому та широкому значеннях. Техніка – це не лише техніка економічна, промислова, військова, пов'язана з комфортом, а також і техніка мислення, мистецтва, і навіть техніка духовного життя. Техніка всюди вчить досягати найбільшого результату при найменших затратах сил. Такою є особливість технічного, економічного століття, однак у ньому кількісні досягнення замінюють якісні. Проте техніка завжди є знаряддям, засобом, а не метою. Засоби життя часто підміняють цілі життя, вони можуть зайняти так багато місця в житті людини, що цілі життя зникають із свідомості людини [3, с. 148].

Він вважає, що проблема техніки ще не до кінця осмислена християнами. Існує два підходи до розгляду техніки у християн. Частина з них вважає техніку нейтральною, техніка є справою інженерів, вона вдосконалює життя, проте це не є духовною проблемою, яка зачіпає свідомість. Інша частина християн сприймає техніку апокаліптично, відчуваючи жах перед її зростаючою могутністю над людським життям, бачить в техніці торжество антихриста. Зловживання апокаліпсисом, пише М. Бердяев, притаманне особливо православним. Все, що не подобається, руйнує звичне, оголошується торжеством антихриста і наближенням кінця світу. Це ліниве вирішення питання, в основі якого лежить страх. Вирішення проблеми в нейтральності

також є лінивим, адже воно просто не бачить проблеми [3, с. 148].

Т. Горичева у статті "Православ'я і тварини" пише, що техніка – це спроба перемогти простір, час, світ техніки – це світ мертвого. Прагнення людини до досконалості привело до створення технічної цивілізації. Бог, вважає вона, є любов, тому захист Бога конкретний, унікальний, рухливий, а техніка – кристалізовано-одностороннє знаряддя людської занепокоєності, техніка далека від любові, вона часто служить страху і комфорту. Техніка могла б служити людині, приносячи лише користь, проте для сучасної людини вона несе загрозу. Сьогодні, коли людство постало перед глобальними проблемами, воно починає усвідомлювати необхідність зміни ставлення до техніки. Якщо людина – цар природи, пише Т. Горичева, то вона повинна чинити з нею по-царськи, тобто не знищувати і паратизувати, а служити та перетворювати. Людям потрібно згадати, що техніка виникла не від надлишку, а від нестачі, а тому потрібно відповідно її застосовувати [7, с. 51].

Процесу виникнення техніки та її взаємозв'язку з діяльністю людини завжди знаходився у полі зору вчених.

Німецький вчений Дітер Шмідт-Зінс виділяє три етапи розвитку діяльності людини:

1. Період полювання і збирання.
2. Аграрне суспільство.
3. Період від промислової революції до сьогодення [26, с. 94].

Відомий польський філософ Юзеф Банька у своїй фундаментальній праці "Філософія техніки" так класифікує техніку:

- 1) техніка пасивна – це та техніка, яка не вимагає обробки;
- 2) техніка активна – це сільськогосподарські знаряддя праці;
- 3) техніка інтерактивна – це та техніка, яка впливає на подальший розвиток техніки;
- 4) техніка інтелектуальна – автоматизація, комп'ютеризація виробництва [22, с. 84-86].

Технічне освоєння природи розпочалося з використання простих, примітивних знарядь праці: спис, лук зі стрілами, копачки, кам'яні сокири і скребки та інші засоби, що застосовувались при збиранні врожаю і полюванні на звірів, вони не могли стимулювати швидке технічне освоєння природи (були "пасивними"); це було ніщо інше, як матеріально оформлена та доцільно організована працею природа.

Сільськогосподарська діяльність (землеробство і тваринництво) дала, можливість людині перейти від "пасивної" техніки (природні матеріали, які вимагали незначної витрати сил для їх виготовлення) до "активної", тобто до використання таких природних матеріалів, які вимагали значних вмінь і навиків при їх обробці і застосуванні [22, с. 84-91].

Розвиток "активної" техніки дозволяв людині інтенсивніше впливати на природу, але технічне освоєння природи в умовах первіснообщинного ладу ще було тісно пов'язане з первісними формами колективної спільності людей (рід, плем'я), де воно могло розвиватися. З часом відносини, які існували в первіснообщинному ладі, почали гальмувати подальший розвиток техніки. Сільськогосподарська діяль-

ність, з одного боку, вимагала зміни суспільних відносин, а з іншого, стимулювала подальший розвиток техніки і вже завдяки цьому розвитку – технічне освоєння природи. Слід зауважити, що в ті часи ні реміснича діяльність, ні полювання, ні навіть добування корисних копалин практично не впливало на природу [6, с. 168].

Перший етап історичного розвитку техніки відзначився процесом інструменталізації, який відповідав початку становлення рабовласницького ладу. Характерною рисою цього періоду було вдосконалення технічних засобів праці: землеробських, ремісничих знарядь, водяних і повітряних млинів тощо. З розвитком рабовласницького ладу людина стала більш безпосередньо пов'язана з технікою, для користування якою їй вже необхідно було мати деякі елементарні знання. Так, для отримання врожаю, достатнього для потреб населення Єгипту, землеробські племена "освоїли" основи агротехніки і меліорації, а також початки біології, механіки, математики тощо. Звичайно, ці знання були допоміжними засобами для полегшення мускульного навантаження людини, і тоді ще не відокремилися в особливу сферу від самого процесу виробничої діяльності [5, с. 34-35].

Другий історичний етап розвитку техніки – етап механізації – настав в умовах феодалізму. Починаючи зі списа для полювання на звірів, виготовленого з дерева і каменю, і закінчуючи велосипедом, існуючі знаряддя праці застосовувались для зміцнення сили людини. Машина ж стала машиною лише тоді, коли прості знаряддя праці перетворилися із допоміжних знарядь для людського організму в знаряддя механічного апарату. Саме винахід способу меха-

нічного, перетворення енергії (парова турбіна) дозволив машині стати незалежною від впливу природної енергії. В перекладі з французької (machine), латинської (macino) слово "машина" означає знаряддя, пристрій. Машина – це механізм або поєднання механізмів для перетворення енергії однієї форми руху в інший.

На початку другої технологічної революції машини ще не вимагали від людини особливих знань. Перші машини самі виконували одноманітні, постійно повторювані рухи, а люди пристосовувалися до ритму їх роботи, ставали технічним додатком машин. В умовах машинного виробництва відбулася зміна ролі робітника у виробничому процесі: об'єкт "машина" став суб'єктом, а суб'єкт "людина" – об'єктом, який пристосовувався до машини.

Головною цінністю більшої частини членів суспільства стала їх здатність до обслуговування машин, індустріальної праці. Для меншості – здатність організовувати обслуговування машин чи підготовка фахівців. Якщо раніше суспільство залежало у своєму існуванні від природних циклів – врожаю рослин, приплоду тварин, то на етапі механізації склалася ілюзія звільнення від сил природи. Люди стали вважати, що для досягнення суспільної гармонії треба лише якнайшвидше винайти необхідні машини, виготовити їх потрібну кількість, забезпечити потрібною сировиною і тоді ідея "кожному за потребою" перестане бути мрією, фантазією, і перейде в царину реальності.

На етапі механізації природа майже цілком "вмонтована" в систему машинного виробництва. Відбувається її соціалізація, олюднення, перетворення в неорганічне тіло людини. Предмети олюдненої природи займають проміжне

становище: з одного боку, вони є частиною природи, з іншого, є результатом людської праці [5, с. 169].

Із розвитком машинної системи процес "приспосовування" людини до машини вступає в дедалі більшу суперечність з її сутністю: в міру звільнення людини від фізичних зусиль дедалі більше пригнічуються її духовні сили, вона стає, за виразом Е. Фромма, "безпорадним додатком машини".

Г. Маркузе писав, що людина сама себе відокремила від природи. Він зазначав, що технічний прогрес дає людині відчуття сили, яке орієнтує її на насильство і завоювання природи. Проте, оволодівши нею, людина все більше переконується в тому, що технічний прогрес є безвихіддю для людства, оскільки дає людині засоби насильства над природою, а насильство над зовнішньою природою є, в свою чергу, насильством над самою людиною. Наслідком цього постає розгубленість, незадоволеність суспільства [25, с. 64-65].

Відчуженню людини від природи багато в чому сприяло ще й те, що людина сама себе відокремила від неї. Технічні знання сприяли розширенню людських знань про зовнішню природу, але нічого не дали людині для пізнання власної самотності.

Свого найбільшого розвитку етап механізації досяг у першій половині ХХ ст. в розвинутих країнах Європи й Америки. В інженерній практиці утвердилась тенденція конструювати машини таким чином, щоб за їх допомогою якомога більше досягти економічних переваг: виорати землі, вирубати лісів, виловити риби, добути нафти та вугілля. Як це вплине на розвиток екологічних систем природи,

майже нікого не цікавило. В результаті – вихід з ладу тисячоліттями створених систем, збільшення навантаження на інші ланки, які здатні ще функціонувати: перетворення родючих полів у пустелі, озер – в мертві водоймища, призупинення розвитку життя в морях і річках, лісах і на луках.

Принцип "прибуток за будь-яку ціну", сприяючи досягненню позитивних економічних результатів у будь-якій галузі, в той же час поступово руйнував і руйнує світ природи. Повірівши у нею ж створений міф про те, що людина є справжнім "царем природи", вершиною розуму і біологічної досконалості, вона впритул наблизилась до межі самознищення, безперервно нарощуючи кількість глобальних загроз своєму існуванню: ядерна війна, "озонові діри", теплове, хімічне та радіаційне забруднення довкілля, стрімке зменшення тваринного і рослинного світу тощо. Вирощування сільськогосподарських культур з недотриманням екологічних норм призвело до того, що поля стали мало або зовсім непридатні до використання; на їх утримання витрачались величезні кошти, а екологічний ефект був мізерним, господарства несли немалі збитки [5, с. 36].

Протягом усієї історії людства природа протистояла людині, що сприяло її відчуженості. Визнавались лише такі постулати:

- людина поставлена над рослинним і тваринним світом, і повинна вести боротьбу зі "сліпими" силами природи;

- основні компоненти природи – повітря, вода, ґрунти і т.п. є "дармовими благами", вони завжди в надлишку, тож у собівартість продукції їх вводити не потрібно;

- господарство подібне до машини, що складається з предметів природи, частина яких, завдяки праці людини, перетворюється на блага для споживання, а інша – йде у відходи і забруднює навколишнє середовище.

В історії взаємозв'язку людини з природою можна виділити зовнішню і внутрішню сторони. Зовнішня проявляється в орієнтації на максимальне отримання людиною природних благ, підкорення природи своїм інтересам. Внутрішня сторона детермінувалася дотриманням законів розвитку природи, пізнанням сфер їх "збігу" із законами розвитку суспільства, і вже на основі цього планувалась і здійснювалася економічна діяльність.

За допомогою знарядь праці, які постійно вдосконалювались, людина, використовуючи свої знання, "перетворювала" природу. Обкрадений людиною світ природи мстився людині. Потрібно було витратити дедалі більше коштів на охорону навколишнього середовища, збереження здоров'я людей, які проживають в екологічно небезпечних зонах, на пошуки нових видів енергії тощо.

До збитків, пов'язаних із руйнуванням навколишнього середовища, можна віднести:

а) реальні збитки, пов'язані з погіршенням якості життя людини (внаслідок забруднення води, повітря), радіаційного стану тощо;

б) збитки від порушення екологічної рівноваги;

в) збитки, пов'язані зі знищенням деяких видів тварин і рослин;

г) збитки у зв'язку зі зменшенням віддачі землі;

д) збитки від втрати пам'яток природи, творінь людства минулих епох;

є) збитки у сфері речей (корозія металів тощо), пов'язані зі зміною стану середовища.

Економічні збитки від хижацької експлуатації природи визначити важко. Головна складність кількісного обліку полягає в тому, що, підраховуючи шкоду, завдану природі в одній галузі, слід мати на увазі можливі збитки і в іншій, бо природа – це єдиний механізм.

Підрахувати точно "внесок" того чи іншого підприємства в забруднення озера, річки, повітря майже неможливо ще й тому, що в цьому ж регіоні може знаходитись інше підприємство, відходи якого, вступаючи в хімічний зв'язок з нешкідливими, на перший погляд, компонентами іншого, можуть створювати надзвичайно складну екологічну ситуацію. Забруднюючи природу, людство тим самим поставило під сумнів поняття невичерпності її ресурсів. І настане час, коли воно буде змушене витратити величезні кошти і докладати гігантських зусиль, щоб ліквідувати скоєне.

Звичайно, не варто закликати до відмови від техніки, проте вже давно настав час, щоб якимось її гуманізувати. Саме цій проблемі ще в 60-ті роки велику увагу надавав німецько-американський філософ і соціолог Е. Фромм. Він писав: "Людина, а не техніка повинна бути цінністю в останній інстанції. Саме людині повинен бути підпорядкований оптимальний технічний розвиток, а не максимальному отриманню продукції [23, с.332]".

Та все ж у людства ще залишається шанс для порятунку. Одним з перших шляхів виходу з екологічної кризи є перехід до якісно нового етапу технічного освоєння природи.

У ході розгортання **третьої технічної революції** вчені виділяють два основні моменти:

1) виникнення та масове поширення якісно нового, технологічного типу наукового знання, пристосованого до цілей управління як виробничими та соціальними, так і соціоприродними процесами;

2) виникнення і розвиток принципово нових технічних систем:

- мікроелектроніки, що забезпечує нові можливості накопичення інформації;

- комп'ютерної техніки, що забезпечує можливість "машинізації" певних нетворчих функцій людського мозку з обробки інформації;

- телекомунікацій, які дозволять практично миттєво передавати інформацію по планеті;

- біотехнологій, генної інженерії, ядерної, термоядерної та альтернативної енергетики, що є свідченням достатньо глибокого проникнення людей в таємниці природи.

Автоматизація створила принципово нову, в порівнянні з механізацією, технологічну основу для вирішення проблеми гармонізації системи "людина-техніка-природа". Кібернетизація і біонізація стають тією принциповою технологічною формою виробництва, на основі якої можливе подолання всіх негативних наслідків господарського впливу суспільства на природу, створення справді "чистого" в екологічному плані виробництва матеріальних благ і при цьому в таких масштабах, що це виробництво стане насправді виробництвом достатку як у кількісному, так і якісному вимірах. Сучасний рівень розвитку науки і техніки дає можливість переробляти майже всі без винятку побічні

продукти і відходи оброблюючих галузей агропромислового комплексу. Сьогодні практично не існує технічних обмежень для повного і раціонального використання ресурсів, тому слід якомога швидше переходити на безвідходний тип виробництва. Це в свою чергу дозволить підняти на якісно новий рівень економічні показники виробництва, створити сприятливі умови для збереження й розвитку природних систем, а в кінцевому підсумку – блага для нинішнього і прийдешніх поколінь людей [5, с. 39-40]. Етап кібернетизації відображає технічну досконалість, проте на цьому етапі не зникає суперечність, яка виникає між автоматизованою системою і функціонуванням живих організмів. Біонізація – це технологічна основа кардинального вирішення проблеми гармонійної взаємодії у системі "людина-природа", переходу від впливу на природу до управління взаємодії з нею. На цьому етапі людина отримує величезні можливості для задоволення своїх потреб, а також для гуманізації природи [6, с. 172].

Таким чином, проблема гармонійної взаємодії "людина-техніка-природа" має знайти своє вирішення на завершальному рівні третього етапу розвитку техніки. Від цього часу техніка не руйнуватиме те, що ми називаємо навколишнім середовищем. Техніка відокремила людину від природи, але і наближає її до неї як людину-творця. Звичайно, говорячи про кібернетизацію та біонізацію, не слід вважати, що проблема "людина-природа" назавжди буде вирішена, адже вирішення проблем сьогодення породжують ряд нових проблем, не менш складних ніж ті, які ми намагаємося вирішити сьогодні [6, с. 173].

Отже, техніка є засобом, за допомогою якого людство задовольняє свої матеріальні проблеми, проте складно задовольнити духовні потреби лише технічними засобами. Техніка надає багато переваг людині, проте відчужує її від природи, тобто від першооснови. Створюючи і використовуючи техніку, потрібно завжди замислюватись над тим, чого більше вона принесе: користі чи шкоди, і не лише в конкретний момент конкретним людям, а й навколишньому середовищу, і для майбутніх поколінь. В прагненні до комфортного життя людство може втратити цінність та сенс свого життя, на чому особливо наголошує християнство.

3. 2. Техніка і людина в системі "людина-техніка-природа" в наративній традиції християнства

Сучасний світ – це світ техніки, без якої людство сьогодні не може існувати і від якої вже не зможе відмовитися.

Зростання чисельності та якості техніки є закономірним процесом, проте він повинен контролюватися усвідомленою діяльністю людей, знаходитись під контролем суспільства. Створення техніки, її розвиток завжди мало на меті підкорення природних сил людині. Проте це не завжди має позитивні наслідки для довкілля. Для приведення у відповідність розвитку техніки і можливостей навколишнього середовища потрібна співпраця фахівців різних галузей: економічної, політичної, наукової [6, с. 69-70]. На нашу думку, важливу роль у цьому процесі може відіграти релігія, зокрема християнство як одна із світових релігій.

В інтерпретаціях взаємодії в системі "людина-техніка-природа" деякі теологи ставлять питання методологічного характеру, яке було поставлене ще філософією античності, а пізніше Ж.-Ж. Руссо і в наші часи Б. Коммонером, Е. Гірусовим, В.Барякіним та іншими сучасними філософами і соціологами, а саме: "Хто повинен до кого пристосовуватися – людина до технічного прогресу чи технічний прогрес до вимог людини? [27, с. 225]". Католицький теолог Ю. Круха відповідає однозначно: людина повинна пристосовуватися до нього, але не сліпо, а визначивши пріоритетні цілі в цьому прогресі, адже сам прогрес – це справа рук і розуму людини і не завжди він дає той результат, який ми від нього очікували.

Чим більше людина занурена в справи техніки, тим активніше християнство і, зокрема, католицька церква, вважають її теологи повинна активізувати свої зусилля в сторону гуманізації цієї техніки. Кожен християнин повинен пам'ятати, що не людина для техніки, а техніка для людини. Таке розуміння, слушно стверджують католицькі теологи, буде постійно стримувати людину і кожне нове відкриття буде вимагати від неї всебічного його осмислення.

Існують досить радикальні точки зору щодо впливу техніки на виникнення екологічних проблем. Одна з них полягає в тому, що вирішенням екологічних проблем може стати лише відмова від технічних досягнень. Інша точка зору є протилежною, в основі якої – абсолютизація технічних можливостей людини, з цієї точки зору можливою є побудова технічної "біосфери" – техносфери. Н. Депенчук вважає, що лише уявлення про ноосферу як сферу розумного поєднання соціальних і біологічних закономірностей, тенденцій збереження навколишнього середовища може вирішити екологічні проблеми. Базою для цього є високий рівень розвитку науки і техніки та їх розумне використання [9, с. 74-75].

Викладач соціального навчання Церкви в Папському Григоріанському університеті, журналіст Серджо Р. Бернар, ТІ у статті "Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів" зазначає, що одним з питань, яке завжди цікавило християнство є питання про ставлення до земних благ. Людина є вершиною творіння, тому її доля пов'язана з долею Всесвіту. Панування над усім створеним передбачає почуття обов'язку, тобто обов'язку управляти

всім, що створене Богом. Розвиток, зростання людини пов'язані з розвитком оточуючого середовища [4, с. 79].

Ставлення людей до матеріальних благ є не одностороннім і полягає не лише в експлуатації, тобто в егоцентричному володінні, воно має виявлятися у відповідальній співпраці згідно з покликанням людини. Серджо Р. Бернар, ТІ вважає, що християнській концепції ставлення до матеріальних благ властива екологічна заангажованість, що вимагає такого використання матеріальних засобів, яке б не чинило шкідливого впливу на людське життя і на збереження та відтворення всіх біологічних видів.

За умови ігнорування етичного аспекту ставлення до матеріальних благ, ми постаємо практичними матеріалістами, виникає явище економізму, коли економічному аспекту в питаннях ставлення до матеріальних благ надається перевага в порівнянні з іншими аспектами людського життя. Сучасна людина є жертвою системи виробництва, вона вважає, що досягнути щастя можна лише за умови володіння матеріальними благами. З цим пов'язане явище фрустрації, коли у людини виникає відчуття, що незадоволення можна подолати придбанням нових матеріальних благ. Християнська точка зору є такою, що "мати" повинно орієнтуватися на "бути", тобто володіти матеріальними благами для того, щоб жити, а не навпаки. Сьогодні відбувається процес нової ієрархізації цінностей, коли на перший план виступають цінності пов'язані з задоволенням матеріальних потреб людини [4, с. 88-91].

Сьогодні дедалі більше християнськими, зокрема православними, теологами критикується концепція панування людини над природою та споживацький принцип у взає-

мозв'язках з нею. Усвідомлення того, що сучасне суспільство платить за блага цивілізації надто високу ціну, викликає протидію господарському егоїзму. Відбувається розвиток екологічної етики. Громадські кола, які керуються нею, виступають проти споживацького способу життя, вимагають збільшити моральну та юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну природі, закликають об'єднати зусилля для захисту навколишнього середовища на базі широкої міжнародної взаємодії [16, с. 66]. У сучасному суспільстві людина іноді втрачає усвідомлення життя як дару Божого, а подекуди і сам сенс буття, якщо воно зводиться лише до фізичного існування. Навколишнє середовище в такій ситуації вже не сприймається як дім, а стає "середовищем перебування". Особа, яка духовно деградує, приводить до деградації і природу, бо не здатна покращувати світ. Засліпленому гріхом людству, вважає православна церква, не допомагають навіть колосальні технічні можливості – за байдужості до сенсу, таємниці життя вони не приносять справжньої користі, а нерідко завдають шкоди. У людини, діяльність якої духовно не орієнтована, технічна могутність, як правило, породжує утопічні сподівання на безмежні можливості людського розуму та на сили прогресу [16, с. 67].

До того часу, поки люди діяли за замислом Бога, вважають теологи, у них не виникало конфліктів з природою, не було катаклізмів. Наслідком гріха була відповідь навколишнього середовища – природа почала шкодити людям, проте природа продовжувала відкривати людям свої багатства протягом історії розвитку людства [21, с. 30].

З точки зору релігії, велика кількість людей, особливо у великих центрах розвинених країн, потрапляє у повну за-

лежність від промисловості й техніки. Люди надають перевагу згубному комфорту перед здоровим способом життя, не думаючи про майбутні покоління. Проте сьогодні навіть тих, хто має ілюзії "земного раю", дедалі більше непокоїть згубний вплив промисловості на навколишній світ [15, с. 32]. Винахідники різних двигунів, машин, інженери, економісти, які продумують, як раціональніше побудувати завод та ін., як правило, ніколи не замислюються, заради чого все це робиться. Перед ними лише обмежені наукові, технічні чи економічні завдання. Християнські теологи вважають, що людина, на відміну від Бога, не може творити "з нічого", вона користується тим, що вже створено. Це стосується всього комплексу умов, в яких відбувається виробництво, також внутрішніх законів самої творчості. В зв'язку з цим виникає запитання: чому в процесі творчості людина припускається великої кількості помилок, чому дуже вдалі на перший погляд рішення призводять до негативних наслідків, одним з яких є глобальна екологічна катастрофа? Християнські теологи з цього приводу говорять про те, що якби людина перебувала в стані духовної чистоти, безгріховності, то і все, що вона творить було б чистим та безгрішним, а отже – нешкідливим для навколишнього світу і для самої людини. Але в результаті гріхопадіння перервалось єднання людини із Богом, затьмарилась і викривилась людська свідомість й спосіб мислення. Тому й сьогодні людина, відчуваючи потребу в творчості, намагається творити як неушкоджена гріхом, не може врахувати наслідків своєї творчості. Сучасна техносфера являє собою зразок велетенського складного людиноподібного робота,

який не має визначеної програми і тому некерований [15, с. 33].

Людство своєю діяльністю, технічними здобутками часто спричиняє таку ситуацію, коли воно ставить себе на межу зникнення. Прикладом цього є Чорнобильська катастрофа, наслідки якої ми відчуваємо сьогодні і будуть відчувати наступні покоління. Чорнобильська катастрофа змусила звернути увагу на екологічні проблеми, яка важалися другорядними. С. Шумило у статті "Православ'я й екологія" пише, що Чорнобильську катастрофу слід розуміти, перш за все, як своєрідне попередження людству, символічний прообраз "Екологічного Апокаліпсису", який наближається і причиною виникнення якого є духовна деградація та неконтрольований "прогрес" [20, с. 24]. Чорнобильська катастрофа та інші екологічні лиха, зазначає С. Шумило, це покарання за численні гріхи і злочини проти людства і Бога, водночас Чорнобильська катастрофа була і тим єдиним "лікувальним засобом", завдяки якому наше суспільство усвідомило те, що відбувалося навколо, усвідомило свою беззахисність перед волею Господа.

Науково-технічний прогрес не є чимось стихійним і некерованим, хоча в деякій мірі він має такі властивості. Проте ще існує воля людей, держав, людства. Проте прагнення "стати Богом" є рушійною силою діяльності значної кількості людей. Промислову цивілізацію порівнюють з Вавилонською вежею, яку не вдалося збудувати [15, с. 35].

Виникають теорії, які заперечують світ, буття як створені Богом. Вони пропонують захопити ту точку, яка є Богом в акті творення ним світу. Тоді людина сама стане Богом, що творить свій світ. Теологи вважають, що лише по-

каєння, смирення й віра є основним засобом зміни життя людей, приборкання згубних впливів техніки, відвернення глобальної екологічної катастрофи.

Сучасні християнські теологи висловлюють надію на те, що люди будуть намагатися керувати техносферою, аби зменшити її вплив. Цьому може сприяти міжнародна інтеграція економіки. Сьогодні економічні системи окремих держав об'єднуються в єдиний світовий механізм. Проте і тут є небезпека того, в чийх руках опиняються центри управління економікою. Богослови вважають, що сучасна науково-промислова цивілізація рухається завдяки здирництву [15, с. 34].

Кандидат економічних наук, декан економіко-правового факультету Російського Православного університету Е. Афанасьєв у своїй статті "Про деякі православні принципи формування ринкової економіки" зазначає, що православні принципи господарської діяльності мають універсальний характер.

Православне віровчення, яке утверджує безсмертя людської душі, закликає перш за все шукати Царства Божого, тобто такої світобудови, яка б відповідала вимогам християнських заповідей і наближала нас, земних, грішних людей, до безгрішної Боголюдини Ісуса Христа. Закликаючи нас до досконалості, Церква благословляє всі види діяльності, які направлені на служіння іншим людям, вчить любити ближнього як самого себе. В господарській діяльності таке служіння пов'язано з задоволенням потреб інших людей, що являється основою ринкових відносин. При цьому передбачається, що потреби людей відповідають їхнім ціннісним орієнтирам, тому важливо визначити, як лю-

ди відносяться до матеріальних і духовних благ, що вони цінують більше, а що менше. В піраміді потреб, запропонованої А. Маслоу, в основі лежать фізіологічні потреби, а вершину займають потреби людей в самореалізації і духовному розвитку. Проте орієнтуватися лише на нижню частину піраміди не можна, це загрожує духовній деградації людей. Православ'я, заперечуючи гедонізм, не підносить надмірно і суворий аскетизм, а закликає знати у всьому міру, ставить на перше місце те, що дійсно необхідно для людини [2, с. 54-55].

Викладач Болонського університету Стефано Дзаман'ї у статті "Глобалізація як специфічна риса постіндустріальної економіки: економічні наслідки та етичні можливості" вважає одним із складових елементів процесу глобалізації третю промислову революцію і транснаціоналізацію економіки. Він пише, що термін "техноструктура", введений американським економістом Голбрейтом у 60-ті рр. ХХ ст., сьогодні вже є недоречним, доцільніше говорити про структуру знання, яке є однією з рушійних сил економічного розвитку. Також він розмежовує технологічне знання (знання про те, як має функціонувати машина) та технологічну спроможність (зробити так, щоб машина працювала далі), якій він надає першочергової ролі. Одним з джерел приросту технологічної спроможності є виробнича діяльність. Зв'язок між технологічною спроможністю та виробничою діяльністю є двостороннім: у процесі виробництва не лише застосовується вже здобута технологічна спроможність, а й відбувається створення наступних спроможностей, які виникають на основі практичного виробничого досвіду. Тобто джерела розвитку технологій потрібно шукати

у всіх видах діяльності, спрямованих на створення технологічних спроможностей [10, с. 146-148].

З точки зору християнства, Бог є Творцем світу, людина також одне з його творінь. Бог дарує людині можливість творити, проте цей дар людина може використати і для творення зла, яке суперечить Божому замислу. Людина сьогодні може використати свої винаходи для нанесення шкоди іншим людям, прикладом чого є різноманітна сучасна зброя. Це приклад творіння, спрямованого проти Бога. Проте частіше буває так, що людина думає, що вона чинить добро, а в результаті це приносить негативні наслідки. Суть християнської ідеї про повернення первозданної єдності творіння полягає в тому, що людина не спроможна власними силами повернути цю єдність. [1, с. 61].

Техніку досить часто пов'язують з питаннями руйнування природного середовища, якістю життя суспільства, його прогресу, християнським гуманізмом, сенсом життя, майбутнім людства. Зауважимо, що ще тоді, коли вчені співали гімни техніці й науці у сфері взаємодії людини з природою, католицькі мислителі застерігали, що надмірне захоплення технікою в антропогенних процесах може привести людство до вкрай небажаних і непередбачуваних результатів. Не можна, слушно наголошують католицькі теологи, ототожнювати зміни з прогресом. "Прогрес, – зазначає католицький ксьондз Ю. Круха є амбівалентний, двосічний, його цінності залежать передусім від того, як він співвідноситься з людиною. Звідси постулат, що людина повинна вчитися по-новому дивитися на світ, – розділяючи мислимо себе, з одного боку, і дії та продукцію, яку виробляє і творить, – з другого. Завдяки такому поглядіві вона

зможе дивитися критично на результати своєї праці, визначити небезпеки, які можуть виникати, усвідомити їх і попередити раніше, ніж вони реалізуються в житті [27, с. 228]". Кожне наукове відкриття, винахід, застерігають теологи, повинні пройти всебічне обговорення перш ніж вийдуть на широке поле реального застосування. Не можна сліпо захоплюватися винахідниками навіть зі світовим іменем та їх творіннями тільки тому, що вони є такими. Історія доводить, що іноді вони самі не можуть до кінця усвідомити, яку небезпеку для суспільства несе той чи інший винахід. Один з фундаторів персоналізму Е. Муньє з особливою силою наголошував, що він боїться людей, які беззастережно вірять тим, хто стоїть біля пульта блага і атомної бомби, які можуть з тих чи інших причин натиснути саме на пульт вибуху атомної бомби, а не людського блага. Технічні знаряддя і продумана, раціональна організація праці, вважав Е. Муньє, повинні крім прямого призначення сприяти ще і "рації життя і смерті, а передусім внутрішній гармонії людини [27, с. 217]".

Муньє вважав, що техніка, критично не контрольована людиною, загрожує небезпекою для суспільства. Він, як і Юліан Александровіч, вимагав провести в технічному світі своєрідну революцію переосмислення її ролі і таким чином пом'якшити небезпеки, які виникають в процесі її використання. Виступаючи проти тих, хто намагався надати застосуванню техніки політичне та ідеологічне забарвлення, Муньє стверджує: "Ці небезпеки не пов'язані з якоюсь партією або соціальним рухом [27, с. 217]", а знаходяться в сфері рівня моральності суспільства та знань про оточуюче природне середовище.

Сучасна людина, живучи в оточенні технократів, все ж прагне осмислити свої витoki. Людина хоче знайти відповідь на питання стосовного свого буття, прагне до духовного вдосконалення. Частина людей шукає відповіді в релігії. Сьогодні часто спостерігається зростання зневіри. Це передусім пов'язано зі значним впливом на людину споживацького суспільства. Поняття "віра" може бути визначено як духовний стан, особиста впевненість в існуванні певних фактів, хоча істинність їх існування неможливо проконтролювати за допомогою спостережень. Іншими словами, віра означає свідоме визнання авторитету і значення істин, які в ній відкриваються. Віра як релігійне поняття виражає визнання вищої божественної сутності, підкорення їй людини, спорідненість людини з цією божественною сутністю, а також онтологічну перевагу людини над іншими витворами божественної творчості. Для частини людей пошук віри у розквіт успіхів споживацького промислового суспільства є протиріччям і навіть утопією, тому що в основі такого суспільства лежать потреби споживацької насолоди, прагнення до росту промисловості, обсягів виробництва. З погляду православ'я, людина це не лише тіло, їй іманентний дух, який існує в єдності з тілом. Тому духовні потреби значно впливають на інші потреби людини [8, с. 41].

Віра як злиття віруючого та божества є найголовнішим в особистому досвіді віруючої людини. Християнська віра об'єднує в собі три поняття. Перше з них виражає вчення про одкровення істини "у Христі", друге – вроджену релігійність людини і третє – догматичне уявлення про Бога як особисте спілкування віруючого з Богом. Ці три поняття зачіпають межі таємниці, тому християнська віра не може

бути предметом позитивних (лат. заснованих на дослідах, фактах, реальних) наукових досліджень. Однак проблема віри пов'язана з проблемою знання. Наприклад, завдяки духовній спорідненості між грецьким світосприйняттям, християнською вірою і грецьким знанням про розвиток людської особистості, олександрійські релігійні письменники пов'язували віру та знання. Таким чином відбувалося об'єднання історичного пізнаваного з пізнаваним метафізичним чи пізнанням самої віри.

Для технократа знання являється продуктом лабораторної діяльності і ґрунтується на фактах. Проте, трансцендентність знання в Христі неможливо обмежити лабораторними доказами. Варто зрозуміти, що віра і знання є категоріями, які виражають різні рівні життя та мислення. Так, логіка і віра є категоріями, які доповнюють одна одну, але не зливаються.

В епоху техніки робиться спроба представити віру в Бога як перепопу для розвитку цивілізації. У християнстві, віра виявляє досвід всього життя і веде до зменшення й позбавлення страху перед завтрашнім днем в умовах технократичного споживацького суспільства. В цьому і полягає значення віри для сучасної віруючої людини [8, с. 42-43].

Розвиток техніки призвів до виникнення якісно нових форм взаємодії людини і природи. Виробнича діяльність, яка завжди була усвідомленою і цілеспрямованою, перетворилась на глобальну за своїм характером та масштабом, перетворилась на основну силу формування природного середовища. Взаємодія людини і природи протягом історії складалась по-різному. Довгий час в цій взаємодії домінуючими були стихійні сили природи, тому біосфера могла

витримувати локальні зміни, спричинені людською діяльністю, забезпечуючи собі рівновагу. Останнім часом процес втручання людини у природу має глобальний характер. Сьогодні постає необхідність переосмислення людиною її взаємодії з природою. Для успішного вирішення проблеми оптимізації взаємодії людини з природою важливу роль відіграє теоретичне забезпечення практичної діяльності, необхідним є визначення місця і ролі людини в природі. Неправомірно протиставляти людину і природу, що зводиться до двох протилежних аспектів: беззаперечне володіння суспільства природою або підкорення суспільства природі. Суспільство відрізняється від природи, має свої закони, проте це не означає, що людина може ігнорувати закони природи. За допомогою розвитку техніки людина змогла змінювати навколишнє середовище у великих масштабах. Сучасність ставить перед людиною питання про необхідність передбачення і попередження негативних наслідків людської діяльності, тобто людина повинна перетворювати здобутки науки і техніки на засіб свого розвитку, володіти ситуацією, яку вона ж сама створила.

Техніка – це засіб для здійснення людських бажань, проте водночас вона викликає страх [19, с. 57-59].

Техніка в процесі розвитку людства змінювалась. І якщо раніше людина пристосовувалась до техніки, то сьогодні техніка пристосовується до людини, відбувається процес олюднення техніки. Постає необхідність поєднання екологічних та економічних підходів у використанні техніки. При реалізації можливостей науково-технічної діяльності необхідно враховувати можливості природи [19, с. 64-66].

П. Саух у книзі "XX століття. Підсумки." пише: "Науково-технічний прогрес за останні сто років надзвичайно поглибив протиріччя між природою і людиною. Штучні чинники неухильно насувалися на природні і поглинали їх. Менше стало лісів, погіршилась якість питної води, вимерла занчна частина біологічних видів, забруднилися моря і океани, розширилися пустелі, катастрофічно скоротилися площі орних земель, дедалі більше з'явилося «озонових дірок», підвищилася температура атмосфери, частішими стали природні катаклізми [17, с. 13]". На жаль, ці процеси прогресують, що викликає занепокоєння. Проте сучасні науково-технічні досягнення вже сьогодні дають змогу скорочувати відходи виробництва і вдосконалювати методи їх утилізації. Можливо, шкідливий вплив техніки зросте не в чотири рази, а в два. При цьому підвищиться екологічна культура, розширяться зони "збереженої природи", посиляться екологічна складова нового гуманізму, проголошена першим президентом Римського клубу А. Печчеї. Від стану довкілля людське здоров'я залежить не менше, ніж від медицини, добробуту і культури. Їх вдосконалення повинні гарантувати цивілізаційні процеси, сучасна наука, а також відповідальність людей перед майбутніми поколіннями [17, с. 14].

В доповіді, прочитаній на Європейській екуменістичній асамблеї "Світ і справедливість" в Базелі, в той час – Митрополит Смоленський і Калінінградський, а сьогодні – Патріарх Кирил зазначив, що повітря, ґрунт, вода, флора, фауна, озоновий шар, корисні копалини піддаються дестабілізації під тиском індустріальної діяльності, яка орієнтується на невідкладні економічні інтереси, отримання максималь-

ного прибутку. При цьому проблеми, пов'язані з охороною навколишнього середовища, сприймаються як перешкоджання ефективному розвитку. В міру зростання незалежності цивілізації від людського духу людина ставала рабом цивілізації. Підкорюючи свій дух "потребам часу", влаштувавши своє життя не за законами моралі, а за законами світу, людина ставить під загрозу свою цілісність. Найдраматичнішим напрямком розвитку у ХХ столітті стало прискорення науково-технічного прогресу як автономної і звільненої від моралі галузі людської діяльності. Ця автономія виявилася здатною змінити обличчя людського суспільства, стиль поведінки і життя людей, відірвати їх від природи, посилити протиріччя і конфлікти в соціальній сфері. Якщо раніше негаразди людського суспільства і особистості списувались на обмеженість людських можливостей, на залежність від стихійних сил природи, тобто на людську слабкість, то сьогодні основні негаразди – від сили людини. Кожен новий виток технічного розвитку спричиняє нові непередбачувані й небезпечні наслідки для людини і природи. Проте заперечувати науку, техніку і всю сучасну цивілізацію не варто. Потрібно духовно оволодіти ними, підкорити їх духу. Для цього необхідне нове етичне підґрунтя суспільного розвитку, щоб природні ресурси і людські досягнення використовувалися у відповідності до моральних прагнень [13].

Технізація духу і розуму може обернутися їх загибеллю. Християнська есхатологія пов'язує зміни світу і землі з дією Духа Божого. Есхатологія техніки передбачає оволодіння світом і землею технікою, досягнення влади над ними за допомогою технічних засобів. Зважаючи на це, пи-

тання про сенс технічної епохи з точки зору християнства може здатися простим, проте все набагато складніше. Техніка відриває людину від землі, титанізм техніки протиставляється тваринно-рослинному перебуванню в лоні матері-землі. Техніка дає людині відчуття влади. Безперечно, вважає М. Бердяєв, нова форма організації життя, його технізація руйнує красу попередньої культури, проте не потрібно ідеалізувати попередні епохи, не можливо повернутися в минуле, розвиток людства потребує нових форм організації. Технічна епоха також не є вічною, влада техніки над людською душою закінчиться, проте не запереченням її, а підкоренням духом [3, с. 155].

Зв'язок людини з природою існував завжди, тому витіснення його технікою завдає шкоди не лише природі, а й людині. Технічна цивілізація є небезпечною в першу чергу для душі. Релігійний сенс сучасної техніки, з точки зору М. Бердяєва, полягає в тому, що вона ставить все під знак духовного питання, що може призвести до одухотворення. Техніка перестала бути нейтральною, вона не байдужа для питань духу. Техніка робить людину косміургом. Необхідно не допустити автономію техніки, вона повинна бути підпорядкована духовним цінностям. Людський дух, вважає М. Бердяєв, впорається лише тоді, коли буде поєднаний з Богом, лише тоді збережеться в людині образ і подоба Божі, тобто збережеться людина.

Влада техніки в людському житті спричиняє зміни в типі релігійності, що цікаво, на краще. Християнство в технічну епоху стає більш внутрішнім і духовним, релігійне життя стає більш особистим. Проте існує й інша сторона проблеми, людина живе дедалі у більш швидкому темпі, і

виникає питання: чи залишиться в людини можливість споглядання істини, краси, Бога. Технічна цивілізація за своєю суттю є імперсоналістичною, вона вимагає від людини активності, проте не хоче бачити особистості. Характер сучасної технічної цивілізації неприйнятний для християнського світогляду. Постає питання про збереження образу людини. Людина покликана продовжувати світобудову, створення машини може дати людині відчуття сили, проте це відчуття може переходити в приниження, може відбутися дегуманізація людини [3, с. 156-160].

Християнство звільнило людину від влади природи, поставивши в залежність від Бога. Сучасна людина сама відкриває таємниці космічного життя, ця здатність дезорганізує людину внутрішньо. Постає нове питання для християнства про зміну становища людини у світі, що вимагає змін у християнському розумінні покликання людини, яка намагається оволодіти ірраціональними силами. Створюючи техніку, людина стає залежною від неї, проте все в нових і нових формах ставиться проблема звільнення людини. Шлях остаточного звільнення людини і здійснення її покликання є шляхом до царства Божого, яке є не лише небесним, а й царством зміненої землі, космосу [3, с. 161-162].

Ю. Круха зазначає: "Людина не є виразником виключно соціально-економічних суспільних умов, а є істотою, яка визначає іншу, вищого рангу дійсність. Тому в роздумах про людину, яка будує технічну цивілізацію, з питанням про якість життя особи тісно пов'язане також атракційне питання про її сенс життя [27, с. 220]". Сьогодні суспільство, всі його інститути, переконаний Ю. Круха по-

винні звернути увагу і прикласти максимум зусиль, щоб змінити свої погляди, свій внутрішній світ, на місце і роль техніки в суспільстві. Те, зазначає католицький теолог, що вважалось панацеєю ще вчора, сьогодні після критичного його вивчення і змін в суспільстві та природному середовищі, вимагає корекції і часто суттєвої. Досягнення науки і техніки, наголошує архієпископ Х. Кульбінович, закрило нам духовні орієнтири і ми стали оцінювати досягнення в сфері науки і техніки виключно матеріальними вимірами. Ці виміри закрили нам духовні сутності, в найповнішій мірі якими є вираз Бога. "Тому завданням Церкви і нас всіх, – закликає ієрарх, – є турбота про те, щоб творена нами цивілізація була людською, вела до Бога, а не відвертала від Нього. Не буде вона людською, якщо буде закривати нам Бога. Ми не можемо, не маємо права допустити, щоб вона, створена людськими руками і мозком, привела нас до загибелі, до морального самознищення, і не тільки морального, але і фізичного. Церква повинна бути відкрита світові, повинна бути в нього занурена, щоб мати можливість його змінювати, олюднювати, сакралізувати [27, 221]".

"Людина, – стверджується в енцикліці EVANGELIUM VITAE, – покликана порати сад землі і доглядати його. Отже, в особливий спосіб вона відповідальна за середовище життя (тобто за всю землю, яка з волі Бога має слугувати гідності особи і її життю), – відповідальна не лише перед сучасністю, але й перед прийдешніми поколіннями. В цьому і полягає екологічна проблема в усіх її аспектах – від захисту природних "сфер проживання" різних видів тварин і різноманітних форм життя до "екології людини". Шлях до такого її розв'язання, яке зберігало б кожне життя, вказу-

ють етичні засади, ясно й рішуче викладені на сторінках Біблії. По суті, панування, надане Творцем людині, не означає абсолютної влади; не може бути також мови про свободу "користування" і зловживання речами. Обмеження, яке від початку наклав на людину Творець і яке символізує виражене в забороні "споживати плід дерева" ясно вказує: у видимій природі ми підлягаємо не лише біологічним законам, але також і моральним, що їх не можна порушувати безкарно [11, с. 60]".

Церква, вважає архієпископ Х. Кульбінович, повинна прикласти максимум зусиль, щоб позитивно впливати на процеси, які дегуманізують техніку. Помилкою церкви було б твердження, слушно зазначають католицькі теологи Круха, Кульбінович, Кьоніг та ін., що все, що несе техніка і наука є загрозою людства та аналізуючи сучасний стан технічного і наукового розвитку сіяти паніку, песимізм, фрустрації.

Сьогодні, зазначають вони часто ставиться питання: "Що робити? Стати цивілізації «християнською чи загинути?» [27, с. 221]". Цілком зрозуміло, зазначають теологи, що цивілізація, як би ми того не хотіли, не стане враз християнською, а тому нам слід робити все, щоб у нинішніх умовах виправляти всі недоліки, які були допущені суспільством як в процесі використання техніки, так і в ній самій безпосередньо. Сила Церкви у вірі в Бога і опорі на віруючих. Це покладає, вважають католицькі теологи, величезну відповідальність на всіх людей, особливо в сфері духовних викликів. "Мусимо довіряти і вірити в те, – наголошує Ю.Круха, – що сучасні люди не будуть безвідповідально ставитись до духовного чинника, а звернуть більшу

увагу на духовне перетворення самих себе і дадуть технічній творчості відповідний напрямок оновлення. А ми в цій обнові хочемо брати живу, відповідальну участь [27, с. 221-222]".

Австрійський кардинал Ф. Кьоніг у статті "Криза сучасного цивілізаційного розвитку" з тривогою зазначає, що сьогодні суспільство дійшло в технічному розвитку до такого ступеня, що далі перед ним прірва, але прірва в нинішньому етапі розвитку техніки. Треба терміново шукати нові орієнтири в технологічних процесах і ці орієнтири постійно співставляти з вимогами духовного життя людини [27, с. 222].

Православні теологи вважають, що необхідно змінити курс людської діяльності, напрям розвитку цивілізації. Християнство виступає проти всеохоплюючої віри в науково-технічний прогрес як універсальний засіб для вирішення всіх проблем людства. Неможливо подолати негативні наслідки діяльності людини шляхом подальшого вдосконалення тієї ж діяльності. Найбільш негативно християнство виступає від такого продукту технічного розвитку як зброя, закликаючи людей пам'ятати, що будь-які досягнення не можуть бути угодними Богу, якщо вони спричиняють знищення інших творінь Бога. Християнська точка зору є такою, що науково-технічний прогрес може існувати, проте він не повинен перетворюватись на тотальне, всеохоплююче начало в житті людства, він повинен підпорядковуватись вимогам моралі [1, с. 61-62].

Отже, сучасне людство вже не може відмовитись від тих благ, які воно має, проте, вважають християнські теологи, людина повинна зберегти благо, яке їй було надане

Богом – природу, існування людини без якої неможливе. Прагнучи задовольнити свої потреби за допомогою технічних досягнень, потрібно не забувати, що матеріальні блага не можуть замінити духовність, а людина без духовності перестає існувати як людина.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3

1. Аввакумов Ю. Творение Бога и творчество человека: богословские размышления накануне Базельской Ассамблеи / Ю. Аввакумов // Журнал Московской Патриархии. – 1989. – №3. – С. 57-62.

2. Афанасьев Э. О некоторых православных принципах формирования рыночной экономики / Э. Афанасьев // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 54-59.

3. Бердяев Н. А. Человек и машина / Н. А. Бердяев // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С. 147-162.

4. Бернал Серджо Р. Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів / Серджо Р. Бернал, ТІ // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів: Свічачо, 1998. – 300 с.

5. Герасимчук А. А., Екологія: опорний курс лекцій: Навч. посіб / А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха. – К.: Вид-во Укр.-фін. Ін-ту менедж. і бізнесу, 1998. – 120 с.

6. Герасимчук А. А. Соціологія. Конспект лекцій / А. А. Герасимчук, В. М. Нагаєвич, З. К. Фомичова, В. Х. Марусич, Л. Г. Кованько, Н. Г. Волинець. – К.: НМК ВО. – 1992. – 242 с.

7. Горичева Т. Православ'я і тварини / Тетяна Горичева // Людина і світ. – 2002. – № 4. – С. 51-55.

8. Деликостопулос А. Место православной веры в эпоху электронной технологии / Афанасиос Деликостопулос // Православный вестник. – 1992. – № 2 (февраль). – С. 40-43.

9. Депенчук Н. П. НТР и мировоззренческие аспекты экологии / Н. П. Депенчук // Человек-техника-природа. Материалы республиканского семинара "Охрана природы и рациональное природопользование" – Киев. – 1976. – С. 72-76.

10. Дзаман'ї С. Глобалізація як специфічна риса постіндустріальної економіки: економічні наслідки та етичні

можливості / Стефано Дзаманті // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів: Свічадо, 1998. – 300с.

11. Енцикліка EVANGELIUM VITAE Святійшого отця Йоанна Павла II – Ватикан: Liberia Editrice Vaticana. – 160 с.

12. Катехизис католической церкви. — М.: Изд-во "Рудомино", 1997. – 758 с.

13. Кирилл, Митрополит Смоленский и Калининградский. К экологии духа // Экология. Голоса Севера и Юга. Сборник статей [Электронный ресурс] / Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл. Под редакцией Дэвида Г. Холмана. – Москва, 1997. – 368 с. // Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/ae/aecoteol/eco_020.html

14. Ключников В. П. Некоторые методологические вопросы экологии / В. П. Ключников // Человек-техника-природа. Материалы республиканского семинара "Охрана природы и рациональное природопользование" – Киев. – 1976. – С. 69-72.

15. Лебедев Л. Духовна суть сучасної промисловості / Лев Лебедев. // Православний вісник. – 1998. – №1. – с. 31-36.

16. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: [відп. ред. архімандрит Никон (Русин)]. – К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.

17. Саух П. Ю. XX століття. Підсумки / П. Ю. Саух. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – К.: "МП Леся", 2009. – 284 с.

18. Стадник М. М. Генеза поглядів сучасних теологів православної церкви на наукові відкриття минулого / М. М. Стадник // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 1. – С. 15-21.

19. Человек-техника-природа: [Монография] / В. П. Ключников, О. Г. Приймак, В. Ф. Пересыпкин и др.; Под ред. В. П. Ключникова. – К.: Вища шк., 1990. – 187 с.

20. Шумило С. Православ'я й екологія / Сергій Шумило // Людина і світ. – 1991. – № 4. – С. 22-27.

21. Южаков Д. Взгляд церкви на экологические проблемы / Денис Южаков // Живой родник. – 2004. – № 12. – с. 30

22. Bańka J. *Filosofia techniki. Człowiek wobec odkrycia naukowego i technicznego* / Jozef Bańka. – Katowice: Wydawnictwo "Śląsk", 1980. – 476 s.

23. Fromm E. *Revolution der Hoffnung. Für eine Humanisierung der Technik* // Gesamtausgabe. – Band IV. – Stuttgart: Deutsche Verlags. – Austalt, 1980. – S. 254-377.

24. Habermas J. *Praktyczne następstwa postępu naukowo-technicznego* / J. Habermas // Teoria i praktyka. – 1983. – S. 424-425

25. Marcuse H. *Kontrrevolution und Revolte* // Schriften. – Band 9. – Frankfurt am Main. – 1987. – S. 64-65.

26. Schmidt-Sinns Dieter. *Historia powszechna jako element edukacji globalnej* // Edukacja polityczna. – Warszawa. – 1988. – Vd. 11. – S. 94.

27. Zacher Lech. *Myśliciele chrześcijańscy o technice i jej skutkach* // Filozofowie o technice. Interpretacje dawne i współczesne. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – S. 216-249.

РОЗДІЛ 4. ЕКОЛОГІЧНІ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ В НАРАТИВНИХ І МОДЕРНІСТСЬКИХ ПІДХОДАХ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАПРЯМКІВ

4. 1. Демографічні проблеми і екологічна криза

Сьогодні на земній кулі проживає 7 млрд. чоловік. Вчені прогнозують, що виходячи з нинішнього росту населення, обумовленого покращенням соціальних умов, політикою урядів більшості держав, медичного забезпечення тощо, кількість людей на планеті до 2025 р. досягне 11 млрд. [30, с. 203].

В монографії "Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації" М. Козловець зазначає, що в деяких країнах Європи (Швеція, Іспанія, Греція, Норвегія, Туреччина та ін.) в найближчі роки спостерігатиметься лише незначний приріст населення, в інших же – приріст населення буде або нульовий, або, як у Великій Британії, Росії, Україні та низці східноєвропейських країн – негативний. Країни європейського континенту (разом з Росією та Туреччиною) очікує зменшення кількості жителів з 733 до 669 мільйонів [17, с. 203]. В загальному ж приріст населення йде в пришвидшеному темпі. Ще 50 років тому, в 1960 р. населення планети складало 3 млрд. чоловік; 1975 р. – 4 млрд.; 1987 р. – 5 млрд; 1993 р. – 6 млрд. [4, с. 141].

Демографічні проблеми у зв'язку з екологічними сьогодні постали досить гостро. Виникла необхідність уважного вивчення питання пропаганди оптимального зростан-

ня кількості населення в тій чи іншій країні. Збільшення кількості населення потребує відповідного розширення обсягів видобутку нафти, газу, вугілля, заліза, збільшення площі вторинних земель, скорочення площі лісів тощо. Проблеми взаємозв'язку екології і росту населення завжди розглядаються як першорядні в житті будь-якого суспільства.

Експерти вважають, що існує кілька найголовніших обставин сучасного демографічного вибуху:

- найвищі показники щорічного зростання населення "забезпечують" найбідніші країни світу;
- спостерігаються перші чіткі ознаки уповільнення темпу росту населення;
- зменшується кількість країн зі щорічним приростом понад 3%.

Якщо досягнення чисельності в один мільярд людей відбулося у XVIII столітті, то вже наступний мільярд планета отримала за 130 років. Це означає, що річний приріст населення внаслідок війн, голодувань та епідемій був значно менший 1 %. І це при тому, що хоч жінки і народжували 5-10 дітей, більшість з них помирали у дитинстві.

Характер змін народонаселення принципово змінювався з середини XX століття. П'ятий мільярд було досягнуто майже за 10 років.

До моменту демографічного вибуху більшість населення Землі проживала в селах і вела "традиційне" господарство без машинної техніки, зрошувальних систем, міндобрив і хімічних засобів захисту.

Враховуючи тисячолітні релігійні та соціальні традиції заборони припинення вагітності, характер та інтенсивність щоденної безперервної фізичної праці, значно більшу ймо-

вірність померти в дитинстві, ніж вижити, екстраполювати таке життя на свою старість з фізичною неміччю і повною залежністю від підтримки дітей, – стане зрозумілим, що забезпечення появи хоча б двох дітей було надзавданням.

Для зміни стратегічних підходів до планування сім'ї, як виявилось, замало було появи початків загальної писемності і закликів до виваженості у відтворенні собі подібних. Аналіз новітньої історії багатьох країн довів, що головним поштовхом для початку збільшення кількості вагітних жінок стало зменшення для них ризику втратити малолітніх дітей [19, с. 74-79].

У вітчизняній літературі, коли мова йшла про населення, домінував погляд, що зростання населення в цілому не загрожує життю на планеті.

Іноколи з'являлася думка, що завдяки впровадженню в сільське господарство нових технологій зможуть прохарчуватися до 60 мільярдів людей. Зміст проблеми обмежувався поняттями "населення-харчування". Залишалися поза увагою такі суттєві нагальні проблеми, як забруднення планети внаслідок додаткового видобутку корисних копалин та інші, не менш серйозні екологічні проблеми.

Необхідно пам'ятати, що ресурси планети обмежені і ця обмеженість зростає зі збільшенням кількості людей. "Людство, – наголошує Ф. Кьоніг, – повинне усвідомити обмежений характер заселеної ним планети [37, с. 222]". А це вимагає інших норм суспільного життя, і розглядати його треба не стільки в кількісному, скільки в якісному вимірах.

"Ми не маємо права, – застерігає кардинал Ф. Кьоніг, – спрямовувати людство на необмежені матеріальні вигоди, тому що необмеженими можуть бути тільки духовні цінно-

сті. Наша планета може дати тільки те, що може дати. Адже цілком зрозуміло, що із збільшенням людства не збільшується кількість природних запасів нафти, вугілля, металів, прісної води. Тільки духовне зростання не має меж. Духовний ріст людства не спричиняє ні грабіжництва матеріальних видів сировини, ні забруднення природного середовища, ні гонитви стратегічних озброєнь, не є причиною атомної загрози, не веде до соціальних конфліктів, не викликає психічно-духовних стресів і загубленості людської душі. Ніхто не обмежений в духовному зростанні, і в процесі духовного росту немає небезпеки обмеження однієї людини іншою [37, с. 224]".

Сучасний розрив між людиною і природою, вважає американський політик А. Гор, породив новий вид згубної звички – споживання самої Землі. Людство ніби квапиться загубитися у розмаїтті форм культури, технологій, інформації, а платить за це втратою свого духовного життя. Матеріальних цінностей сьогодні нагромаджено найбільше за всю історію людства, але і все більша кількість людей відчують духовну порожнечу. Промислова цивілізація легко вдовольняє наші бажання, відволікаючи від справжніх почуттів, від пошуку справжнього сенсу життя [7, с. 221-223]. "Дисгармонія нашого ставлення до Землі, зумовлена нашою згубною схильністю до споживання якомога більше природних ресурсів, виявляється сьогодні у нових і нових кризах, кожна з яких знаменує чимраз руйнівніше зіткнення між цивілізацією і природним світом", – пише він у своїй книзі "Земля у рівновазі" [7, с. 224].

А. Печчеї у праці "Людські якості" звертає увагу на проблему невпинного росту чисельності населення світу. Вчений пише, що ще донедавна ця проблема ігнорувалася,

в кращому випадку визнавався її кількісний вимір. Люди розглядалися як біологічні організми, економічні істоти або споживачі. Увага зосереджувалася на матеріальних потребах, при цьому потреби, бажання і прагнення, пов'язані з соціальною, культурною, духовною природою людської сутності, розглядалися як другорядні. Проблеми народонаселення в основному не пов'язуються з якостями людей, які проживають в певній країні, регіоні чи в усьому світі вцілому, з їх готовністю прийняти виклик і якнайкраще використати переваги свого положення в світі. Це, вважає А. Печчеї, пояснює, чому весь світ переживає труднощі, не сумісні з досягнутим матеріальним рівнем життя. Лише дехто почуває себе добре у світі, який вони ще не до кінця змогли зрозуміти і прийняти. Вчений наголошує, що провідне значення у будь-якій справі мають людські якості. Тому проблеми, пов'язані з народонаселенням, перебувають у тісному зв'язку з неадекватним рівнем готовності всіх людей жити в наш час [25, с. 47-48]. На думку А. Печчеї, якщо людство буде не в змозі поставити під контроль ріст чисельності населення, воно не зможе вирішити жодної проблеми, яка перед ним постане. Нинішні покоління, продовжує він, не мають права поводитися так, ніби їм наданий привілей розмножуватись стільки, скільки їм забажається, тим самим позбавляючи наступні покоління цього права, адже їм доведеться ввести ще жорстокіший контроль за народжуваністю. Сьогодні в світі багато людей розуміють, що "демографічну бомбу" необхідно знешкодити якомога швидше. В багатьох країнах, регіонах ставиться питання про оптимальний і максимальний рівень населення, який необхідно планувати для кожної конкретної країни, частини світу, і про жертви, на які доведеться піти заради досяг-

нення таких показників. Проте шляху впровадження цих ідей в життя ще не знайдено. Право давати життя, вважає А. Печчеї, не можна прирівнювати до права дітонародження, воно повинно регулюватися, виходячи із загальнолюдських інтересів. Він у своїй книзі навіть ряд пропозицій щодо вирішення цих проблем. В деяких країнах практика планування сім'ї має стати предметом узгодження між індивідами чи парами і людським колективом в цілому, водночас колектив зобов'язаний надати кожному громадянину необхідну соціальну, демографічну, сексуальну освіту, яка стане частиною загальної освіти; гарантувати необхідну медичну допомогу, забезпечити всім членам колективу мінімальний рівень життя. Громадянин, зі свого боку, повинен прийняти на себе відповідні моральні, соціальні і політичні обов'язки. Спеціальний договір, який санкціонує ці взаємозобов'язання, має регулювати ці питання доти, доки його дотримання не стане звичкою, як природний елемент способу життя. Скоро ми можемо опинитися перед гострою проблемою, як нам розміститися і жити у все більш тісному світі. Принципи взаємодії держав повинні включати в себе кодекс демографічної поведінки держав і формулювання мети і принципів демографічної політики [25, с. 248-251].

А. Печчеї у книзі "Людські якості" написав: "Все це на перший погляд може здатися занадто утопічним і наївним, проте я глибоко переконаний, що совість світу і світова громадська думка, особливо в питаннях, пов'язаних з народонаселенням, перетворюються сьогодні на таку реальну силу, з якою вже не може не рахуватися жодна держава і влада [25, с. 251]".

П. Саух у праці "XX століття. Підсумки" виділяє основні проблем XX століття, однією з яких є прискорення росту чисельності населення. Абсолютну більшість населення у майбутньому складуть жителі бідних країн Азії, Африки та Латинської Америки. Ці регіони видобувають половину сировинних і паливних ресурсів планети, а споживають лише восьму їх частину. Переважна більшість цих країн живе у бідності й нестатках. Така кількість бідних людей буде створювати на планеті серйозну напругу, небезпечну для загального миру. Ще однією, не до кінця усвідомленою людством, загрозою є старіння розвинутого світу. Якщо в XX столітті співвідношення працюючих та пенсіонерів складало 3 до 1, то через 50 років воно становитиме 1 до 1. Тенденцію всезагального старіння поглибить скорочення народжуваності: якщо у середині XX століття загальносвітовий рівень народжуваності становив п'ять дітей, то в кінці століття цей показник сягнув двох дітей [30, с. 11-12].

Сьогодні певну загрозу складають і міграційні процеси. Наукові джерела, зазначає М. Козловець, прогнозують різке збільшення міграційних потоків у всьому світі. Особливо, наголошує він, міграційний тиск в недалекому майбутньому посилиться на "традиційні" країни, передусім країни Європи (в тому числі Україну і Росію). Науковці вже передбачають екологічні міграційні хвилі, детерміновані зміною клімату, появою нових пустель, нестачею води, зменшенням площ лісів, деградацією океанів, забрудненням повітря, землі прісних річок і озер, морів і океанів. Це може спричинити до 150-200 млн. екобіженців у 2020 р. (нині їх поки що 30 млн.). Існує ризик, наголошує М. Козловець, що війна з природою може призвести до справжньої війни,

зважаючи на дедалі більшу нестачу викопного палива і природних ресурсів [17, с. 202-203].

Поновлення приймання економічних мігрантів у досить великих масштабах дедалі наполегливіше вимагає ринок праці, потреби якого не можуть бути цілком задоволені за рахунок національної робочої сили.

Незважаючи на негативне ставлення значної частини місцевого населення до іммігрантів і порівняно високе безробіття серед нього, у розвинених країнах спостерігається повернення до настроїв, що акцентують позитивну роль імміграції в зростанні добробуту суспільства і передбачають перегляд імміграційного законодавства для розширення приймання тих категорій економічних мігрантів, на які існує підвищений попит.

Розвинені країни за типом імміграційної політики звичайно розподіляються на дві групи: традиційні країни імміграції – США, Канада й Австралія і нові країни імміграції – держави Західної Європи.

Традиційні країни, у формуванні і розвитку яких імміграція зіграла ключову роль, мають інституціалізований і налагоджений механізм планування і регулювання імміграції, розгалужені й організовані мережі зацікавлених груп, що впливають на прийняття рішень. Багато центрально- і північноєвропейських країн (Велика Британія, Німеччина, Франція, Швейцарія, Нідерланди, Швеція і Бельгія), що давно сформувались як нації й досягли досить високого рівня розвитку, лише після Другої світової війни стали приймати великі контингенти мігрантів з економічних зон або через крах колоніальних систем. Внаслідок імміграції в них виникли великі неєвропейські меншості, що актуалізувало проблеми громадянства і національної ідентичності. Нині

західноєвропейські суспільства знову відкриваються для контрольованої економічної імміграції, однак цей процес іде нелінійно, конфліктно, вони прагнуть враховувати минулі помилки й прорахунки, передбачити наслідки приймання іноземних працівників [2, с. 64-65].

М. Козловець у статті "Міграція в сучасному світі і політика ідентичності" зазначає, що серед іммігрантів останньої хвилі значну частину становлять особи, які не мають навіть початкової освіти, примітивної професійної підготовки і трудових навичок. Ця категорія постійно перебуває на соціальному дні суспільства, членами якого вона стала. По-друге, новий потік іммігрантів, який нахлинув у найбільш розвинені країни Західної Європи, збігся із ускладненням у них самих економічної і соціальної ситуації. По-третє, зміна орієнтації іммігрантів. На відміну від своїх попередників, нинішні іммігранти у своїй більшості не намагаються повномасштабно інтегруватися в суспільство, оволодіти мовою країни перебування, прийняти усталені в ній традиції, звичаї, спосіб життя, культуру. Особливо чітко це виявляється у тих випадках, коли йдеться про іммігрантів конфесій, відмінних від конфесій місцевого населення. Вони все частіше розглядають себе як стійку національну меншість, яка чітко усвідомлює свою етнічну специфіку, свої інтереси і можливості їх відстоювати, використовуючи політичні та правові засоби. По-четверте, в потоці нових іммігрантів істотно зросла питома вага вихідців із країн з мусульманським населенням. Так, мусульманське населення Європи за останні 30 років зросло втричі. Якщо така тенденція збережеться, то до 2020 року мусульмани складатимуть 10 % населення країн Євросоюзу. Вони принесли з собою менталітет, спосіб життя і систему цінностей, які з

великими труднощами стикаються із менталітетом, способом життя і ціннісними орієнтаціями переважної більшості корінного населення Європи. Досвід перебування цих іммігрантів в розвинених країнах переконливо довів, наскільки складним для них є процес навіть поверхової адаптації до нових умов життя.

Сьогодні Європа неспроможна нав'язати свої стандарти і цінності ісламському світові. Натомість мусульмани в європейських державах все більше замикаються в межах власного культурного, конфесійного, мовного середовища і намагаються витворити щось на зразок паралельного суспільства, адаптуючи європейське доквілля під звичний спосіб життя. Але мусульмани складають лише одну (хоча й помітну) частину могутнього іммігрантського потоку.

Німецьким фондом "Населення Землі" було оприлюднено перспективи росту населення до 2050 року: з сьогоднішніх 6,6 до 9,3 мільярда осіб. Найбільше до цього зростання долучиться Африка, населення якої збільшиться на понад мільярд осіб: з нинішніх 944 мільйонів до 2 мільярдів. Загалом у країнах, що розвиваються (за винятком Китаю, в якому населення збільшиться лише на 9%), населення зросте на 62 % із теперішніх 4,1 мільярда осіб до 6,6 мільярда. Що ж до індустриальних та постіндустріальних країн, їх населення також зросте, проте не так суттєво й не в усіх державах: з 1,22 до 1,25 мільярда осіб, причому більша частина приросту населення припаде на США та Канаду (з 335 до 462 мільйонів осіб). В Європі в деяких країнах (Швеція, Іспанія, Греція, Норвегія, Туреччина та ін.) спостерігатиметься невелике зростання, в інших же – приріст населення буде або нульовий, або, як у Великій

Британії, Росії, Україні та низці східноєвропейських країн – негативний [16, с. 448-449].

Зі зростанням чисельності населення пов'язана проблема вичерпності природних ресурсів. Вчені вважають, пише В. Воронкова, що вичерпання традиційних енергетичних ресурсів має катастрофічний характер. Починаючи від сьогодні, їх вистачить на:

- вугілля – на 600 років;
- нафти – на 90 років;
- природного газу – на 50 років;
- урану на 27 років.

Усі види палива будуть спалені за 800 років [4, с. 414]. До сьогодні світова економіка була достатньо сильною, щоб забезпечувати нафтою всіх бажаючих. У найближчому майбутньому ситуація може змінитися. Багато фахівців вважають, що попереду ера значного подорожчання нафти. Споживання нафти, зазначає аналітик компанії Colosseum Петр Чермак, підвищується насамперед у країнах, які розвиваються, тягнучи світову економіку нагору. Деякі фахівці вважають, що світ може зіткнутися з різким здорожчанням нафти, що у свою чергу збільшить вартість усіх товарів і послуг. Здорожчання нафти було б вигідним країнам, які її видобувають, також дорога нафта зумовила б підвищення цін на інші види палива, наприклад, вугілля. Проте, зазначають фахівці, таких катастрофічних сценаріїв не варто очікувати найближчим часом [9, с. 21].

Найбільшої шкоди біосфері, наголошує В. Воронкова, завдають високорозвинені країни, а також країни з високою густотою населення. Біосфера втратила здатність, слушно зазначає вона, підтримувати рівновагу в навколишньому середовищі. Поріг стійкості континентальної час-

тини біосфери перевищено в 5-7 разів. Інтенсивні технології виснажують родючі ґрунти [4, с. 414].

Демографічні проблеми стоять у центрі уваги християнських теологів. В енциклопедії *EVANGELIUM VITAE* наголошується: "Іншим сучасним явищем, що часто тягне за собою загрозу життя і замах на нього, є демографічні зміни. Вони відбуваються в різних частинах світу: в багатих і розвинутих країнах спостерігаємо тривожний, часом дуже різкий спад кількості народжень; натомість бідні країни мають загалом високий показник приросту населення, що в контексті повільнішого соціально-економічного розвитку і просто глибокої відсталості створює важкі проблеми. Перед лицем перенаселення бідних країн міжнародна спільнота не вживає у глобальних масштабах відповідних заходів [11, с. 23]".

Представники економічно розвинених країн, вважають католицькі теологи, "...налякані швидкістю зростання населення за наших часів, побоюються, що найплідніші й найбідніші народи становлять загрозу для добробуту і безпеки їхніх країн [11, с. 23]". Факт росту населення в певних регіонах планети виявлений вірно, але, на жаль, далі йде моралізування, на зразок: "Отож, замість того, щоб шукати способів розв'язання серйозних проблем у дусі поваги до гідності осіб і родин та незворушного права кожної людини за життя, вони воліють у масштабі масової політики всілякими засобами пропагувати та накидати планування народжень [11, с. 23-24]". В "Катехізисі католицької церкви" наголошується, що "... на багатих країнах лежить серйозна моральна відповідальність стосовно тих країн, які не в змозі самі забезпечити можливість власного розвитку, або їм у цьому перешкодили трагічні історичні події. Це обов'язки

любові і солідарності; добробут багатих націй будується на ресурсах, за які не було достатньо заплачено [14]". На жаль, вирішення важливої проблеми перенаселення в економічно слаборозвинених країнах перетворюється на моралізування, відірване від соціального і економічного життя.

Як подавала преса 21 серпня 2010 р., людство вичерпало свій річний ліміт природних ресурсів і кілька місяців до нового 2011 р. буде споживати їх вже як боржник [12, с. 7]. Наприклад, вода. В Україні лише 20 % в повній мірі придатної до вживання води. Решта 80 % – лише умовно придатна. Питна вода відтворюється дуже повільно. Так, для виробництва одного автомобіля необхідно 100 тисяч літрів води, щоб виростити 1 кг кукурудзи – 900 л води. В деяких країнах (наприклад, Кувейт) нафти більше, ніж запасів питної води. Якщо взяти в світовому масштабі, природа відтворює лише частину навіть умовно придатної води. До такого висновку прийшла міжнародна екологічна організація Global Network Footprint, яка вже декілька десятків років підраховує, скільки люди використовують за рік води, лісів, риби і т.д. Зауважимо, що за два роки річний ліміт природних ресурсів постійно скорочувався: в 2008 р. це було 23 вересня, в 2009 р. – 25 вересня, а сьогодні вже не кілька днів, а майже місяць тобто 21 серпня. Це вже не перший тривожний стрибок, наголошує завідувач лабораторією Екобезпеки Національного авіауніверситету (м.Київ) Ярослав Мовчан. "Вперше людство перевищило річний ліміт в 1986 р. А в 2007 р., – зазначає вчений, – дата перевитрат перемістилася з жовтня до вересня. Все це означає, що ми на грані катастрофи, в подальшому процес буде йти значно швидше. З нинішніми темпами приблизно через 10-20 ро-

ків ми прийдемо до того, що природа не зможе забезпечувати навіть мінімум необхідних нам ресурсів [12, с. 7]".

Важливою проблемою вичерпності ресурсів є непомірно швидкий ріст населення Землі, зазначають автори статті. Як приклад вони наводять Коста-Ріку, де особливий вплив має католицька церква. В цій країні ще 50 років тому населення складало 600 тис. чоловік, сьогодні – 3 мільйони, і воно продовжує зростати. Прикладом може бути Індія, де населення за 50 років з 400 млн. зросло до 1,2 мільярда чоловік. Часто на буденному рівні свідомості згадують Китай, забуваючи при цьому, що в цій країні вже понад 30 років, в результаті державної політики контролю народжуваності, населення практично не зростає (1 млрд. 300 млн). Зазначимо, що ще 20-30 років тому католицька церква навіть думки не допускала про регулювання населення. Сьогодні з певними застереженнями, але і вона допускає прийняття методів природного регулювання народжуваності [31, с. 215-220].

Майже всі напрямки християнства – православ'я, католицизм та величезна кількість протестантських – рішуче виступають проти обмеження росту населення, хоч вони і визнають, що такий ріст часто створює проблеми на Земній кулі. Демографічні проблеми, читаємо в "Енцикліці *Evangelium Vitae*" Іоана Павла II, сьогодні стосується всіх. "Вони, – стверджував Папа, – відбуваються в різних частинах світу: в багатих і розвинених країнах спостерігаємо тривожний, часом дуже навальний спад кількості народжень; натомість бідні країни мають загалом високий показник приросту населення, що в контексті повільнішого соціально-економічного розвитку і просто глибокої відсталості створює важкі проблеми [11, с. 23]". І при величезній

повазі до проповідника гуманізму Папи Іоанна Павла II, мусимо зазначити, що його рекомендації стосовно політики в демографічній сфері звучать абстрактно: "Перед лицем перенаселення бідних країн, наголошує він, спільнота не вживає у глобальних масштабах відповідних заходів: не вдається до серйозної родинної та суспільної політики, не проводить програм, що сприяють культурному поступові і справедливості поділу благ; натомість надалі здійснюються різні види протинароджувального втручання [11, с. 23]". І не зовсім зрозуміло, як можуть розвинені країни втручатися у внутрішні справи (а демографічна політика є такою), наприклад, Індії, африканських країн тощо.

Інша справа внутрішня демографічна політика тієї чи іншої держави, де народжуваність вже сьогодні може привести до виникнення проблем соціального порядку, але ще справедливіше, наголошують католицькі теологи, коли це питання віддане в руки батьків. В матеріалах II Ватиканського собору зазначається: "В зв'язку з тим, що багато хто стверджує, що ріст населення світу, а також в деяких народів повинен кардинально знижуватися всіма засобами і заходами влади, Собор закликає всіх остерігатися рішень, які висуваються в соціальному і приватному порядках, а іноді шляхом примусу, що суперечить моральному закону, тому що на основі невід'ємного права людини на шлюб і дітородіння та вирішення стосовно кількості дітей в сім'ї залежить від розумного підходу до цієї справи батьків, і ні в якому разі не може бути в компетенції суспільної влади. Але так як рішення батьків передбачає правильно сформоване сумління, дуже важливо, щоб всім був наданий доступ до вдосконаленої, правильної і справжньої людської відповідальності, яка в умовах місця і часу кореспондує з божес-

твенним законом; але це вимагає, щоб всюди було забезпечене релігійне, або в крайньому випадку не викривлене моральне виховання. Окрім того необхідно, щоб люди могли бути інформовані про прогрес в царині наукових методів, які беззастережно доведені, і їх узгодженість з моральним порядком є бездоганною [5, с. 93]".

Футурологічна література дає багато прогнозів стосовно кількості людей, які можуть прожити на Землі завдяки доступним природним ресурсам. Шанси на виживання значно підвищуються, якщо люди навчаться дбайливо експлуатувати природні ресурси, берегти природу.

Навіть рівень приросту населення у високорозвинутих країнах Європи і Америки (0,5–0,7 %) не гарантує виживання людини, якщо цей приріст відбувається протягом двохсот років. При кількості населення 15 мільярдів єдиною надією на виживання може стати використання невичерпних природних ресурсів. До того ж ряд учених вважає, що хоча приріст населення в розвинутих країнах Європи та Америки невисокий, саме вони несуть основну "відповідальність" за вичерпність природних ресурсів. Якщо виходити з валового національного продукту, кожен американець використовує в 40 разів більше різного роду природних ресурсів, ніж житель Індії [6, с. 29-30].

Демограф Сергій Захаров вважає, що настав час позбавитися поширеного стереотипу, що зі зростанням економіки і рівня життя, народжуваність буде збільшуватись. Подібних прикладів, вважає вчений, немає. Словосполучення "стимулювати народжуваність" повинно бути виключеним із лексики політиків і економістів. В першу чергу, необхідно шукати шляхи підвищення соціальної і економічної цінності кожного людського життя. Такою ж є думка і ака-

деміка, директора Інституту соціально-політичних досліджень Російської академії наук Г. Осипова, який вважає, що в центрі уваги повинна бути людина, всі рішення повинні мати "людський вимір" [23, с. 265-266].

Вихід з демографічної кризи, наприклад в Росії, Президент Академії освіти, академік РАО Н. Нікандров бачить у знаходженні позаекономічної ідеї, здатної об'єднати людей. Він пише, що економічний складник важливий, але вторинний, виховання, зокрема патріотичне, освіта, наука повинні бути на першому місці. Православна церква в свою чергу сподівається, що люди прийдуть до пізнання істини, повернуться до богоданних моральних норм [23, с. 269].

Вчені виявили певний зв'язок між урбанізацією і відтворенням населення. Згідно зі статистичними даними, народжуваність в містах завжди менша, ніж в сільській місцевості. Прибуток сільської сім'ї, наприклад, значною мірою залежить від натуральних продуктів, які є основними в дитячому раціоні. Частина міського населення при потребі в період економічної кризи повинна повертатися в село, де їм легше годувати свої сім'ї. Завдяки застосуванню відкритих і перевірених природничими науками законів, науковці давно вже навчилися передбачати чимало природних явищ. Менш результативними були і лишаються прогнози розвитку суспільства та передбачення еволюції психології й поведінки людей. Гостро дискусійними залишаються практично всі аспекти взаємодії законів природничих наук з розвитком людства.

Вивчаючи долю видів, чисельність популяцій, вчені-етологи і екологи використовують відоме твердження класичної механіки: "сила протидії завжди протилежна і рівна

силі дії". Тобто вплив швидко зростаючого виду на довкілля обов'язково викликає його відповідь. А оскільки біосфера значно сильніша від будь-якого виду, вона щоразу знаходить можливість скоротити чисельність цього виду до прийняттого рівня, змусити перейти до відносин рівноваги з довкіллям. При цьому природа використовує первинні та вторинні види заходів. Так, до первинних включають їжу, конкурентів, паразитів, збудників хвороб і епідемій, хижаків, зміну хімічних і навіть фізичних характеристик оточуючого середовища, до вторинних – взаємовідносини осіб в умовах росту популяції, скупчення одного виду на малій території.

Якщо обмеження "демографічного вибуху" в межах великих міст можна назвати позитивним ефектом, то різке підвищення в них рівня антисоціальної поведінки, наркоманії, злочинності, тероризму, аномалій статевої поведінки до успіхів людства віднести не можна.

В найближчому майбутньому в багатьох країнах Африки і Латинської Америки половину населення складатимуть діти до 15 років. У всіх країнах "третього світу" приріст працездатного населення стане значно більшим, ніж загальний приріст людей у цілому. Це створить певні проблеми в системі виховання і працевлаштування, але ще більші у сфері харчування і забезпечення чистою водою. Сьогодні пріоритети слід надавати розвитку комп'ютерних технологій, хоча їх впровадження в деяких країнах проблематичне. Окрім низької енергонасиченості сіл, гальмують розвиток землеробства в сільській місцевості і суспільні відносини, які панують там. Флора і фауна економічно слабо розвинутих країн і їх природні ресурси є основним резервом генетичного матеріалу на Землі. Особливо це

стосується, тропічної зони, з якої походить близько семи-десяти відсотків усіх видів тварин і рослин. Недостатній економічний розвиток та повна відсутність власної науково-технічної бази не дають можливості цим країнам своїми силами раціонально використовувати своє генетичне багатство.

Вже декілька десятиріч на різних рівнях ідуть дискусії про допомогу економічно слаборозвинутим країнам. В глобальному масштабі, як вважають деякі соціологи, цю проблему можна вирішити шляхом перерозподілу багатств. Цю концепцію гаряче підтримують політики з країн "третього світу", оскільки це могло б дати їм можливість "перекинути" частину економічних проблем на високорозвинуті країни. Така концепція більше пропагандистська, ніж наукова, перерозподіл в такому вигляді мало що дає для розвитку [6, с. 31-32].

Справедливо зазначає відомий українській вчений М. Кисельов, що стрімко і водночас нерівномірно зростає кількість людей на планеті, в результаті чого стає вкрай необхідним приріст виробничих фондів, сукупного суспільного продукту. Це, в свою чергу, призводить до дедалі більшого тиску факторів антропогенного походження на навколишнє середовище. Труднощі екологічного характеру часто виступають у ролі "пускового механізму" виникнення різного роду конфліктів у соціальній сфері [15, с. 6-12].

Підводячи підсумки ХХ століття, С. Біляцький та А. Хахлюк у статті "Зростання населення: зайві роти чи потрібні робочі руки?", зазначають, що у 1999 році з'явився на світ шестимільярдний мешканець Землі. А в 2000 році населення другої за чисельністю населення країни світу – Індії – досягло одного мільярда. Це є символічним підсум-

ком ХХ століття, який запам'ятався не лише науково-технічною революцією і руйнівними війнами, а й рекордними темпами зростання населення. Пік цього процесу – 2,1 % в рік припав на 60-ті роки, потім темпи трохи уповільнилися, але й теперішніх 1,3 % достатньо, щоб у наступні 50 років населення землі зросло майже вдвічі – до 10-10,5 млрд. чол. А на початку 2006 року кількість населення Землі досягла 6,5 млрд. Наступний рубіж – семимільярдний – має бути подоланий приблизно в 2012 році. Є над чим замислитись, пишуть вчені, розглядаючи демографічну карту світу. Земний простір – обмежений. Чи зможе вміститись на ньому і мирно співіснувати така кількість людей? Чи вистачить на всіх води, їжі, енергетичних ресурсів і, нарешті, чистого повітря? До яких змін призведе демографічний фактор в житті тих чи інших країн та народів? Як це вплине на життя в Україні?

Минуле ХХ сторіччя не дало однозначних відповідей на ці запитання. В той самий час його останні десятиріччя дають змогу певним чином усе ж таки простежити провідні тенденції наступних демографічних змін.

Звичайно, в кожній країні чи групі країн діють власні соціально-економічні, політичні й природні фактори, вони і визначають специфіку змін їх демографічної ситуації. Але відмінності довгострокової динаміки зростання населення Землі в ХХ столітті, особливо в основних групах країн з неоднаковим рівнем економічного розвитку, безперечно, потребують комплексної оцінки, що виходить за національні та регіональні рамки.

За всієї мозаїчності й нерівномірності демографічних процесів у різних регіонах, групах країн і окремих країнах, кінцеві зрушення в чисельності населення світу в ХХ сто-

літті вже визначились. Насамперед, виявились надзвичайно великі розбіжності в динаміці зростання населення Землі між першою і другою половинами сторіччя. Так, за перше півсторіччя воно збільшилось приблизно на один мільярд чоловік, а за наступне десятиріччя – майже на 3,5 млрд. чол.

З початку 50-х років до 2000 року чисельність мешканців Африки зростає в 3,5 рази, Латинської Америки – майже втричі і Азії – в 2,5 рази. Це призвело до вражаючого синхронного, хоча й нерівномірного розподілу питомої ваги основних регіонів світу, що розвивається, в підсумковій чисельності людства. Така синхронність, як і розрив чисельності, що швидко зростає, населення розвинених країн і країн, що розвиваються, неможливо пояснити випадковим збігом обставин. Їх витоки, безперечно, корінням сягають в історію формування ринкового господарства й безпосередньо пов'язані з процесом розхитування його колоніальних засад і глибокими перетвореннями в поневолені країни після Другої світової війни [2, с. 61-62].

Намагання зрозуміти механізми розвитку людства і методи його керування тривають не одне сторіччя. Ще 200 років тому, коли населення світу становило всього лише 1 млрд. чол., першопрохідцем у цій галузі став англійський економіст і священник Томас Мальтус. Мальтус сформував "природний закон", за яким населення Землі зростає в геометричній прогресії, а засоби існування – тільки в арифметичній. Звідси – неминучість етапу "абсолютного перенаселення", яке можна "регулювати" за допомогою війн, голоду, епідемії, регламентації шлюбів. Звичайно такі засоби є неприйнятними, особливо з точки зору християнства. Проте це стало першим сигналом про те, що на цю про-

блему варто звернути увагу. Перша Всесвітня конференція з народонаселення відбулася в Римі в 1954 році. В ній взяли участь учені із 70 країн та експерти, персонально запрошені ООН,

Емблемою конференції стала земна куля, на тлі якої було зображено три людські постаті: чорна – майже на всю земну кулю, жовта – трохи нижча і біла – зовсім маленька. Таким був прогноз щодо того, яким за расовими ознаками буде населення планети у майбутньому.

На конференції точилася дискусія між двома напрямами щодо основного питання – розвитку народонаселення – неомальтузіанським і прогресивним.

В 60-ті роки – в період демографічного буму – неомальтузіанці запропонували нові способи виходу зі "світової кризи перенаселення". Вони мали не завжди науковий характер, наприклад, вони зазначали, що не варто збільшувати виробництво засобів існування для задоволення зростаючих потреб населення Землі, оскільки це тільки збільшуватиме кількість споживачів; у бідних неосвічених суспільствах (які передусім загрожують планеті перенаселенням) народжуваність визначається тільки фізіологічними можливостями жінки. Таким чином, будь-яке поліпшення життя дає змогу народжувати більше, тому необхідно припинити процес індустріалізації і модернізації сільського господарства, збільшення матеріальних благ у всіх "проблемних регіонах".

З часів першої Всесвітньої конференції значення економічних і демографічних проблем посилилось, постало питання про надто стрімке зростання населення в країнах, що розвиваються. Водночас громадськість розвинених країн занепокоїлась систематичним зниженням народжуванос-

ті у своїх країнах. Міжнародний інтерес до демографічних проблем протягом останніх десятиріч виявився у проведенні численних сесій Генеральної Асамблеї, Комісії ООН, МОП, ФАО, ЮНЕСКО, ВООЗ та на різноманітних симпозиумах учених. Обговорювались і питання щодо скорочення чисельності населення у деяких перенаселених регіонах. З цього приводу давались і рекомендації, часом дуже радикальні. С. Біляцький, А. Хахлюк зазначають, що ні війни, ні конфлікти, ні кампанії масової стерилізації, які відбувалися в 70-ті роки в Індії, під час правління Індіри Ганді, ні, нарешті, "планування сім'ї", як у 80-ті роки в Китаї, і проблему обмеження народжуваності кардинальним чином не вирішили. Міжнародна конференція з населення та розвитку, що відбулася в 1994 році в Каїрі під егідою ООН, визначила необхідність об'єднати два поняття – "репродуктивні права" і "права людини". Одне із завдань полягало у досягненні зміни ставлення до жінки. У відсталих країнах із високим рівнем народжуваності її роль зводиться до відтворення. В таких умовах у жінки немає вибору, окрім як народжувати. Цивілізація відкриває перед жінкою вибір привабливих перспектив, пов'язаних з можливістю брати участь у виробництві, суспільному житті нарівні із чоловіками (як це відбувається в розвинених країнах). Функція відтворення вже не стоїть на першому плані. Ці фактори в кінцевому підсумку і повинні сприяють зміні ситуації. Цей перелом ситуації вже настав. В 90-х роках темпи зростання населення знизились порівняно з 60-ми роками в середньому більш ніж на третину. Це явище пояснює теорія демографічного переходу, за якою на певному етапі під впливом ряду соціальних факторів – від збільшення рівня доходу і емансипації жінки до зміни ставлення до дітона-

родження – стрімке зростання населення Землі припиняється. Людство переходить від високого рівня народжуваності й смертності до низького рівня народжуваності і збільшення тривалості життя. Вже сьогодні в розвинених країнах природний (без врахування еміграції) приріст населення дорівнює нулю чи є від'ємним.

Основними соціально-економічними факторами, що впливають на зниження народжуваності, є:

- індустріалізація і пов'язана з нею підвищена міграція, зростання чисельності і питомої ваги міського населення;
- надання жінці рівних прав з чоловіками і зростання участі жінки в економічному, культурному і політичному житті;
- подовження віку вступу до шлюбу і скорочення дітородного віку жінки;
- зниження привабливості сімейного життя;
- зниження рівня шлюбності внаслідок війн, криз та інших негативних зрушень в економіці [2, с. 62-63].

Т. Туниця у статті "Стратифікація людства та ресурсоспоживання" пише, що аналіз динаміки світового виробництва, забруднення навколишнього середовища, екологічних катастроф примушує зробити висновок, що своєрідний розподіл переваг та негативних наслідків глобалізації має виражену тенденцію до нарощування, концентрації "позитивів" у одних країнах та регіонах світу, а "негативів" – в інших. Автор вважає, що необхідно передусім здійснити комплексну оцінку рівня доходів, харчування, питної води, засобів пересування, житла та одягу. Відповідно до цього виділяється три планетарних соціально-екологічних класи: переспоживачі, стійкі споживачі, недоспоживачі.

До числа найважливіших, а часто визначальних чинників глобального розміщення виробництв і галузей в останні десятиріччя додався чинник ресурсо-екологічний [33, с. 66-67].

С. Капіца у статті "Глобальная демографическая революция" особливу увагу звертає на кризу ідеологій та системи моральних норм, які керують поведінкою людей. Такі норми, вважає автор, формуються і закріплюються традицією на протязі довгого часу, а в епоху швидких змін цього часу просто немає. Разом з тим відбувається ріст маргінальних явищ, перегляд усталених понять без належного критичного аналізу для розвитку основоположних принципів і критеріїв у культурі, законодавстві. Людство, відтоді як стало на шлях гіперболічного росту, розвивалось як інформаційне суспільство. В минулому всі процеси проходили поступово, і зростання не призводило до такої напруги і стресу, які характерні для нашого часу. С. Капіца зазначає, що не стільки обмеженість ресурсів, скільки те, що вичерпано час на засвоєння і використання інформації, час на навчання, виховання наступного покоління, є причиною обмеження росту. Він вважає, що відбувається не лише вибуховий розвиток інформаційного суспільства, але також його криза. Обмеження слід бачити в межі інформаційного розвитку [13, с. 101-104].

Православна церква виступає проти обмеження народжуваності. Зокрема російська православна церква стоїть на позиціях необхідності збільшення кількості населення, особливо в Росії. В 2005 р. в Самарі відбувся Церковно-суспільний форум "Духовно-моральні основи демографічного розвитку Росії. Самарський регіон". Архієпископ Самарський і Сизранський Сергій вважає, що загально визнані

причини російської смертності і зменшення народжуваності – алкоголізм, тютюнопаління, погана екологічна ситуація, погіршення економічного становища, падіння рівня життя – є сумнівними. Причиною демографічної катастрофи, в першу чергу, є "духовне неблагополуччя" населення. Питання щодо демографія вийшли на перший план ще на Архірейському Соборі Російської Православної Церкви в жовтні 2004 року. В своїй доповіді на Соборі Патріарх Алексій відмітив, що тяжка демографічна ситуація, яка склалася, відображає духовно-моральний стан суспільства, який характеризується як регрес [32, с. 235-236].

Православна церква заперечує визначальний зв'язок між рівнем життя і народжуваністю. Керівник медично-просвітницького центру "Життя" священник Максим Обухов засвідчує, що багаторічний досвід роботи з жінками, які зважилися на аборт, привів спеціалістів цієї організації до висновку, що їх наміри практично не обумовлені економічними причинами. Хоча для більшості жінок, які свої дії пояснюють матеріальними проблемами, пропозиція надати матеріальну допомогу не впливає на їх рішення.

Останнім часом усвідомлення того, що багатство не гарантує щастя, зміцнилося. Православна церква закликає людей повертатися обличчям до церкви. Питання духовно-морального виховання і освіти підростаючих поколінь є ключовими. Архієпископ Сергій зазначає, що православна молодь не поповнить армію наркоманів, алкоголіків, злочинців, не піддається спокусам, не переступить заповідей, залишить після себе здорових нащадків. Релігійно обізнана молодь, вважає Архієпископ не піддається впливу проповідників екстремізму і розпалювання міжетнічної та міжрелігійної ворожнечі [32, с. 237-239].

У зверненні Архієрейського Собору з питань демографії першоосновою скорочення народонаселення є "відхід від ідеалів святості сімейного життя". Святитель Філарет Московський писав, що від порушення моральних законів сімейного життя виникають погані наслідки для дітей, суспільства, держави. Сім'я перебуває в стані тяжкої психологічної кризи. Люди вимирають від озлобленості, подавленості несправедливістю дійсності, і як наслідок, безвиході, яка часто переходить в агресивність. Демографічна криза відображає кризу психологічну і світоглядну. Православна церква активно виступає за викладання у школах духовної культури і етики.

Учасники демографічного форуму в Самарі знайшли шляхи зближення церкви, держави, суспільних інститутів в інтересах покращення соціально-демографічної ситуації. Перший і основний шлях, вважає православна церква, полягає в тому, що без формування ідеалу багатодітної сім'ї, відродження традицій високих моральних цінностей з поняттями чистоти, вірності, жертвності таких як активно діючих духовних принципів, ні економічні, ні політичні важелі не можуть бути достатніми. Тобто проблема не може бути в компетенції певного відомства, навіть держави, ізольовано від суспільства. Необхідне залучення всіх соціальних інститутів держави, широке залучення всіх конфесій, особливо православ'я, яке звертає увагу на демографічні проблеми [32, с. 240-242].

Вітчизняний культуролог В. Шейко глобальні проблеми сучасності поділяє на чотири види: інтерекологічні, інтерсоціальні, інтердемографічні та інтеросвітні. До інтерекологічних відносять три групи глобальних проблем: 1) забруднення довкілля; 2) вичерпність необхідних для

людства природних ресурсів; 3) освоєння світового океану й космічного простору [35, с. 331-336; 36].

Екологічні проблеми прямопропорційно залежні й від проблем взаємовідносин людей і суспільства (*інтердемографічні*): 1) проблема росту народонаселення; 2) проблема міграції і біженців; 3) проблема охорони і зміцнення здоров'я людей [35, с. 332; 36, с. 155-242].

Вже починаючи з 70-х рр. ХХ ст. спостерігається зниження рівня народжуваності в країнах Західної Європи, Північної Америки та Японії, який значно нижчий, ніж необхідно для відтворення чисельності населення. Сьогодні ми спостерігаємо явище старіння населення Європи. Водночас на фоні цього процесу спостерігається діаметрально протилежне явище: різке збільшення населення у країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Відповідно, відбувається перерозподіл світового населення між країнами, що інтенсифікує проблему міграції населення і низку соціально-економічних негативних наслідків.

Серед них можна виділити, зокрема, різку відмінність між національним доходом на душу населення між розвиненими країнами і тими, що розвиваються. Їх співвідношення сьогодні більше, ніж 1 : 15.

Глобальна тенденція до урбанізації, зростання міст і мегаполісів, що, водночас, супроводжується збільшенням частки сільського населення в країнах, що розвиваються.

Старіння населення деяких країн сьогодні поставило їх уряди перед проблемою нестачі робочих кадрів. З одного боку, це породжує процеси офіційної трудової міграції, зокрема до країн Західної Європи та Америки. З іншого боку, спостерігається проблема нестачі робочих місць для працездатного населення і масове безробіття у країнах, що роз-

виваються. Водночас ряд країн вирішує демографічно-економічні проблеми шляхом збільшення пенсійного віку населення, що можна спостерігати і в Україні.

На початку XXI ст. у світі нараховувалося 1 мільярд безробітних, 1 мільярд неписьменних, 1 мільярд голодуючих, 1,5 мільярда осіб, що знаходяться за межею бідності.

Сьогодні немає необхідності доводити, що екологічні проблеми безпосередньо витікають із фактору збільшення населення, і відповідного збільшення частки природного ресурсу для його життєзабезпечення. Відповідно посилюється тиск людини на природу. Сьогодні про активність такого тиску свідчать, наприклад, такі показники:

- розширення меж освоєння космосу (використання нових регіонів земної поверхні, світового океану, польоти в космос);
- проникнення людини в макросвіт, відкриття невідомих раніше властивостей і законів природи;
- інтенсифікація використання природних ресурсів;
- посилення впливу суспільства на структуру навколишнього середовища (зміна біосфери, енергетичного і теплового балансу, втручання в біологічні й фізичні процеси тощо) [26].

Проблема росту населення разом з посиленням техногенного впливу на природу країни виливається в такі тяжкі наслідки, як голод, виснаження земель засиллям монокультур, на яких спеціалізується економіка країни (наприклад, бавовна, кава тощо), погіршення здоров'я та матеріального стану населення, скорочення тривалості життя. Міграція населення – лише один з негативних наслідків такої ситуації. Нелегальна міграція на сьогодні залишається стихійним лихом для багатьох країн, зокрема США та

країн Західної Європи. Нелегальна еміграція є одним із джерел таких соціальних феноменів як рабство, в тому числі сексуальне, дитяча порнографія, проституція, злочинність. За останні роки почастишали випадки трудового рабства, яке за масштабами наближається до рабства сексуального. Жертвами трудового рабства стають в першу чергу трудові мігранти, переважно нелегальні, не лише жінки, а й чоловіки [10]

Щодо проблем охорони здоров'я, слід зауважити, що їх зв'язок з екологічною ситуацією, безперечно, прозорий. Сьогодні, на думку вчених, здоров'я людини на 50 % залежить від способу життя, на 20 % – від екологічних умов, ще на 20 % – від генетичного чинника, схильності до спадкових хвороб, 10 – від медичних умов.

В цьому контексті варто згадати специфічний для Церкви АСД погляд на екологію у зв'язку із уже згаданою реформою здоров'я – "Санітарною реформою". Екологія в АСД розглядається як "філософія медичної практики в широкому смислі", а не лише як проблеми охорони оточуючого середовища [8, с. 42]. Зазначимо, що ряд сучасних науковців також говорять про необхідність екологізації медицини, під якою розуміють "перехід від тактики усунення патології до стратегії управління здоров'ям [21, с. 82-93]".

Поділивши історію медицини на три основні ери, американський історик Алан Грегг виділяє еру екології, яка на сучасному етапі розвитку почала вагомо впливати на медицину. Дві попередні ери, згідно з його теорією, – ера медичних авторитетів та ера досліджень, експериментів і лікування специфічних захворювань – потребують перегляду, оскільки здоров'я і хвороба, на думку сучасних лікарів,

"реакція людського організму на дію зовнішнього і внутрішнього середовища [8, с. 42-43]".

Сьогодні, лікуючи окремі хвороби традиційним для сучасників способом, а саме за допомогою медикаментів, людина породжує нові, і цей процес безперервний. На часі назріла необхідність зміни суб'єкт-об'єктних відносин типу лікар-пацієнт (хворий), коли останній з ролі пасивного об'єкта має стати водночас і суб'єктом. Набагато важливішою стає роль пацієнта-хворого у подоланні хвороб, а установка лікаря "що я можу зробити, щоб подолати недуг пацієнта" поступово має змінитися на іншу: "що мені слід зробити, щоб хворий сам усвідомив необхідність змін у власному житті для подолання хвороби і збереження власного здоров'я [8, с. 44-47]".

Ще в 70-ті роки минулого сторіччя в Канаді за результатами широкомасштабного дослідження причин проблем здоров'я і смертності був виданий документ, що носив назву "Концептуальний аналіз проблеми здоров'я [8, с. 45]". У ньому виділяються чотири компоненти, які в своїй сукупності становлять здоров'я людини. Перший – біологія людини, що включає природу й фактор спадковості. Другий компонент – оточуюче середовище, яке лише частково залежить від нас. Наступна складова – спосіб життя. Це сфера максимально підконтрольна людині, яка залежить від її вільного вибору. І останній компонент – організація суспільної охорони здоров'я. Висновок, до якого за результатами аналогічних досліджень прийшли потім і в інших країнах світу, дозволяє стверджувати, що здоров'я людини залежить значною мірою від неї самої [8, с. 45-47].

З проблемами міграції населення пов'язується сьогодні ще й і з таким супутнім явищем, як "деградація значення

місцевості для особистості [17, с. 193]". Крім негативних соціальних наслідків деградація значення місцевості може вилитися в екологічні негаразди.

Екологія сучасності, що перебуває в критичному стані незворотних змін, гостро відчуває потребу в інтелектуальній еліті, яка б керувала природоперетворюючою діяльністю. Тому *інтеросвітні проблеми*, проблеми освіти, виховання і культурного росту (1) планетарне мислення; 2) фундаменталізація і гуманізація; 3) єдиний інформаційно-освітній простір) виступають на перший план у вирішенні суперечностей системи "людина – природа" [35, с. 335-336; 36, с. 243-315].

Не можна не погодитися і з твердженням, що загрозу екосистемі планети, в тому числі й середовищу проживання людини становить ще одна проблема, яку умовно можна назвати межевою між демографічними і соціальними: загроза ядерної війни.

Як зазначає у один із сучасних дослідників та апологетів адвентизму Марк Фінлі у своїй праці "Пророчества исполняются. Комментарий к текущим событиям в мире", наряду з екологічними проблемами про такий стан речей попереджають також політичні конфлікти та війни. Особливого місця в цьому ряду "доказів" надається такій глобальній небезпеці, як загроза ядерної війни: коли людська раса буде мати можливість самознищення – ще одне свідчення на користь правдивості біблійної картини людської історії [34, с. 73-74]. З іншого боку, ядерна енергія розцінюється деякими вченими як "явище природи (чи дар Бога, якщо вважати природу Його творінням)", без якого неможливе життя на землі, а вплив її на людину не до кінця вивчений. Наводять також точку зору таких

зарубіжних науковців як Дж. Гаррісон (J. Garrison), К. Барт (K. Barth), І. Чернус (I. Chernus), що "саме існування ядерної зброї є загрозою сутності християнства", і після випробувань ядерної зброї "людство повинно переосмислити себе і Бога". Згідно з їх поглядами, історія християнства є лише підготовкою до перевірки в "момент істини", який наступив після розщеплення ядра атома [18, с. 70-74].

Загроза ядерної війни, на думку теоретиків деномінації Свідків Єгови, є, як і раніше, реальною. У своїх періодичних виданнях Свідки Єгови наводять дані, за якими 95 % запасів ядерної зброї знаходиться в Сполучених Штатах і Росії, причому половина зарядів знаходиться в стані бойової готовності. Також наголошуються побоювання науковців щодо можливості випадкового запуску ядерних ракет з огляду на таку кількість зброї. Говориться також про те, що не набагато меншу загрозу становлять ядерні відходи, які особливо небезпечні у комбінації із вибуховими речовинами. Ще однією гіпотетичною загрозою сучасного світу вважається ядерний тероризм [27, с. 3-9].

У віровченні Свідків Єгови відводиться місце демографічним проблемам сучасності. Так, розглядаючи історичну демографію в світлі Біблійної настанови "плодитися і розмножуватися", увага акцентується на болючих питаннях: дитячій смертності, зменшення народжуваності в одних країнах і різке збільшення в інших, старіння населення окремих країн тощо. Прикметним є позиція конфесії щодо можливого перенаселення планети: спираючись на Біблію Буття 1, 28, стверджується, що "земля буде наповнена, але не переповнена людьми [28, с. 12-14]".

4. 2. Демографічні і екологічні проблеми: українські реалії

В Україні сьогодні проживають вже менше 47 мільйонів чоловік і зниження чисельності населення продовжується. Навіть питання – чи потрібне в Україні зростання населення – має дискусійний характер. Немає єдності думок і серед демографів, і серед економістів, і серед політиків. Коли держава нездатна на належному рівні забезпечити догляд немовлят та лікування хворих дітей, коли сім'я і суспільство неспроможні забезпечити нове покоління повноцінною опікою, надати молоді необхідні стартові умови, коли в дитячих будинках в 2,5 рази більше дітей, ніж було після війни, а близько півмільйона їх бомжують, то чи потрібно турбуватися з приводу низької народжуваності?

Утримувати і виховувати дітей в Україні стає великою розкішшю. Значно збільшена допомога при народженні дитини не дається взнаки. Для оцінки стану відтворення населення важливий сумарний коефіцієнт народжуваності – середня чисельність дітей, народжених від однієї жінки за весь її репродуктивний вік. У 1988 році в Україні на одну жінку припадало 2 дитини, а до 1998-го цей показник знизився до 1,3 дитини. До речі, коли рівень народжуваності постане перед проблемою досягнення "критичної маси" населення, то промислово розвинені країни з низькою народжуваністю і високою тривалістю життя зможуть підтримувати демографічний баланс виключно за рахунок припливу іммігрантів і прагнуть при цьому не втратити власну національну і культурну своєрідність. Чергове велике переселення народів набуває значення чи не найголовнішого фактора майбутніх десятиріч. В Україні, зазначають

С. Біляцький, А. Хахлюк, вже ніколи не буде високої народжуваності, зате буде багато іммігрантів.

Україна, де чисельність населення буде скорочуватися, теж не в змозі підтримувати демографічний баланс природним шляхом, і їй доведеться навчитися приймати іммігрантів і вирішувати масу пов'язаних з цим проблем [2, с. 64-65].

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ академік Е. Лібанова загострила увагу на можливій проблемі імміграції заробітчан. Враховуючи скорочення кількості працездатного населення віком від 20 до 60 років, у 2025 році пропозиція на ринку праці може становити 500 тис. осіб, тоді як гранично безпечною є цифра 200 тис. Заміщення робочих місць може відбутися за рахунок малопрофесійних іммігрантів. Якщо уряд заздалегідь не здійснить відповідних заходів, то така заміщуюча міграція може спричинити низку проблем. Е. Лібанова зазначила, що слід враховувати релігійну приналежність приїжджих, особливості їхньої культури та менталітету. Світогляд іммігрантів не завжди співпадає із цінностями, які сповідують українці. Це може спричинити конфлікт і, як наслідок, спровокувати загострення криміногенної ситуації [29, с. 2].

За підрахунками вчених, навіть за несприятливих умов, українців мало б бути 75-95 мільйонів.

Чисельність населення України в 1992 р. зменшилися на 100 тисяч осіб. За статистичними даними, на кінець 1996 р. населення України зменшилося до 50,7 млн, а річне його скорочення склало більше 300 тис. чоловік. Згідно з Всеукраїнським переписом 2001 року, кількість населення України складала приблизно 48,5 млн. За останні роки те-

мпи зростання населення нашої держави ще більше знизились. В Україні існує система інформації про стан трудових ресурсів, формування кадрового складу, в тому числі в сільському господарстві, але все це не використовується для планування демографічної політики держави щодо населення в цілому і сільськогосподарського зокрема. Згідно із статистичними даними, найактивніша молодь покинула село, особливо у віці 17-25 років, причому найбільше молоді виїхало з Чернігівської, Хмельницької, Житомирської, Волинської і Рівненської областей. У зв'язку з міграцією молоді багато господарств у селах і до цього часу відчувають нестачу працездатного населення, що позначається і на можливостях дотримання технологій сільськогосподарського виробництва, виробництва продукції та її переробки, загострює і без того складну екологічну ситуацію як в землеробстві, так і по всій країні [6, с. 32-33].

Вже майже 10 років демографи України б'ють на сполох, в нашій державі народжуваність серед колишніх радянських республік та країн Європи посідає передостаннє місце. За рівнем смертності населення – друге місце серед країн Європи, за очікуваною тривалістю життя – 109 місце у світі. За прогнозами вітчизняних вчених, у випадку збереження таких темпів скорочення населення України його чисельність до 2026 року складе 42 мільйони чоловік, якщо ж врахувати наслідки СНІДу, то цей показник може бути досягнений вже в 2016 р. [22, с. 107].

За прогнозами науковців, до 2025 року чисельність населення України віком 20-64 роки може зменшитися до 24,6 млн. осіб, при цьому зростатиме кількість осіб старшого віку. Через вичерпання демографічного потенціалу неминучим є скорочення найбільш економічно активних

вікових груп населення України. Про це йшлося під час засідання "круглого столу" на тему "2025 рік: нові демографічні виклики для України", який відбувся в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, в роботі якого взяли участь Прем'єр-міністр Микола Азаров, віце-прем'єр-міністр – міністр соціальної політики Сергій Тігіпко, урядовці та вчені. Прем'єр-міністр підкреслив, що Україна зіштовхнулася із серйозними ризиками, тому увага держави до демографічних проблем має бути винятковою [29, с. 1]. Серед них – скорочення попиту на ринку праці, необхідність перегляду структури освіти та зайнятості населення. Він зазначив, що перш за все потрібно, виходячи з наявних ресурсів, розробити заходи для подолання негативних явищ на короткострокову перспективу, а вже потім на довгостроковий період – від 10 до 20 років. Микола Азаров нагадав, що для стимулювання народжуваності урядом підвищено виплати породіллям, також впроваджуються програми, які покликані зменшити дитячу та загальну смертність.

Спілкуючись із журналістами, тему дисбалансу структури освіти та профпідготовки продовжив віце-президент НАН України, директор Інституту економіки та прогнозування НАНУ академік Валерій Геєць. Він повідомив, що глава уряду дав доручення до 1 вересня 2011 року створити на базі академічних установ країни вищий навчальний заклад з підготовки інженерних кадрів вищих технологічних укладів. Науковець також зазначив, що приблизно у 2020 році у виробництво будуть впроваджуватися високі технології, тому Україна має бути забезпечена висококваліфікованими спеціалістами.

Також необхідно докорінно змінити систему післядипломної підготовки. За словами академіка, в Україні лише 5% населення підвищує кваліфікацію після здобуття вищої освіти, тоді як у розвинутих країнах цей показник може сягати 50%. Крім того, слід переглянути оцінку якості підготовки кадрів. Валерій Геєць поінформував, що 20 % вітчизняного бізнесу незадоволені рівнем фаховості випускників [29, с. 2]. Отже, демографічна ситуація в Україні потребує досконалого вивчення і негайного вирішення проблем пов'язаних з демографічною кризою.

Українська православна церква, як вже зазначалось, гостро виступає проти обмеження народжуваності, вважаючи життя найбільшим даром, який даний людині.

В "Основах соціальної концепції Української Православної Церкви" наголошується, що бурхливий розвиток біомедичних технологій, які активно входять у життя сучасної людини (від народження до смерті), а також неможливість у рамках традиційної медичної етики одержати відповідь на моральні питання, які виникають при цьому, викликають серйозну занепокоєність суспільства. Намагання людей поставити себе на місце Бога, можуть принести люду нові труднощі й страждання. Розвиток біомедичних технологій значно випереджає осмислення можливих духовно-моральних і соціальних наслідків їх безконтрольного застосування, що не може не викликати у церкви стурбованості.

Церква розглядає навмисне переривання вагітності (аборт) як тяжкий гріх. Канонічні правила прирівнюють аборт до вбивства. В основі такої оцінки лежить переконання в тому, що зародження людини є даром Божим, тому з моменту запліднення будь-який замах на життя майбут-

ньої людської особи є злочином. Псалмоспівець описує розвиток плоду в материнській утробі як творчий акт Бога: "Ти упорядкував мої нутрощі й виткав мене в утробі матері моєї... Не приховані були від Тебе кості мої, коли я створюваний був у таїні, утворюювався в глибині утrobi. Зародок мій бачили очі Твої" (Пс. 138, 13, 15-16). Про це ж свідчить також Іов у словах, звернених до Бога: "Твої руки працювали наді мною й створили всього мене цілком... Чи не Ти вилив мене, як молоко, і, як сир, згустив мене, шкірою і плоттю вдягнув мене, кістками й жилами скріпив мене, життя й милість дарував мені, й турбота Твоя оберігала дух мій... Ти вивів мене з утrobi" (Іов. 10, 8-12, 18). "Я створив тебе в утробі... і перше, ніж ти вийшов з утrobi, Я освятив тебе", – сказав Господь пророку Ієремії (Ієр. 1, 5-6). "Не вбивай дитини, спричинюючи викидень", – це повеління знаходиться серед найважливіших заповідей Божих в "Ученні дванадцяти апостолів", одній з найдавніших пам'яток християнської писемності. "Жінка, яка вчинила викидень, є вбивця і відповідатиме перед Богом. Бо... зародок в утробі є жива істота, про яку піклується Господь", – писав апологет II століття Афінагор. "Той, хто буде людиною, вже людина", – запевняв Тертулліан на межі II й III століть. "Жінка, яка навмисне згубила зароджений в утробі плід, підлягає засудженню за смертовбивство... Ті, що дають зілля для виверження заплідненого в утробі, є вбивцями, як і ті, що приймають дітовбивчі отрути", – сказано в 2-му й 8-му правилах святителя Василя Великого, що ввійшли до Книги правил Православної Церкви й підтверджені 91-м правилом VI Вселенського Собору. При цьому святий Василій уточнює, що тяжкість провини не залежить від строку вагітності: "У нас немає розрізнення плоду утворе-

ного й ще не утвореного". Святитель Іоанн Златоуст називав тих, які роблять аборт, "гіршими від убивців". Велике поширення та виправдання абортів у сучасному суспільстві Церква розглядає як загрозу майбутньому людства і ознаку моральної деградації. Крім того, аборт становить серйозну загрозу фізичному й душевному здоров'ю матері. Церква також вважає за свій неодмінний обов'язок виступати на захист найбільш незахищених і залежних людських істот, якими є ненароджені діти. Православна Церква ні за яких обставин не може дати благословення на здійснення абортів. У випадках, коли є пряма загроза життю матері в разі продовження вагітності, особливо за наявності в неї інших дітей, рекомендується виявляти поблажливість. Жінка, яка перервала вагітність за таких обставин, не відлучається від церковного спілкування, але це спілкування зумовлюється виконанням нею особистого покаянного молитовного правила, яке визначається священником, що приймає сповідь. Боротьба з абортами, на які жінки йдуть внаслідок великої матеріальної нужденності й безпорадності, вимагає від Церкви й суспільства вироблення дійових заходів для захисту материнства, а також надання умов для всиновлення дітей, яких мати з якихось причин не може самостійно виховувати. Відповідальність за гріх убивства ненародженої дитини разом з матір'ю несе й батько, в разі його згоди на здійснення абортів. Якщо аборт зроблений жінкою без згоди чоловіка, це може бути підставою до розірвання шлюбу. Церква закликає державу визнати право медичних працівників відмовлятися від здійснення абортів за вимогою совісті. Не можна визнати нормальним стан, вважають православні теологи, коли юридична відповідальність лікаря за смерть матері набагато більша, ніж відповідальність за знищення

плоду, що провокує медиків, а через них і пацієнтів до здійснення абортів. Лікар повинен виявляти максимальну відповідальність за встановлення діагнозу, який може спонукати жінку до переривання вагітності; при цьому віруючий медик повинен ретельно перевіряти медичні показники й узгоджувати їх з велінням совісті [24, с. 55-57].

В "Основах соціальної концепції Української Православної Церкви" подано релігійно-моральну оцінку також проблема контрацепції. Деякі з протизаплідних засобів фактично мають абортивну дію, штучно перериваючи на ранніх стадіях життя ембріона, а тому застосування їх можна розглядати як здійснення абортів. Інші ж засоби, які не пов'язані з припиненням життя, яке вже зародилося, до абортів ні в якому разі прирівнювати не можна. Навмисна відмова від народження дітей з егоїстичних міркувань знецінює шлюб. Водночас подружжя відповідають перед Богом за повноцінне виховання дітей.

Застосування нових біомедичних методів у багатьох випадках дає змогу подолати недугу безплідності. Водночас технологічне втручання в процес зародження людського життя, яке дедалі більше поширюється, становить небезпеку для духовної цілісності та фізичного здоров'я особи. Під загрозою виявляються й стосунки між людьми, на яких завжди ґрунтувалося суспільство. З розвитком згаданих технологій пов'язане також поширення ідеології так званих репродуктивних прав, що пропагується нині на національному та міжнародному рівнях. Дана система поглядів передбачає пріоритет статевої та соціальної реалізації особи над піклуванням про майбутнє дитини, про духовне та фізичне здоров'я суспільства, про його моральну стійкість. У світі поступово виробляється ставлення до людського жит-

тя як до продукту, який можна обрати за власними схильностями і яким можна розпоряджатися нарівні з матеріальними цінностями. У молитвах чину вінчання Православна Церква виражає віру в те, що народження дітей є жаданим плодом законного шлюбу, але не єдина його мета. Тому шляхи народження дитини, які не співпадають із замислом Творця життя, Церква не може вважати морально виправданими. Якщо чоловік чи жінка нездатні до зародження дитини, а терапевтичні та хірургічні методи лікування безплідності не допомагають подружжю, їм потрібно із смиренням прийняти свою бездітність як особливе життєве покликання. До припустимих засобів медичної допомоги може бути віднесене штучне запліднення статевими клітинами чоловіка, оскільки воно не порушує цілісності шлюбного союзу, не відрізняється принципово від природного запліднення й відбувається в контексті шлюбних стосунків [24, с. 57-58]. Православна церква є найбільш консервативною у питаннях регулювання народжуваності, життя дитини не може бути перерваним ні в якому разі, навіть якщо дитина ще не народилася, адже, з точки зору православ'я, життя – це найбільший, безцінний дар, даний Богом.

Протоієрей Василій Мазур зазначає, що деякі вчені вважають, що сьогодні земля перенасичена людьми, вона вже не може задовольнити всіх потреб людей. Таке уявлення ґрунтується на тому, що найвищою метою суспільного виробництва є задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб, разом з тим духовні потреби розуміються специфічно. Православ'я бачить сенс людського буття в задоволенні вищих духовних потреб – в любові до Бога і спілкування з ним. Розвиток в душі цих потреб значно зменшує залежність від інших сфер життя і майже повністю

виключає несправжні. Основою життя православна церква вважає смирення, знання істинної ієрархії цінностей. Сьогодні діє величезна індустрія розваг і задоволень, спокус, яка спонукає людей не працювати, а розважатися.

Позитивістська екологія, вважає автор, прагне вивести на оптимальний рівень людські потреби, щоб максимально зменшити шкоду, яка завдається навколишньому середовищу. Православна точка зору на цю проблему основана на релігійно-моральних критеріях і пропонує чітку ієрархію цінностей. В основі православного ставлення до світу лежить любов, яка уподібнює людину Богу. Реальний вихід із екологічної кризи, зазначає протоієрей Василій Мазур, полягає в зростанні релігійного свідомості і добровільному самообмеженні [20].

Український вчений М. Веклич вважає, якщо людська цивілізація у XXI ст. продовжуватиме розвиватись так стрімко, як і в XX ст., вона неминуче зазнає краху. На це вказують дані наукових досліджень, що виконані переважно в останні десятиріччя та розроблені на їх основі деякі прогнози. Основні з них такі:

1. Надмірне збільшення кількості населення Землі. Якщо в XVII ст. приріст населення становив 0,3 % на рік, що зумовлювало його подвоєння протягом 250 років, то в 1970 р. він збільшився до 2,1 %, а час подвоєння зменшився до 33 років. На межі 2 і 3 тисячоліть населення становитиме близько 7 млрд, у середині XXI ст не менше 30 млрд. осіб, тобто в 30 разів більше, ніж було на межі XIX і XX ст.

2. Понадекспоненційне зростання світової економіки, зокрема промислової продукції, середній темп збільшення якої з 1930 по 1968 рік становив 7 %, тобто 5 % на одну

людину. Це відбувалося при неодмінному поглибленні абсолютного розриву між багатими і бідними країнами світу.

3. Забруднення навколишнього середовища, що є однією з головних причин глобальної соціоекологічної кризи. Оскільки струбованість у зв'язку з забрудненням соціоеко системи Землі проявилась не так давно, наукові дослідження ще не дали відповіді на багато питань. Проте відомо, що вже вивчені види забруднення зростають експоненційно. Багато забруднювачів мають глобальне розповсюдження і їх шкідливий вплив проявляється на великих відстанях від місця викиду в довкілля. Негативний вплив багатьох з них на природні екосистеми після викиду проявляється з тривалим запізненням, що становить ще більшу небезпеку у зв'язку з невивченістю максимальної можливості поглинання забруднювачів біосферою Землі.

4. Обмеженість орних площ, продуктів харчування, прісної води. Потенційно оброблюваних площ на Землі є 3,2 млрд.га, з них половина вже обробляється. Це становило в 1970 р. 0,4 га на людину при потребі 0,9 га. За один наступний період подвоєння населення може настати дефіцит земельних площ. Навіть при збільшенні в 4 рази продуктивності потенційно оброблюваних площ Землі за рахунок розвитку технологій та збільшення інвестицій у сільськогосподарське виробництво наступне подвоєння населення зумовить різку недостачу продуктів харчування і вимирання значної його частини від голоду. Ще один обмежувач – прісна вода. Хоча можливе тимчасове уникнення цих обмежень за рахунок виробництва синтетичних продуктів харчування і опріснення морської води.

5. Обмеженість запасів невідновлюваних ресурсів, зокрема корисних копалин. Більшість їх видів при теперішніх

експотенційних темпах використання буде вичерпано за наступні 50 років. Ці ж ресурси після використання перейдуть в екологічні системи значною мірою як і забруднювачі.

Земля конечна, як і її ресурси. Тому експотенційне зростання народонаселення, промисловості та забруднення довкілля приведуть через незначний проміжок часу – звичайно називають 40-50 років – до незворотних катастрофічних змін у глобальній земній соціоекосистемі і до вимирання людства. Це один з прогнозів.

Але в людства ще є вихід і час (хоч і вкрай обмежений) для відвернення такого варіанту розвитку подій, вважає М. Веклич.

Для реалізації стабілізаційного варіанту необхідне зниження темпів народжуваності, а з середини ХХІ століття – стабілізація його кількості, стабілізація виробництва промислової продукції та продуктів харчування на душу населення, а також рівня забруднення довкілля тощо. Пізніше вихід у врівноважений стан вважається неможливим.

Цей варіант оптимального розвитку глобальної соціоекосистеми Землі й виходу з соціоекологічної кризи відомі вже понад декілька десятків років. Проте і дотепер мало що змінилося. Стабілізаційні заходи майже не здійснюються [3, с. 19-20].

На думку екологів, в Україні викликає тривогу швидке вичерпання запасів води і родючості ґрунтів. Часто можна почути думку, що в нашій країні порівняно з минулим багато земель не обробляються під сільськогосподарські культури. Вже кілька років Україна отримує з нинішніх площ понад 40 мільйонів тонн тільки зернових, (іноді цей показник перевищує 50 мільйонів). Сховищ для зерна не виста-

чає і внаслідок цього 5-6 мільйонів тонн зерна пропадає. Майже така ж сама картина з картоплею, овочами тощо. Для 46 млн. населення України, земель, які нині обробляються, більше ніж досить. Тому актуальними звучать слова голови асоціації "Зелений світ" Юрія Самойленка: "Україні необхідно зайнятися відтворенням лісів і зупинити нерозумне розорювання земель [12, с. 7]".

І екологічні, і демографічні проблеми в Україні потребують негайного вирішення, яке можливе лише після комплексного їх вивчення вченим різних галузей, адже їх вирішення можливе лише в комплексі, і не на рівні однієї держави, а всього світу.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 4

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – К.: Українське Біблійне товариство, 1994.

2. Біляцький С. Зростання населення: зайві роти чи потрібні робочі руки? / Сергій Біляцький, Анатолій Хахлюк // Політика і час. – 2006. – № 5. – С. 61-65.

3. Веклич М. Ф. Про розвиток глобальної земної соціо-екоосистеми у ХХІ столітті / М. Ф. Веклич // Питання соціо-екології. Т. 1. Матеріали Першої всеукраїнської конференції "Теоретичні та прикладні аспекти соціо-екології" / За ред. Г. О. Бачинського. – Львів: ВНТЛ, 1996. – 232 с.

4. Воронкова В. Г. Філософія: Навчальний посібник / В. Г. Воронкова. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 464 с.

5. Второй Ватиканський собор. Конституції, Декрети, Декларації. – Брюссель: Изд-во "Жизнь з Богом", 1992. – 102 с.

6. Герасимчук А. А. Екологія: опорний курс лекцій: Навч. посіб. / Герасимчук А. А., Палеха Ю. І. – К.: Вид-во Укр.-фін. Ін-ту менедж. і бізнесу, 1998. – 120 с.

7. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор: Пер. з англ. – К.: Інтелсфера, 2001. – 394 с.

8. Дайсингер У. Небесный образ жизни сегодня: Здоровье в контексте 14-й главы Откровение / Уильям Дайсингер; [пер. с англ.]. – Заокский: Источник жизни, 2003. – 320 с.

9. Дешева нафта в минулому // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 9 (19 січня). – С. 21

10. Дремова Н. Трудовое рабство потеснило секс-кабалу / Наталья Дремова // Первая крымская информационно-аналитическая газета – 2010. – № 315 (5 марта/11 марта).

11. Енцикліка *Evangelium Vitae* Святішого отця Йоана Павла II. – Ватикан: *Liberia Editrice Vaticana*. – 160 с.

12. Земля исчерпана / Сегодня. – 2010. – 20 августа. – С. 7.

13. Капица С. Глобальная демографическая революция / Сергей Капица // *Международная жизнь*. – 2005. – № 11. – С. 91-105.

14. Катехизис католической церкви . – М.: Изд-во "Рудомино" при ВГБИЛ, 1997. – 758 с.

15. Киселев Н. Н. В гармонии с природой. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 126 с.

16. Козловець М. А. Міграція в сучасному світі і політика ідентичності / М. А. Козловець // *Ministare*. – Т. 1. – Warszawa: *Katedra Filozofii Wyzszej Szkoły Finansów i zarząwa w Warszawie*, 2010. – С. 443-459.

17. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації / М. А. Козловець – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 558 с.

18. Комлева Е. В. Образы ядерного феномена / Е. В. Комлева // *Гуманитарный экологический журнал*. – 2005. – Т. 7. – Вып. 4(19). – С. 70-74.

19. Корсак К. В., Основы екології. Навч. посібник / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік. – К.: МАУП. – 1998. – 228 с.

20. Мазур В. Проблемы экологии с христианской точки зрения [Электронный ресурс] / Протоиерей Василий Мазур. Режим доступа: http://ptportal.ru/index.php?option=com_

content&view=article&id=226:2010-01-13-09-23-01&catid=53:2009-12-02-15-55-26&Itemid=345

21. Мельников С. А. Устойчивость как обратная связь человека с природой (эскиз экологизации медицины) / С. Мельников // Экологизация: проблемы и процессы современного развития [Сб. ст.] / АН СССР, Дальневост. отделение и др.; под. ред. Э.В. Гирусова. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1988. – С. 82-93.

22. Менделя С. Статеве виховання в школах / С. Менделя // Вісник Інституту Родини і Подружнього життя Львівської Богословської Академії. – 2002. – № 3. – С.97-112.

23. Овчинникова М. Б. Техника жизни, которая ведет к смерти / М. Б. Овчинникова. – М.: "Фаворь", 2002. – 352 с.

24. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: [відп. ред. архімандрит Никон (Русин)]. – К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. – 80 с.

25. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М.: Издательство "Прогресс", 1980. – 302 с.

26. Прибитковий І.М. Основи демографії: Посібник / І. М. Прибитковий. – К., 2000. – 89 с.

27. Пробудитесь – 2004. – 8 марта – С. 3-9.

28. Пробудитесь. – 2004. – 8 мая. – С. 12-14.

29. Процишин В. Через 15 років у нас нікому буде працювати / Вадим Процишин // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 11 (21 січня). – С. 1-2.

30. Саух П. Ю. XX століття. Підсумки / П. Ю. Саух. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – К.: "МП Леся", 2009. – 284 с.

31. Сгречча Эмилио. Биоэтика. Учебник / Сгречча Эмилио, Тамбоне Виктор. – М.: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 2002. – 413 с.

32. Сергей, Архиепископ Самарский и Сызранский. Духовные опоры демографии / Архиепископ Самарский и Сызранский Сергей // Молодая гвардия. – 2005. – № 10. – С. 234-243.

33. Туниця Т. Стратифікація людства та ресурсоспоживання / Тарас Туниця // Політика і час. – 2006. – № 5. – С. 66-70. – с. 66-67

34. Финли М. Пророчества исполняются: [пер. с англ.] / Марк Финли – Заокский: Источник жизни, 2005. – 288 с.

35. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.): моногр.: в 2 т. / В.М. Шейко.

Т. 1. – Х.: Основа, 2001. – 520 с.

36. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок XXI ст.): моногр.: в 2 т. / В.М. Шейко.

Т. 2. – Х.: Основа, 2001. – 400 с.

37. Zacher Lech. Myśliciele chrześcijańscy o technice i jej skutkach // Filozofowie o technice. Interpretacje dawne i współczesne. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – S. 216-249.

ПІСЛЯМОВА

Проблема взаємодії в системі "людина-природа" в її нинішньому стані історично співпала з епохою глобалізації і в кількісно-якісному вимірі набула всіх її ознак в економічній, політичній, природоохоронній, культурологічній, етичній, естетичній і т.д. царинах. Це епоха, в якій, за словами українського філософа О. Поліщук, "все очевидніше проступають ознаки екологічної і суспільно-культурної кризи. Тероризм і нерівномірний доступ до матеріальних і духовних благ, старіння багатьох націй та ослаблення здоров'я значної кількості мешканців цивілізованих країн, перенаселення та різке скорочення енергоносієвих матеріалів і речовин, руйнування природного середовища – ось далеко не повний перелік проблем, з яким зіштовхнулося людство на межі ХХ-ХХІ ст. І щоб спробувати подолати всі чи хоча б деякі негаразди сучасної цивілізації необхідно "... знову повернути людину до своєї самості, так би мовити "повернути" притаманне їй єство...". Актуальна необхідність такого повернення лежить в основі філософії, політики, моралі, права, естетики і, звичайно ж, релігії. В системі "людина-природа" людина є активним началом, і від того, який духовний вимір вона має, в значній мірі залежить вирішення сучасної екологічної проблеми. Тож не є випадковим, що ця проблема посіла чільне місце не тільки в теологічному її осмисленні, але і в практично-дійовій сфері християнських організацій (Альянс релігій та захисту природи,

Бюро Києво-Галицького Верховного Архієпископа УГКЦ, Євангелічна екологічна мережа тощо).

Аналізуючи теологічні інтерпретації системи "людина-природа", ми прийшли до висновку, що вони йшли в руслі діалектичного закону заперечення заперечення. Історично на зміну майже неподільному тисячолітньому пануванню християнських поглядів на взаємодію людини з природою, прийшла епоха домінації багатовікового наукового світогляду. Заперечуючи в більшій або меншій мірі релігійне світобачення, наука домінувала майже в усіх сферах. Це стосувалося й інтерпретацій взаємодії людини з природою. Апогеем науки було ХХ століття. Але вже його кінець і перші десятиліття ХХІ ст. засвідчили здавалось би немислиме – повсюдне відродження релігійного (християнського) світобачення, яке, не заперечуючи наукових досягнень і віддаючи їм належне, надає цим досягненням духовних вимірів, а іноді навіть висуває вимоги редукції їх впровадження, виходячи з того, що ще невідомо, як вони можуть вплинути на майбутнє людства, тому деякі з них повинні пройти відповідну верифікацію.

Сьогодні відбувається спільне вирішення багатьох актуальних проблем науковцями і релігійними діячами, в тому числі і нейтралізації екологічних негараздів. Прикладом такої плідної співпраці можуть послужити науково-практична конференція в Острозі "Парадигма творення в сучасній науці: на шляху до інтегрального світогляду", матеріали якої були опубліковані в 2009 р. Учасниками цієї

конференції були відомі як у нашій країні так і за її межами вчені в галузі біології, медицини, хімії, фізики, педагогіки, філософії, релігієзнавства тощо. На конференції, попри різні світоглядні погляди її учасників, панував дух толерантності, виваженого пошуку вирішення актуальних проблем сучасності. Лейтмотивом конференції проходила думка про те, що сьогодні не на часі проводити нищівну критику світоглядних установок, не помічати реалії Чорнобиля, японської катастрофи, непередбачуваних цунамі, повеней і невивчених причин засух на континентах. Людина повинна повернутися до природи, але не як її "підкорювач", а як гуманіст. Тільки спільними зусиллями людей доброї волі, незалежно від філософських, правових, етичних, естетичних і т.д. поглядів, ми можемо щось зробити, щоб не загубити себе. Часто в популярній літературі, пресі, радіопередачах, по телебаченню тощо, звучать слова про загибель природи. І все більше здається, що тут повинна йти мова вже не тільки і не скільки про загибель природи, як нас, людства. Природа як така була і буде існувати об'єктивно, незалежно від того, наскільки ми її спотворимо. А чи зможе людство з такою природою співіснувати?

Наукове видання

ГЕРАСИМЧУК Андрій Андрійович
ВІТЮК Ірина Костянтинівна
МЕЛЬНИЧУК Вікторія Вікторівна

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ВИМІР ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Монографія

Обкладинка: картина "Веселка над болотом" Архипа Куїнджі

*Висловлюємо подяку
МГО "Польське наукове товариство в Житомирі"
за сприяння у виданні цієї книги*

Надруковано з оригінал-макета авторів

Підписано до друку 30.05.11. Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 13.5. Обл. вид. арк. 9.0. Наклад 300. Зам. 122

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua